

T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

YÜKSEKLİSANS TEZİ

TÜRKİYE’NİN SİYASAL VE YÖNETSEL YAŞAMINDA 28 ŞUBAT
SÜRECİ’NİN YERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

BEGÜM BURAK

2501070437

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR.ADALET BAYRAMOĞLU ALADA

İSTANBUL 2009

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz **KAMU YÖNETİMİ** Anabilim Dalında ders dönemindeki Eğitim-Öğretim Programını başarı ile tamamlayan **2501070437** numaralı **BEGÜM BURAK**'ın hazırladığı **“TÜRKİYE'NİN SİYASAL VE YÖNETSEL YAŞAMINDA 28 ŞUBAT SÜRECİ'NİN YERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME”** konulu **YÜKSEK LİSANS/ DOKTORA TEZİ** ile ilgili **TEZ SAVUNMA SINAVI**, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 15.Maddesi uyarınca **07.01.2010 PERŞEMBE** günü saat **14.00**'de yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin*Kabul*.....'ne* **OYBİRLİĞİ /OYÇOKLUĞUYLA** karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ(*)	İMZA
PROF. DR. ADALET B. ALADA	Kabul	<i>[Signature]</i>
PROF. DR. BİRSEN ÖRS	KABUL	<i>[Signature]</i>
PROF. DR. ZEHREDDİN ASLAN	KABUL	<i>[Signature]</i>
DOÇ. DR. MURAT ÖNDERMAN	KABUL	<i>[Signature]</i>
YRD. DOÇ. DR. ŞEBNEM SAYHAN	KABUL	<i>[Signature]</i>

ÖZ

Türkiye'nin Siyasal ve Yönetmel Yaşamında 28 Şubat Süreci'nin Yeri Üzerine Bir İnceleme

Türkiye'nin siyasal ve yönetmel yaşamında 28 Şubat Süreci'nin yerini incelemeye çalıştığımız bu çalışmanın ana sorunsalını Türk Silahlı Kuvvetleri'nin rejimi korumak ve kollamak göreviyle siyaset kurumuna müdahale etmesinin Cumhuriyet'in temel tasarımlarından olan Avrupalılaşıma'ya uyumu \ uyumsuzluğu ve TSK'nin siyasal özerkliğini sürekli kılan yapısal unsurların incelenmesi oluşturmaktadır.

Çalışmamızın amacı ise, 28 Şubat 1997 tarihli MGK kararlarının öncesi ve sonrasının analizi ile ve bu sürecin diğer askeri müdahalelerden farkına ve günümüze uzantılarına ulaşmak olarak tanımlanabilir. 28 Şubat tarihli MGK toplantısında alınan kararların anlık kararlar olmadığı ve bir süreç olarak etkilerinin günümüzde dahi sürdüğü bilinmektedir.

28 Şubat 1997' de alınan kararların uygulanmasında "sivil" toplum ve medyanın önemli roller üstlendiği ve askerlerin siyasetteki görünürlüklerini meşru kıldıkları bilinmektedir. Öte yandan askerlerin siyasetteki görünürlükleri meşruiyet kazanırken bu süreçte İslami tezahürlerin özellikle kamusal alandan tasfiyesi de hız kazanmıştır. Ordunun özerkliğini sürekli kılan yapısal unsurları ele almak ve kamudan İslami tezahürlerin tasfiye edilmesi de bu bağlamda birlikte ele alınması gereken bir diğer husustur.

ABSTRACT

A Study on the Place of The February 28 Process In Turkish Political and Administrative Life

The main question of this thesis by which we try to study the place of the February 28 Process in Turkish political and administrative life is comprised of the harmony \ lack of harmony of Republic's Europeanization Process while Turkish Armed Forces intervene into political sphere and Turkish Armed Forces' mission of protecting the regime and the structural elements which pave the way for the political autonomy of Turkish Armed Forces.

The aim of our study can be defined as to analyze the former and the later parts of the decisions taken in February 28, 1997 and to reach its difference from the other military interventions and its effects to contemporary Turkish politics. It's known that the decisions taken in February 28 1997 are not taken all at once, they have effects nowadays too.

In the application of the decisions taken in February 28 1997, it's known that "civil" society organizations and the media legitimized the appearance of the Turkish Armed Forces in politics. On the other hand, while the soldiers' appearance in politics got legitimacy, in that process, the Islamic reflections got eliminated from the public sphere. To study the structural elements which makes the political autonomy of the Turkish Armed Forces continuous and the elimination of the Islamic reflections from public sphere in this context must be held together.

ÖNSÖZ

Türkiye’de ordu ve siyaset konusu üzerinde çok fazla çalışılmamış olması ve ülkemizin yakın tarihinin tabir yerindeyse kilometre taşlarından olan 28 Şubat Süreci’nin çekiciliği beni bu konuyu çalışmaya iten en önemli nedenlerdendir. Seçilmiş bir hükümeti medya ve sivil toplum kuruluşlarıyla görevinden uzaklaştıran Silahlı Kuvvetler’in tutumu ise üzerinde dikkatle durulması gereken bir diğer husustur. Bu çalışmada bu noktanın üzerinde de durulmaya çalışılmıştır.

Bu tez çalışmasında ilk olarak bitmeyen sabrı ve özverisi ile çok değerli hocam Adalet B. Alada’ya teşekkürü bir borç bilirim. İlgileriyle beni motive eden aileme de teşekkürü bir borç bilirim. Son kertede Türkiye’nin yakın tarihine ve genel olarak Osmanlı-Türk yönetimindeki ordu-siyaset ilişkilerine ışık tutması açısından bu tez çalışmasının faydalı olması temennisini taşıdığımı belirtmek isterim.

KISALTMALAR

- a.g. e.:Adı geçen eser
a. g. m.:Adı geçen makale
AKP: Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP: Anavatan Partisi
AP: Adalet Partisi
A. y. :Aynı Yer
BG: Batı alışma Grubu
BKYM: Başbakanlık Kriz Yönetim Merkezi
Bkz. Bakınız
C: Cilt
ev: Çeviren
Der: Derleyen
DGM: Devlet Güvenlik Mahkemeleri
DSP: Demokratik Sol Parti
DİSK: Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
EMASYA: Emniyet Asayiş Yardımlaşma
KESK: Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu
KOBİ: Küçük ve Orta İşletmeli Firmalar
MASK: Milli Askeri Stratejik Konsept
MBK: Milli Birlik Komitesi
MGK: Milli Güvenlik Kurulu
MGSB: Milli Güvenlik Siyaseti Belgesi
MHP: Milliyetçi Hareket Partisi
MİT: Milli İstihbarat Teşkilatı
MNP: Milli Nizam Partisi
MSP: Milli Selamet Partisi
MÜSİAD: Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği
OHAL: Olağanüstü Hal
OYAK: Ordu Yardımlaşma Kurumu

RP: Refah Partisi

SKB: Silahlı Kuvvetler Birliği

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TOBB: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği

TÜSİAD: Türk Sanayici ve İşadamları Derneği

YAŞ: Yüksek Askeri Şura

YÖK: Yüksek Öğretim Kurumu

İÇİNDEKİLER

	SAYFA
TEZ ONAY SAYFASI.....	i
ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ	v
KISALTMALAR.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	viii
GİRİŞ.....	1
1.BÖLÜM :SİYASAL VE YÖNETSEL ALANDA KONUMLANAN SİLAHLI KUVVETLERİN TARİHSEL ARKAPLANI	
1.1. Osmanlı'da Ordu-Siyaset İlişkilerinin Seyrine Kısa Bir Bakış...6	
1.1.1.Klasik Dönemde Ordu ve Siyaset İlişkileri.....7	
1.1.2.Tanzimat Dönemi: Geçiş Süreci'nde Ordu-Devlet- Siyaset.8	
1.1.3.I. Meşrutiyet Devrimi.....9	
1.1.4.II. Meşrutiyet ve Sonrası.....11	
1.2.Erken Cumhuriyet ve Tek Parti Dönemi.....14	
1.3.Çok Partili Yaşama Geçiş ve Sonrasında Asker- Sivil İlişkileri	
1.3.1.Silahlı Kuvvetler'in İlk Müdahalesi: 27 Mayıs 1960 ve Sonrasında Politik ve Yönetsel Durum.....20	
1.3.1.1.Askerî Rejimlerin Sınıflandırılması ve 27 Mayıs 1960 Müdahalesi'nin Literatürdeki Yeri.....29	
1.3.2. 12 Mart Rejimi: Askerler, Siviller, Krizle Gelen Muhtıra...31	
1.3.3.Siyasal Açmazlar, III. Müdahale ve Sonrası(1973-83).....40	
1.4.Birinci Bölüm Üzerine:Değerlendirme \Sonuç.....53	
2.BÖLÜM:1980'LERDEN 1990'LARA TÜRKİYE: YENİDEN YAPILANDIRILAN SİYASET, EKONOMİ VE YÖNETİM	

2.1.I.Özal Hükümeti Dönemi (1983- 1987).....	56
2.2.1987- 1993: Askerler Çözülüyor.....	68
2.3.Dönüşümün Yansımaları: Aşınan Siyaset, Askeri Bürokrasinin Artan Özerkliği ve Kriz Dinamikleri.....	77
2.4.Siyasal İslam'ın Yükselişi: Refah Partisi.....	88
2.5.II. Bölüm Üzerine:Değerlendirme \Sonuç.....	96

3.BÖLÜM:ÖNCELLERİNDEN FARKLI BİR ASKERİ MÜDAHALE: 28 ŞUBAT SÜRECİ

3.1.28 Şubat'a Giden Yol.....	99
3.1.1.1995 Genel Seçimleri, Hükümet Kurma Çalışmaları ve ANAYOL Hükümeti.....	102
3.1.2.Refahyol Hükümeti'nin Kurulması, Söylemi ve Politikaları (Temmuz 1996 \ Şubat 1997).....	106
3.1.3.Kriz Tırman(dırıl)ıyor.....	113
3.2.Siyaset Alanının Daraltılması ve 28 Şubat Tarihli MGK Toplantısı.....	118
3.3.Refahyol Hükümeti Ordu,Basın ve “Sivil” Toplum Kısılcığında...124	
3.4.Refahyol'un Sona Ermesi ve Anadol-D Hükümeti Dönemi.....	134
3.5.28 Şubat'ın Ardından Ordu-Siyaset İlişkileri(1999-2007).....	140
3.6. III. Bölüm Üzerine:Değerlendirme \ Sonuç.....	148
Değerlendirme ve Sonuç.....	150
Ek.....	155
Kaynakça.....	158

GİRİŞ

28 Şubat Süreci'nin, Türkiye'nin siyasal ve yönetsel yaşamındaki yerini incelemeye çalıştığımız bu tezin ana sorunsalını, laik Cumhuriyet'in "kurucu ve kollayıcı" gücü olan Türk Silahlı Kuvvetleri'nin (TSK) rejimi muhafaza etmekte üstlendiği siyasal ve yönetsel rolün, Cumhuriyet'in kendi temel tasarımlarından olan Avrupalılaşıma\Batılılaşma ile uyumu ve(ya) uyumsuzluğu ve askeri bürokrasi özerkliğini sürekli kılan yapısal unsurların değerlendirilmesi oluşturmaktadır.

28 Şubat 1997 tarihli MGK toplantısı ve bu toplantıda alınan kararların anlık bir eylem olmadığı ve TSK'nın siyasi iktidara yönelik müdahalesini medya ve "sivil" toplum kanalıyla meşrulaştırmaya çalıştığı bilinmektedir. Bu bağlamda incelemeye çalıştığımız askeri müdahalenin bir "süreç" olarak nitelenmekte olduğu ve toplarla, tanklarla değil; basın ve "sivil" toplum örgütleriyle icra edilen bir müdahale olduğundan "post-modern darbe" adıyla anıldığı bilinmektedir.

1995 genel seçimlerinden birinci parti olarak çıkan Refah Partisi'nin (RP) Doğru Yol Partisi (DYP) ile kurduğu koalisyon hükümeti sebebiyle laik(çi) çevrelerin ve asker\sivil bürokrasinin endişelerinin arttığı bilinmektedir. "İrtica" tehlikesinin basında devamlı olarak gündemde tutulması ve RP'nin rejimi değiştireceği savı üzerinden meşru yollarla iktidara gelmiş olan Refahyol Hükümeti'nin bu süreç ile birlikte görevinden uzaklaştığı bilinmektedir. Tezimizde bu süreç detaylı bir şekilde ele alınmakta ve "Siyasal İslam" olgusu sebebiyle askerin sivil alana müdahalesinin en son örneği olan 27 Nisan 2007 tarihli Genelkurmay'ın internet bildirisi ("e-muhtıra") üzerinde de durulmaya çalışılmaktadır.

Çalışmamızın kavramsal çerçevesini "Pretoryen Devlet" kavramı oluşturmaktadır. Ordunun, sosyo-politik mücadelelere belirleyici müdahalelerde bulunarak siyasi sistem içerisinde merkezi bir yer işgal ettiği pretoryen devletteki siyasal ve yönetsel sistem, Ordunun vesayeti altında yapılanmaktadır. Hükümet ve devlet iktidarlarının neredeyse bütünüyle ayrıştırılmasının, başlı başına bir "devlet iktidarı" anlayışının yaratılmasının ve bunların zıt güçler olarak tanımlanmasının günümüzde pretoryen rejim savunucularının başvurdukları en etkili yollardan biri olduğu ileri sürülmektedir.¹

¹ Ahmet İnsel, "Pretoryen Devlet ve Sahipleri" , **Birikim**, Sayı:218, Haziran 2007, s. 19.

Huntington'a göre ise, pretoryenizm olgusu, siyasi kurumların tam olarak meşruiyet kazanmadığı, siyasal işleyiş ve karar mekanizmaları üzerinde tam bir oydaşmanın gerçekleşmediği ülkelerde Silahlı Kuvvetler'in etkili bir güç olarak ortaya çıkmasıyla gözlemlenmektedir. Huntington'a göre, pretoryen bir toplumda siyaset oyununun kuralları üzerinde tam bir oydaşma olmadığından ve siyasal kurumlar zayıf olduğundan, toplumsal ihtilafların çözümüne yönelik etkin mekanizmaların yokluğu ya da zayıflığı sebebiyle siyasallaşan askerler, öğrenciler ve din adamlarından bahsedilebilir.²

Biz, bu çalışmada kavramsal çerçeve olarak Ordunun siyaset üzerinde etkili olması bağlamında "devlet iktidarı" ile "hükümet iktidarı" ayrışmasının\zıtlaşmasının merkezde olduğu pretoryenizm tanımlamasını kullanmaktayız.

Üç bölümden oluşan tezimizin birinci bölümünde yönetsel ve siyasal alanda konumlanan Silahlı Kuvvetler'in tarihsel arka planı incelenmeye çalışılmıştır. Osmanlı'dan 1983'te askeri rejimin bitişine dek geçen süredeki gelişmeler asker – sivil ilişkileri bağlamında ele alınmaya çalışılmıştır. İlk bölümde Osmanlı'da ordu – siyaset ilişkilerinin kısa bir derlemesi yapıldıktan sonra, 1960, 1971 ve 1980 tarihli askeri müdahalelerin sebep ve sonuçları detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bu bölümde amaçladığımız nihai hedef, askeri bürokrasinin özerkliğinin oluşum süreci ve bu özerkliğin yeniden üretilmesini sağlayan yapısal unsurlara ulaşmaktır.

Tezimizin ikinci bölümünde 1980'lerden 1990'lara uzanan çizgide, Türkiye'nin ekonomik, siyasal ve yönetsel durumu incelenmeye çalışılmıştır. 1982 Anayasası ile devlet otoritesinin birey aleyhine güçlenmesi ve hukuki düzlemde özellikle MGK üzerinden askerin siyasal sistem üzerindeki vesayetinin artması üzerinde durulmuştur. Öte yandan, Özal döneminde sivilleşmeye yönelik adımlar atıldığı da bilinmektedir. Özal yönetimiyle birlikte gerek siyasal, gerekse ekonomik ve toplumsal alanda dini öğeler yoğunluk kazanmıştır. Bu bağlamda, 1990'larda Refah Partisi'nin yükselişe geçmesi üzerinde durulacaktır. Bu bölümde hedeflenen, 28 Şubat'a giden yolda rol oynayan kriz dinamiklerinin anlaşılmasıdır. 1990'lı yıllarda geleneksel siyasi yapıların gerilemiş olduğu ve seçmenlerin tutumlarını din, laiklik ve Kürt sorunu gibi kimlik meseleleri üzerinden belirlemiş oldukları

² Samuel P. Huntington, *Political Order In Changing Societies*, New Haven, Yale University Press, 1969

bilinmektedir. RP'nin 1995'teki seçim başarısı da böyle bir ortamda vücut bulmuştur. Ancak partinin bu başarısı ve Cumhuriyet tarihinde ilk kez İslamcı bir siyasetçinin başbakan olmasıyla tırman(dırıl)an kriz ortamı 28 Şubat Süreci'ne zemin hazırlamıştır. Bu bakımdan 1990'lı yılların ele alınması 28 Şubat 1997 tarihli askeri müdahaleyi anlamamız açısından önemli olduğundan bu bölümde 1980'lerden 1990'lara uzanan süreçte yaşanan gelişmeler ele alınmıştır.

Tezimizin üçüncü bölümünde asıl inceleme konumuz olan 28 Şubat Süreci ele alınmaya çalışılmıştır. Bu bölümde, 1994 yerel seçimleri, 1995 genel seçimleri, RP'yi dışlayan hükümet kurma çalışmaları, Refahiyol Hükümeti'nin kurulması ele alınmış ve 28 Şubat Süreci'nde gözlemlenen siyaset alanının asker eliyle daraltılması üzerinde durulmuştur. Bu dönemde irtica'nın birinci tehdit olarak sunulmasıyla İslami tezahürlerin özellikle kamusal alandan tasfiye edildiği gözlenmektedir. Bu bağlamda 1980 askeri müdahalesi sonrası devlet eliyle desteklenen din politikasının da terk edildiği üzerinde durulmuştur.

28 Şubat tarihli MGK kararlarının laiklik ilkesinin tehdit altında olduğu iddiasıyla sunulduğu bilinmektedir. İslamcı bir parti olan RP lideri Erbakan başkanlığında kurulan Refahiyol Hükümeti ise kurulduktan yaklaşık 11 ay sonra asker, medya ve "sivil" toplum baskısıyla görevden uzaklaştırılmış ve RP laiklik karşıtı eylemlerin odağı olduğu gerekçesiyle kapatılmıştır. Daha sonra, kapatılan RP çizgisinin yenilikçi kanadından gelen Recep Tayyip Erdoğan liderliğinde AKP kurulmuş ve bu parti 2002 seçimlerinden birinci olarak çıkmıştır. Bu dönemde de tıpkı 28 Şubat döneminde gözlemlendiği gibi "Siyasal İslam" olgusu sebebiyle askerlin sivil alana yönelik beyanatları olmuştur. 27 Nisan 2007 tarihli Genelkurmay Başkanlığı'nın internetten sunduğu beyanat bunun açık bir örneği niteliğindedir. "e-muhtıra" olarak anılan bu beyanat üçüncü bölümün son inceleme konusunu oluşturmaktadır. Ayrıca bu bölümde Avrupa Birliği'ne uyum yasaları ele alınmış ve bu yasalar çerçevesinde asker – sivil ilişkilerinin görece de olsa liberal-demokratik modele evrildiği üzerinde de durulmuştur.

Çalışmamızda betimleyici bir yöntem kullanmanın yanında ağırlıklı olarak birincil kaynakların taranması yoluna da gidilmiştir. Refahiyol Hükümeti programı, MGK ve Milli Savunma Bakanlığı yayınları, Avrupa Birliği 2004 yılı ilerleme

raporu, anılar, köşe yazıları, gazete haberleri ve röportajlar birincil kaynaklarımızı oluşturmaktadır. Ayrıca çalışmamızda birçok ikincil kaynağa da başvurulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİYASAL VE YÖNETSEL ALANDA KONUMLANAN SİLAHLI KUVVETLERİN TARİHSEL ARKA PLANI

Osmanlı'dan günümüze tarihi bir süreklilik arz eden ve Türk siyasal kültürünün başat unsurlarından olan “pretoryenizm”³ olgusunu, tarihsel bir bağlam çerçevesinde ele almak asıl inceleme konumuz olan 28 Şubat Süreci'nin doyurucu bir analizine kapı aralayacaktır. Bu sebeple ilk bölümde, ordunun siyaset ve yönetimdeki rolünün tarihsel arka planı ele alınacaktır.

Silahlı Kuvvetlerin, Osmanlı Devleti'nin çözülme döneminden itibaren yönetim ve siyasette etkili olduğu ve giderek bu etkili konumunu güçlendirdiği ileri sürülmektedir. Osmanlı'dan bu yana en güçlü ve köklü kurum olan ordunun, birçok kaynakta özellikle Osmanlı'nın son dönemlerinde savunmadan ziyade politikayla ilgilendiği belirtilmektedir.⁴

28 Şubat Süreci'nin Türk siyasal ve yönetsel yaşamındaki yerini inceleyen bu çalışmada, ordunun siyaset ve yönetimde dolaylı ya da dolaysız söz sahibi olmasına dair Osmanlı mirası, erken cumhuriyet dönemi ve takip eden dönemler önemli ipuçları barındırmaktadır.

³ Bu kavram üzerinde çok fazla kaynak bulunamamıştır. Ancak Ahmet İnsel'in ifadesiyle kısaca açıklamak gerekirse şöyle diyebiliriz: Pretoryenizm olgusu, asker ve sivil çevrenin açık müdahale tehditli vesayet rejiminde görülmektedir. Modern pretoryen rejim, parlamenter sistem veya başkanlık sistemi gibi demokrasinin farklı biçimlerine göreli uyum sağlayarak işler. Türkiye'deki rejimi bu çerçevede asker etkisinde sınırlı bir çoğulcu sistem olarak tanımlayabiliriz. (**Birikim**, Haziran 2007, Sayı: 218 s. 17-22). Diğer taraftan, tarihsel pretoryenizm ile modern pretoryenizmi birbirinden ayırt etmek gerekir. Roma Cumhuriyeti'nin ilk zamanlarında “pretor” askeri ve sivil şefi belirtirdi. Daha sonra bu muhafızlar ayrıcalıklı konumlarından yararlanarak korumakla yükümlü oldukları imparatorları devirerek siyasal bir nüfuz elde etmişlerdir. Tarihi süreç içinde pretoryenizmin sınıflandırılması ise Samuel P. Huntington tarafından yapılmıştır. Bu sınıflandırma için bkz. Samuel P. Huntington, **Political Order In Changing Societies**, New Haven, Yale University Press, 1969. Pretoryen devletlerde, ordunun sosyopolitik mücadelelere belirleyici müdahalelerde bulunarak siyasi sistem içinde merkezi bir yer işgal ettiği bilinmektedir. Modern pretoryen devletin en önemli özelliği orduyu merkez alan ve onun vesayeti altında yapılanan siyasi sistemin varlığıdır. Bkz. Birsan Örs, **Türkiye'de Askeri Müdahaleler [Bir Açıklama Modeli]**, İstanbul, Der Yayınları,1996. ; Amos Perlmutter, **The Military and Politics in Modern Times: On Professionals, Praetorians and Revolutionary Soldiers**, New Haven, Yale University Press, 1977. Ülkemizdeki pretoryenizm hakkında bkz. Ahmet İnsel, “Siyasal Rejim Bunalımının Nedeni Olarak Devlet”, **Birikim**, Mart 1997, Sayı: 95. s. 74-78.

⁴ Bu konudaki bir görüş için. bkz. Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2007, s.50-51.

Öte yandan, askeri becerilerinin çok daha öncelere uzandığı bilinen Türklerin, askeri yetenekleri sayesinde ilk önce İslam aleminde ün kazandığı bilinmektedir.⁵ Bir uç beyliği olarak kurulan Osmanlı'nın, klasik döneminde sahip olduğu güçlü ordusuyla geniş topraklarda hüküm sürdüğü bilinmektedir. Bu da bizlere, Osmanlı döneminde ordunun kilit rolüne ilişkin bir gerçeklik tasviri sunmaktadır. Modernleşme çalışmalarının ilk başlatıldığı kurum olan ordunun, Cumhuriyet'in ilanında etkin bir rol üstlendiği ve kurucu ideoloji olan Kemalizm'in asli taşıyıcısı olduğu bilinmektedir. Askeri bürokrasinin sistem içinde özerklik kazanımı, Osmanlı'nın son dönemlerinde başlamış, erken cumhuriyet döneminde kısmen zayıflamış fakat 1960 sonrasında kuvvetlenmiştir. 1971 ve 1980 müdahaleleri neticesinde bu özerklik halinin arttığı ve çeşitli biçimlerde yeniden üretildiği görüşü birçok yazar⁶ tarafından paylaşılmaktadır.

1.1.Osmanlı'da Ordu – Siyaset İlişkilerinin Seyrine Kısa Bir Bakış

Osmanlı Devleti'nin çözülüş sürecine girmesiyle birlikte ordunun önceki dönemlerden farklı olarak toprakları koruma ve padişahın bu topraklara hükmetmesinde anahtar rol oynama işlevini yitirdiği bilinmektedir. Zayıflayan siyasal otoriteye koşut olarak, orduda siyasallaşmanın vücut bulduğu ve klasik dönemde padişahın otoritesine tabi olan ordunun bu konumundan sıyrıldığı ifade edilmektedir. Bu bağlamda yeniçerilerin eylemlerine işaret etmek klasik dönemdeki ordu-siyaset ilişkilerin seyrinin önemli ölçüde değiştiğini göstermesi bakımından önemlidir. Yönetime muhalefetin yoğunlaştığı yıllarda yeniçeri saflarındaki isyanlar

⁵ Metin Heper, **Türkiye'de Devlet Geleneği**, Çev. Nalan Soyak, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2006, s. 48.

⁶ Askeri bürokrasinin özerkliği ile ilgili görüşler için bkz. Ümit Cizre, **Muktedirlerin Siyaseti**, Çev. Cahide Ekiz, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999; Ali Bayramoğlu, **28 Şubat: Bir Müdahalenin Güncesi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007; Hikmet Özdemir, **Rejim ve Asker**, İstanbul, Afa Yayınları,1989; Metin Öztürk, **Ordu ve Politika**, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1993; Serdar Şen, **Geçmişten Geleceğe Ordu**, İstanbul, Alan Yayıncılık, 2000; Haz. Ahmet İnel, Ali Bayramoğlu, **Bir Zümre Bir Parti Türkiye'de Ordu**, İstanbul, Birikim Yayınları, 2006.

padişahların tahttan indirilmesine hatta ölümüne yol açmıştır. Modernleşmenin başlatıldığı kurum olan ordunun, Osmanlı'da bir orta sınıf (burjuvazi) yokluğunun da etkisiyle anayasanın ilanı ve meşrutiyetin ilanında öncülük ettiği bilinmektedir. Osmanlı mirası, modern Türkiye tarihindeki ordu-siyaset ilişkilerinin anlaşılmasına yardımcı olması bakımından önem taşımaktadır.

1.1.1.Klasik Dönemde Ordu ve Siyaset İlişkileri

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunda anahtar rol oynayan ordu⁷, Osmanlı'nın güçlü dönemlerinde padişaha mutlak bağımlıydı. Fethedilen geniş topraklara bu güçlü ordu sayesinde hükmedilmekteydi. Osmanlı tarihinde, kuruluştan gerileme dönemine kadar geçen sürede askerlerin fethedilen topraklarda koruyucu bir rol oynadığı ve bu toprakların idaresinde padişahın kanunlarını savunduğu özellikle bu dönem için vurgulanmıştır.

William Hale'e göre, Osmanlı'da, kuruluştan beri kesintisiz bir var oluşu olan tek devlet kurumu ordu idi.⁸ Osmanlı'da yönetici sınıfın "askeri" olarak nitelenmekte

⁷ Klasik dönemden itibaren Osmanlı'da ordunun yapısal görüntüsünü şöyle özetlemek mümkün: I. Murat zamanında harp esirlerinden istifade etmek suretiyle tamamen hükümdara bağlı, devamlı ve düzenli bir ordu olarak yeniçeri ocağı kuruldu. Klasik dönemde Osmanlı'nın kara kuvvetleri merkez ve eyalet askerlerinden oluşuyordu. "Kapıkulu" adıyla anılan merkez kuvvetleri, yaya ve atlı birliklerden müteşekkildi. "Tımarlı Sipahiler" ise eyaletlerdeki kuvvetleri oluşturan en önemli birliklerdi. Bu sistem bir yönüyle üretime katkıda bulunurken diğer yönüyle de devletin asker ihtiyacına hizmet ederdi. "Yardımcı Taşra Kuvvetleri" ise eyalet kuvvetleri arasında belirtilen ancak aslında orduya yardımcı olan birliklerdi. Yeniçeri Ocağı' nı ise asker- sivil ilişkileri bakımından ayrıca ele almak gerekir, zira bu ocağın asker sayısı XVIII. yüzyılın sonlarında hayli fazlalaşmış vaziyetteydi ve isyanları nedeniyle sultanın otoritesine tehdit oluşturdular. II. Mahmut tarafından lağvedilen bu ocak, Osmanlı'nın son dönemlerinde artan ordu - siyaset gerilimini anlatan isyanlarda başrol oynamışlardır. Islah hareketlerinin başlamasıyla yeni birlikler de kurulmuştur. (Örneğin Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu gibi) Öte yandan, II. Abdülhamit tarafından açılan askeri okullarda yetişen subaylar siyasileşerek yönetime müdahil olmuşlardır. Birinci Dünya Savaşı Döneminde ise tümen sayılarında değişiklik gibi icraatlar olduysa da Mondros Mütarekesi'ne kadar modernleşme çabaları orduda istenen hedefleri sağlayamamıştır. Osmanlı ordusu ve yönetim ile ilgili William Hale şöyle söylemektedir: "... Devletin sivil ve askeri kolları arasında hiçbir ayırım yapılmıyordu; çünkü her iki işlev de bir tek kişinin görevleri şeklinde birleştirilmişti. İmparatorluk fetihle kurulmuştu; sınırlarını ordusunun denetim gücü belirliyordu."(İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1984; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1996; William Hale, **Türkiye'de Ordu ve Siyaset**, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Hil Yayınları, 1996)

⁸ William Hale, a. g. e. , s. 14.

olduğu ve gücünü büyük oranda ordusundan almakta olduğu da bilinmektedir. Kapıkulu sınıfı bu anlamda önemli bir aktördü, zira bu sınıf imparatorluktaki siyasal ve yönetsel gücün pekişmesini sağlayan unsurlardandı. Kapıkulu sınıfı başlarda sultana tam bağlılık göstermekteydi ancak, Osmanlı'nın son dönemi itibariyle ordu⁹ gerek teknik gerekse profesyonel askeri düşünüş – siyasallaşmamak bu profesyonel düşünüşün başında gelen bir olgudur – bağlamında siyasal ve yönetsel otoritenin zaafa uğramasına zemin teşkil eder bir hal almıştır. Osmanlı'nın güçlü dönemlerinde Sultan'ın otoritesine tabi olan ve sadece savunma işleriyle meşgul olan ordunun, çözülüş süreciyle birlikte politik bir karakter kazanarak, Sultan'ın otoritesine bağlılığını yitirmeye başladığı bilinmektedir.

1.1.2.Tanzimat Dönemi (1839–71): Geçiş Sürecinde Ordu, Devlet ve Siyaset

1789'da III. Selim tahta çıktı, bu tarihten sonra “Tanzimat” denen geçiş evresine yönelim de başlamış oldu. Bu evre, fiilen geleneksel düzenin çözülüşü ile 1923 arasında bir köprü olarak görülebilir.¹⁰ Özellikle Batı'da gelişen savaş teknolojisi ve sanayi karşısında teknik, eğitsel ve yapısal eksiklikleriyle çağın gerisinde kalan Osmanlı ordusu savaşlarda aldığı yenilgilerle birlikte patrimonyal yönetim¹¹ açısından, modernleşme girişiminin ilk safhasında acil olarak ele alınma gereğiyle yenilik hareketlerinin ilk uygulandığı ve en yoğun şekilde vücut bulduğu kurum olmuştur.

Öte yandan, giderek sultana karşı isyancı ve kimi zaman ulema ile birleşerek reform karşıtı bir çizgi benimseyen yeniçeri ordusunun¹² II. Mahmut tarafından 1826'da lağvedilmesi sonrasında klasik dönemin kurumsallaşma yapısı özellikle

⁹ Osmanlı Devleti'nde ordu hakkında bkz. Yılmaz Öztuna, Ayvaz Gökdemir, **Türkiye'de Askeri Müdahaleler**, İstanbul, Tercüman Basımı,1987, s. 6- 36.

¹⁰ William Hale, **a. g. e.** , s. 23.

¹¹ Bu yönetim biçimi tekeli ve sivil bir niteliğe sahiptir. Ancak ilerleyen dönemlerde patrimonyalizm pretoryen bir hal almıştır. Yani militer bir nitelik kazanmıştır. Bu anlatım için bkz. William Hale, **a. g. e.** , s. 254-257.

¹² Bu ordu devşirmelerden müteşekkildi. Ancak son zamanlarda bu kurum da bozuldu ve rejime tehdit sunar hale geldi. Lağvedilmesi olayı “ Vaka-i Hayriye” yani “Hayırlı Olay” olarak bilinir. Sonradan bu ordu yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu kurulmuştur.

ordu bağlamında büyük ölçüde değişime uğramıştır. Örneğin 1841’de örgütlenme açısından yerel komutanları olan eyalet orduları teşkil edildi. Merkezi bürokrasi de güçlendirilerek ordu saflarındaki siyasilleşme (yeniçeri zihniyeti) bertaraf edilmeye çalışıldı. Ancak ilerleyen dönemde açılan askeri okullar, yine yönetime muhalif askerlerin çıkmasına sebep olmuştur. Bu bakımdan Harbiye Mektebi askerlerin politizasyonuna kapı aralayan bir okul olarak değerlendirilmektedir. Askerlerin siyasallaşmasına rağmen, teknik yönden güçlenen ordunun yine zamanın en önde kurumu olduğu bilinmektedir.¹³

Tanzimat döneminde asker – sivil ilişkileri bağlamında önemli bir olay olarak değerlendirilen Kuleli Olayı, (1859) ordu ve siyaset arasındaki ilişkiyi göstermesi bakımından dikkate değerdir. O yıl, kendilerine ‘Fedailer Cemiyeti’ diyen bir grup Sultan Abdülmecit’i devirmek ve icap ederse katletmek için bir komplo girişiminde bulundular. Adı geçen cemiyet, bazı alt ve orta rütbeli subaylardan oluşan 40 – 50 kişilik bir örgüttü. Aynı yıl içerisinde komplocular tutuklandılar. Fedailerin düşünce itibariyle liberal oldukları ileri sürülüyor. Bu nedenle 1876 anayasal hareketinin öncüleri olarak görülüyorlar. Diğer bir görüşe göre ise fedailer bu dönemde, azınlıklara verilen ödünlere muhalif olan gençlerdir¹⁴ Kuleli Olayı sayesinde şunu söylemek mümkün: Askeri reformlar yoğun olsa da merkez güçlendirilse de ordu içinden destek gören bir tür siyasi muhalefet hareketi bu dönemde mevcut idi. Askeri bürokrasinin özerkleşmesi askerlerin sultana karşı ve sultana rağmen yaptıkları hareketlerinde görülebilir. Kuleli Olayı ve Patrona Halil İsyanı¹⁵ dönemin askeri bürokrasisinin özerkleşmesine ışık tutar niteliktedir.

1.1.3.I. Meşrutiyet Devrimi: Askerlerin Öncülük Ettiği Bir Devrim

¹³Cemal Özkan, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Ordu” **Tanzimat’tan Cumhuriyete Büyük Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, C.5. s.1215, 1261.

¹⁴ William Hale a. g. e. , s. 33.

¹⁵ Patrona Halil İsyanı, Lale Devri’nde vuku bulmuştur. Eskicilikle uğraşan eski bir yeniçeri olan Patrona Halil 1730’da isyana girişmiştir. İsyan sarayın güçsüzlüğü neticesinde Patrona Halil’in Rumeli Beylerbeyi ve arkadaşı Muşlu Beşe’nin de Kul Kethüdası olarak sarayın yönetimine girmesiyle sonuçlanmıştır. Ancak kısa bir süre sonra Patrona Halil öldürülmüş ve bu isyan bastırılmıştır. Bu isyan, sultanın otoritesinin hayli zayıfladığının ve eski bir asker de olsa sonradan beylerbeyi olarak kısa süre için yönetime geçen eski bir askerinin gücünü gösterir bir işarettir. (William Hale, a. g. e. , s. 20)

1876 Anayasal Devrimi'nin gerçekte askeri bir darbe niteliğinde olduğu ileri sürülmektedir. Padişahın yetkilerine kimi kısıtlamaların konulması gerektiğine inanan üst düzey sivil ve askeri memurlar grubu bu harekette etkin rol oynamışlardır. Bu anayasal devrim Tanzimat'ın asker ve sivil isimlerinin aktif rolünün ürünüydü, denilebilir. II. Abdülhamit'in yönetiminde gerek asker gerekse sivil çevreleri kontrol ve disipline eden bunun yanı sıra yoğun jurnal faaliyetleriyle öne çıkan bu dönem, 1878 yılında parlamentonun sultan tarafından süresiz tatil ilan edilmesiyle mutlakiyetçi bir yapı kazanmıştır. Siyasi daralmaya karşı II. Abdülhamit eliyle açılan modern okullar ve özellikle Harbiye mektepleri sayesinde, yeni bir teknokratlar sınıfı da oluşum halindeydi. Bu dönemde yapılan bürokratik reformlar sayesinde ilk kez idarede asker – sivil ayrışmasına gidildi ve idare 'sivil' bir hal aldı. İdaredeki bu ayrışma sayesinde ordunun yönetime doğrudan doğruya dahil olma imkanı tasfiye edilmiştir. Bu bağlamda, eskinin hem komutan hem yönetici olan valisinin yerine sadece komutan olan ordu komutanları getirilmiştir.

II. Abdülhamit Dönemi'nde ordunun, hem teşkilat yapısında hem de teknik donanım bakımından çağdaş bir görünüm kazandığı bilinmektedir.¹⁶ Fakat yönetime dolaylı da olsa özellikle ordu saflarından muhalefet güçlenmekteydi. Alaylıların yönetimce kayırılması muhalefeti daha da görünür hale getirmeye başladı. “Askerler arasında terfi yolsuzlukları gibi şikayetlerin artması ve bunların giderek rejime duyulan güvensizlikle çakışması Osmanlı ordusunu aktif politikanın içine sürükleyen çok önemli bir unsur olarak belirtilmektedir.”¹⁷ Ayrıca yeni okullardaki pozitivist eğitim tarzı askeri öğrencileri adeta harekete geçmeye sevk ediyordu. İstibdat rejimine hoşnutsuzluklarını perçinleyen bu eğitim tarzı ile askerler, kendilerini değişimin öncüleri olarak görmeye başlamışlardır.

1889'da Mekteb-i Tıbbiye de kurulan İttihad-i Osmanlı Cemiyeti bu tepkilerin vücut bulduğu bir örgüt niteliğindedi. 1895 itibariyle bu yapılanma Fransa'da kendine Jön Türkler adını vermişti.¹⁸ Daha sonra Jön Türkler Cemiyet

¹⁶ Musa Çadırcı, “ II. Abdülhamit Dönemi'nde Osmanlı Ordusu”, s. 76 (Çevrimiçi) <http://www.ata.boun.edu.tr> (10. 10. 2007)

¹⁷ Ahmet Turan Alkan, **II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset**, İstanbul, Ufuk Kitapları, 2001, s. 58.

¹⁸ Eric Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev. Yasemin Saner Gönen, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, s. 131. “Jön Türklerin kurduğu cemiyet ise, özgürlükçü hareketin tipik temsilcisi ve 1908 Devrimi'nin asıl gerçekleştiricisi olacaktır. Bu cemiyetin kadrolarını asker ya da mülki memur

kurarak imparatorluktaki muhalefet hareketine hakim olacaklardı. 1876 Devrimi'nin askeri bir nitelik arz etmesi, takip eden politik olaylarda da, askerlerin ağırlıkta olmasına ışık tutar niteliktedir. İlerleyen sayfalarda ele alınacağı üzere, 1908 Devrimi de kimi yazarlarca (Örneğin Feroz Ahmad) bir orta sınıf hareketi olarak addedilse de askeri unsurları yoğunlukta idi. Birinci Jön Türk İktidarı olarak da adlandırabileceğimiz 1876 Devrimi sonrasında, darbeci – komplocu geleneğin askerler arasında yerleşmeye başladığı iddia edilmektedir.¹⁹ Kısacası, 1876 – 1908 arası 'ordu - siyaset - devlet' odaklı bir okumada ordunun dominant rolünün oluşum süreci göze çarpılmaktadır. Şöyle ki, 1876'da olduğu gibi muvazzaf subayların desteği olmadan, sultanın otoritesine karşı durmak çözümlene dönemi de olsa zordu. Ancak açılan askeri okullar kanalıyla mektepli subay kesiminin yoğunluk kazanan istibdat karşıtı duruşu ve siyasileşmesi sebebiyle yönetime muhalif sesler ordu desteğiyle vücut bulabilmekteydiler. Bu dönemde, patrimoniyal yönetimin giderek pretoryen bir hal aldığı bilinmektedir. Pretoryen unsurların belirgin hale gelmesinde ise, şüphesiz açılan yeni askeri okulların kilit rol oynadığı gözlenmektedir. Toplumsal düzeyde siyaseti etkileyecek bir burjuva sınıfının olmamasının da etkisiyle 32 yıllık istibdat rejimi askerler öncülüğünde bitirilmiş ve bu bitiş, rejimden hoşnut olmayan geniş bir halk tarafından desteklenmiş ve yeni bir dönem başlamıştır.

1.1.4. II. Meşrutiyet ve Sonrası: Devrimci Subaylar, Hoşnutsuz Halk ve Devrim

1908'deki Jön Türk Devrimi \ Temmuz Devrimi tıpkı 1876'daki gibi muvazzaf subayların geniş desteğiyle vuku buldu. İttihat ve Terakki Cemiyeti bu yıllarda, ittihatçı kanat ve liberal kanat biçiminde hiziplere ayrılmışken 1908 Devrimi'ni²⁰ fiilen gerçekleştiren ordudaki bölünmeyle muhafazakârlar, liberaller, ittihatçılar ve

ve 'mektepli' isimler oluşturuyordu. İdeolojileri ise liberal, reformist ve ulusçu yönleriyle klasik burjuva nitelikler gösteriyordu." (Bülent Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, 14. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006, s. 174.)

¹⁹ Fikret Başkaya, *Yediyüz Osmanlı Beyliğinden 28 Şubat'a: Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi*, Ankara, Maki Basın Yayın, 2004, s.262.

²⁰ Bu devrim için bkz. Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, Çev. Ayda Erbal, İstanbul, İletişim Yayınları,1995; Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908 – 1914)* Çev.Nuran Yavuz, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1986.

tarafsızlar arasında görülmekteydi. Tarafsızlar, siyasileşmiş askerler istemiyorlar ve ordunun sadece savunma odaklı olmasını düşünüyorlardı. Muhafazakar kesim padişaha daha bağlı ve alaylı idiler. İttihatçılar hem mektepli olmalarıyla hem de aktif siyaset içinde yer almalarıyla yönetime tehdit niteliğindediler. Devrime bağlılık anlamında ise komuta düzeyindeki subayların devrime bağlı oldukları gözlemlenmekteydi.

Bu dönemde siyasal iktidar saray, liberal kesim ve İTC arasında gelgit içindeydi. İTC hala yarı gizli bir örgüt niteliği taşıırken liberal kesim Ahrar Fırkası'nı kurdu. Bu dönemde Jön Türkler devleti kurtarmayı önceliyorlar, “halkın esenliğini” ise ikinci önemli bir sorun olarak algılıyorlardı.²¹ Bu döneme ordu – siyaset ilişkileri odaklı bakacak olursak, orduyu siyasileşmeye iten sebeplerin başında iktisadi ve sosyo-politik nedenlerin olduğunu görürüz. Maaşların düşüklüğü, yönetimin alaylı subayları kayırması, terfi şikâyetleri ile siyasal, toplumsal ve yönetsel zapt- u rapt hali askerleri hoşnutsuz kılmaktaydı. İTC – ordu ilişkilerine değinmek gerekirse, cemiyetin ordusu değil de ordunun cemiyeti söz konusuydu.²² Cemiyet adeta orduya bağımlı gibiydi, ancak küçük rütbeli subaylar arasında asker - sivil ilişkilerinin seyri farklıydı. Bu kişilere göre, cemiyete mensup olmak sivil ve asker üyeler arasında bir statü üstünlüğü hasıl etmiştir. Özellikle zabitler, bu duygunun etkisiyle normal dönemlerde asla yapamayacakları faaliyetlere girişmişlerdi. Örneğin bu zabitler, Meşrutiyet'i ilan etmek için önce dağa çıkıp, sonra sokağa dökülmüşlerdir. Kışlalarına dönmeye de mesafeli duran bu zabitler için kışla zaten hürriyet olmadan, istibdat yıkılmadan dönülecek bir yer değildi.²³

Bu dönemde politik bütünlüğü olmayan ordunun iktidarı büyük oranda Mahmut Şevket Paşa'nın elindeydi. 1909'daki isyancı hareket (31 Mart Vakası)²⁴ bu komutan tarafından bastırılmıştı. Ancak Mahmut Şevket Paşa, ordunun politizasyonunu desteklemiyor ve isyanın İTC adına değil, ülke adına bertaraf

²¹ Metin Heper, a. g. e., s. 91.

²² Ahmet Turan Alkan, a. g. e., s. 51.

²³ A. e. s. 53.

²⁴ Bu olay sonrası padişahın tüm gücü zaafa uğramıştır. Bu olay sebebiyle ilk kez ‘Siyasal İslam’ olgusu gündeme gelmiştir. Modern Türkiye tarihinde de bu olgu ile bazı askeri müdahalelerin sebepleri açıklanmaya çalışılmaktadır. 31 Mart Vakası hakkında detaylı bilgi için bkz. Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti (1896 – 1909)*, İstanbul, Emre Yayınları, 1993. s. 433- 463.

edildiğini özellikle vurguluyordu.²⁵ Ordu, bu tarihten sonra esas olarak mesleki gerekçelerle hareket ederken cemiyet, meşrutiyeti savunmaktaydı. Bu olayla ilgili bir değerlendirme ise şöyledir: Hareket Ordusu'nun isyanı bastırması sultanın işine gelmiştir, ancak liberaller arasında ordunun ani hareketi endişe yaratmıştır.²⁶

II. Meşrutiyet Devri'nde ordu – siyaset ilişkilerinin bir başka önemli olayı da 1912'de gerçekleşen Halaskar Zabitan Hareketi'dir. Kendilerine “Kurtarıcı Subaylar” diyen bir grup, seçimlerin²⁷ yenilenmesini ve ordunun siyaset yapmamasını talep ediyordu. Sundukları beyannamede aslında kendileri de siyaset yapmaktaydılar, örneğin meşruti esaslara dayalı bir yönetim talep ediyorlardı. Bu hareket neticesinde ittihatçı kesimce desteklenen Sait Paşa hükümeti çekilmek zorunda kaldı.²⁸ Kasım 1913'te bir yabancı askeri eğitim hocası şunları dillendirmekteydi: “Türk subaylarının saflarından siyaseti çıkart, en büyük kusurları siyasi faaliyetleridir.”²⁹

Öte yandan bu dönemde, askerinin siyasal alanda konumlanmasına izin vermeyecek yasal düzenleme girişimlerine de gidildi. Tam ismi, “*Mensubin-i Askeriye'nin Riyaset ile Men'i İştigali Zımında Askeri Ceza Kanunu'na Zeyil Olmak Üzere Tanzim Olunan Layiha-i Kanuniye*” olan yasa teklifi meclise sevk edilmişti ancak bu tekliften bir sonuç çıkmamıştır.³⁰ Yukarıda sözü edilen Halaskar Zabitan Hareketi'nin diğer önemli sonucu ise, Mahmut Şevket Paşa'nın istifasıdır. Bu hadise, 31 Mart Vakası sonrasında en yüksek noktasına çıkan askeri prestijinin zamanla nasıl azaldığını göstermesi bakımından önem taşır. Birinci Dünya Savaşı boyunca rejime bakacak olursak Enver Paşa'nın potansiyel halefleriyle itilaf güçleri arasında gizli bir işbirliği tehdidi görürüz. Savaşın patlak vermesinden hemen önce (24 Ocak 1913) , Bab-ı Ali Baskını yaşanmış ve ittihatçıların tam hakimiyetçi iktidar

²⁵ Mahmut Şevket Paşa, Tanör'ün ifadesiyle 'partilerüstü' bir söylem geliştirmişti. İlerleyen dönemlerde de ordu müdahalelerinde 'siyasetüstü' olgusu vurgulanacaktır. (Bülent Tanör, a. g. e. , s. 190.)

²⁶ Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Çev. Fatmagül Berktaş, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1985. s. 21- 22.

²⁷ Bu seçimler İTC'nin baskısı altında gerçekleştiği için “ Sopalı Seçimler” olarak anılır. Bkz. Eric Jan Zürcher, a. g. e. , s. 153.

²⁸ Ahmet Turan Alkan, a. g. e. , s. 142.

²⁹ William Hale, a. g. e. s. 50.

³⁰ Ahmet Turan Alkan, a. g. e. , s. 144.

yılları başlamıştır, bu dönemde ordu, pretoryen bir hal alan patrimonyal yönetime yardımcı bir araç olarak nitelenebilir.

1918 yenilgisi ve ittihatçı rejimin yıkılışıyla birlikte İttihat ve Terakki Fırkası tasfiye edildi. 1908 sonrasında da subayların kendilerini reformun öncüleri olarak görmeyi sürdürdükleri bir dönem olduğu bilinmektedir. 1909 sonrası askerlerin artan siyasal etkinlikleri sivil unsurları galebe çalmıştır, diyebiliriz. Ancak 1918 mağlubiyetiyle “asker - sivil ortakyaşarlığı”³¹ nın kusurları da açığa çıkmıştır. Fakat yeni bir ulus yaratma sürecinde ordu, Osmanlı’dan devralınan en güçlü kurum olarak devletin temeli olarak algılanmış ve askeri elitler, Kurtuluş Savaşı’ndaki olağanüstü şartların da etkisiyle siyaset sahnesinden inememişlerdir.

1.2. Erken Cumhuriyet ve Tek Parti Dönemi: Kurucu ve Kollayıcı Güç Konumundaki Ordu

Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, subaylar, bürokratlar ve toprak sahipleri kısaca Jön Türk iktidar yapılanmasının orta kademeleri direniş hareketinin liderliğine soyundular. 1923’te Cumhuriyet’in kuruluşunda da bu kadrolar başroldeydi. Milli Mücadele kadroları geniş ölçüde İttihatçılardan oluşmaktaydı. Cumhuriyet kurulduktan sonra da aynı kişiler yönetimi ellerinde bulundurmışlardır. Askerler cephesine bakacak olursak Mete Tunçay’ın ifadesiyle Paşalar Komplosu’ndan³² sonra orduda Mustafa Kemal Paşa’ya başkaldırabilecek hiçbir önemli komutanın kalmamış olduğunu görürüz. Bir anlamda ordu tamamıyla kendisine bağlı komutanlardan oluşmaktaydı.³³ 1924’teki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası deneyiminden sonra Atatürk, devrimler için daha uygun bir ortam yaratmak amacıyla İzmir suikast girişimi (1926) sonrasında ordudaki muhalif seslerin

³¹William Hale, a. g. e. , s. 62.

³² Ekim 1927’de CHF’nin kongresinde 6 gün boyunca okuduğu anlarına göre Atatürk, “...bir komplo ile yüz yüze bulunduğu bir an bile tereddüt etmemiş.”Rauf, Kazım, Ali Fuat ve Refet’in bir eylem planı hazırlamakta olduklarını iddia eden Atatürk’e göre, generallerin 1924’te kendine karşı bir komplo girişimi olduğu ileri sürülmektedir. (William Hale, a. g. e. , s. 73–74.)

³³ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi’nin Kurulması: (1923 – 1931)*, Ankara, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1981, s. 113.

tasfiyesine dönük bazı yasal düzenlemelere önayak oldu. Bu düzenlemelerin en önemlisi aynı anda hem orduda hem de mecliste yer alınmasını yasaklayan kanundur. Ancak 1920 ve 1924 yılları arasında görev yapan altı kabinede Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi (İsmet ve Fevzi Paşalar) bakanlar kurulunun üyesi olarak görev yapmışlardır. Buna ek olarak “ Müdafaa-i Milliye vekâletinde de Fevzi, Refet ve Kazım Paşalarla, kabinede her zaman iki generalin bulunduğu görülmektedir.”³⁴ Diğer yandan, 1925'teki Takrir-i Sükun Kanunu sonrasında tüm muhalefet susturulmuştur. 1930'daki güdümlü demokrasi deneyinden (Serbest Cumhuriyet Fırkası³⁵) sonra ise resmen tek parti devrine³⁶ girilmiştir.

Öte yandan, Kurtuluş Savaşı yılları asker - sivil ilişkilerinin seyri³⁷ açısından önemlidir, zira bu yıllarda asker siyasetten uzakta tutulmak isteniyor ancak olağanüstü savaş koşulları sebebiyle de asker, siyaset yapıyordu. Bu yıllarda savaşın da etkisiyle ordu giderek daha merkezi ve özerk bir hal almıştır. Mete Tunçay'a göre ise ordu, 1923 sonrası peyderpey yönetimin yasama kolundan yasal olarak uzaklaştırılacaktı. Örneğin, Askeri Ceza Kanunu'nun 148. maddesiyle ordunun siyasete karışma yasağı pekişmiş oldu. Açıkta siyasi konuşma yapmak, siyasi nitelikli bildiri hazırlamak, imzalamak veya basına yollamak bir ordu mensubu için suç addediliyordu.³⁸ Ayrıca, tek parti dönemi boyunca Silahlı Kuvvetlerin hükümetin icraatlarını destekleyen bir konumda olduğunu kurulan İstiklal Mahkemeleri ve Sıkıyönetim Mahkemeleri gibi kurumlardan da anlayabiliriz.

Atatürk özelinde konuya eğilecek olursak, Atatürk'ün asıl hedefinin, orduyu siyaset dışında tutmak değil, ordunun kendine ve çevresine bütünüyle sadık kalmasını sağlamak olduğunun iddia edildiğini görürüz.³⁹ Tek parti döneminde asker - sivil ilişkilerinde askerinin geri planda kaldığı görülmektedir. Ümit Cizre'ye göre, bu

³⁴ Hikmet Özdemir, **Rejim ve Asker**, İstanbul, Afa Yayınları, 1989, s. 53.

³⁵ Serbest Cumhuriyet Fırkası hakkında bkz. Cemil Koçak, **Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006.

³⁶ Tek Parti döneminin devlet siyasetlerinin temel açıklayıcısı 'Hikmet-i Hükümet' kavramıdır. Bu ilkenin günümüzde dahi etkisini sürdürdüğü ileri sürülebilir. Halkçılığın halka rağmen yapılması ve siyasetlerin asla eleştiriye açılmaması bu dönemde görülen bazı önemli özelliklerdendir. (M. Şükrü Hanioglu, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2006, s.149).

³⁷ Kurtuluş Savaşı yıllarındaki asker-sivil ilişkileri hakkında detaylı bir inceleme için bkz. Ali Bayramoğlu, “Asker ve Siyaset”, Haz. Ahmet İnsel, Ali Bayramoğlu, **a. g. e.**, 59–75

³⁸ Mete Tunçay, **a. g. e.**, s.113.

³⁹ Aktaran, William Hale **a. g. e.**, s. 76.

dönemde ordunun sivil siyasette ağırlık taşımamasının nedeni, ordunun rakip bir iktidar odağı olarak güçlenmesine engel olmaktır.⁴⁰ Özellikle devrimlerin uygulanmasında ve yeni rejimin yukarıdan aşağıya doğru içselleştirilmesinin sağlanmasında Silahlı Kuvvetler, adeta sivil siyasi otoritenin bir aracı olarak çalışmıştır. Özellikle 1923 sonrası, devlet – parti – hükümet özdeşliği oluşması ile rejim, kimi yazarlara göre totaliter bir hal almıştır.⁴¹ Yeni inşa edilen cumhuriyet rejiminin, hem kurucu hem de koruyucu gücü askerler olmuştur, bunun yanında ordunun Kemalizm'in asli taşıyıcısı olduğu da belirtilmektedir. Resmi ideolojinin taşıyıcılığı işlevinin ise siyasetteki asker imajına meşruiyet kattığı bilinmektedir. İlerleyen dönemlerde İç Hizmet Kanunu⁴² çerçevesinde ordunun bu rolü – koruma ve kollama – ve siyasal özerkliği yasal hale gelecektir ve müdahalelere de zemin teşkil edecektir.

Atatürk'ün ölümünden sonra, İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasıyla ordunun üst kademesiyle siyasal iktidar arasına mesafe konulmuş oldu. 1944'te Fevzi Çakmak'ın emekliliği İnönü tarafından sağlanmıştır. Çakmak sonrası Genelkurmay Başkanlığı'nın Savunma Bakanlığı'na karşı sorumlu hale getirilmesiyle birlikte ordunun özerkliğini sınırlama yönünde bir girişim olmuştu ki bu daha sonra geçilecek liberal demokratik sistem için de olmazsa olmaz bir şarttı, zira demokratik bir sistemde askerler meşru hükümetin üzerinde yer alamazlar. Bu konuda Genelkurmay Başkanlığı'nın Savunma Bakanlığı'na bağlanmasını demokrasinin bir gereği olarak da yorumlayabiliriz.

İnönü Dönemi'nde ordu - siyaset ilişkilerinin önemli bir unsuru da devrimler özelinde ele alınabilir. Özellikle 1939 – 1944 yılları arasında, TSK Kemalist Devrim'in koruyuculuğu işlevini üstlenmişti.⁴³ Sıkıyönetim Mahkemeleriyle İstiklal Mahkemelerinin yaptıkları işbölümü ve devrimlerin benimsetilmesinde askerlerin

⁴⁰ Ümit Cizre, "Egemen İdeoloji ve TSK: Kavramsal ve İlişkisel Bir Analiz", Haz. Ahmet İnel, Ali Bayramoğlu, a. g. e. , s. 141- 42.

⁴¹ Rejimin totaliter olduğu yönündeki görüş için bkz. Fikret Başkaya, a. g. e. , s. 348.

⁴² 1935'te çıkarılan TSK İç Hizmet Kanunu'nun Umumi Vazifeler başlıklı kısmındaki 35. maddede, ordunun görevi "*Silahlı kuvvetlerin vazifesi; Türk yurdunu ve Anayasa ile tayin edilmiş olan Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak ve kollamaktır.*" olarak tanımlanmıştır. İsmet Polatcan'a göre Silahlı Kuvvetlerin vazifesi, Türk yurdunu ve cumhuriyetini içe ve dışa karşı gereğinde silahla korumaktır. (İsmet Polatcan, **Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu ve Yönetmeliği ve Askeri Ceza Kanunu**, İstanbul, Arpaz Matbaacılık, 1986, s. 77)

⁴³ Ümit Özdağ, **Atatürk ve İnönü Dönemlerinde Ordu -Siyaset İlişkileri**, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1991, s. 126.

oynadığı etkin rol (örneğin tarikatların ve dergâhların kapatılmasında) buna örnek olarak sunulabilir. Ayrıca 1939’da başlayan Milli Şef Dönemi’nde bürokrat sınıfının siyasal elite göre daha aktif olduğu gözlemlenmektedir⁴⁴. Zaten yeni bir ulus devleti kurup bu devleti modernleştirmeye koyulan gücün burjuvazi değil bürokrasi olması da⁴⁵ bu gözlemi doğrular niteliktedir.

1939 ve 1944 yılları arasında ordu, siyaset ve devlet çerçevesinde dört önemli gelişmeyi şöyle sıralamak mümkün:⁴⁶

- Sivil siyasal elit ve sivil bürokrasi ordu üzerinden egemenlik sağlamıştır.
- Yüksek komuta heyeti ile alt rütbeli subaylar arasında gerek ideolojik gerekse ekonomik çelişkiler yoğunluk kazanmıştır. Üst rütbelerdeki kadrolardaki şişkinlik sebebiyle alt-orta rütbedeki subayların yükselme yollarının tıkanıp bilinmektedir.
- TSK içinde siyaset odaklı gizli örgüt \ komitacılık geleneği yerleşmeye başlamıştır.
- 25 Mayıs 1940 tarih ve 3832 sayılı Örfi İdare Kanunu, ordunun gelenekselleşmiş ayrıcalıklı konumuna vurulan en önemli darbelerden birisi olmuştur. Bu kanunla, örfi idare komutanlıklarının genel güvenlik ve asayişe ilişkin olan ve polise de tanınan yetkileri kullanabilmesi için, bakanlar kurulunun bir kararnameyle komutanlığa aktarılacak yetkileri belirlemesi şartı getirilir. Bakanlar Kurulunun 4 Aralık 1940 tarihli ve 2/14780 sayılı kararnamesiyle de örfi idare komutanlıkları, alacakları kararları doğrudan uygulamaya koymaktan alıkonulurlar.

İlerleyen yıllarda ise, Silahlı Kuvvetler Kemalist Devrim’in iktidar ortaklığından özellikle CHP’nin seçim yenilgisinden sonra çıkacaklardır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, bu dönemde subayların hoşnutsuzlukları sadece iç politika odaklı değildir, dış dinamikler de (NATO üyeliği gibi)⁴⁷ rol oynamıştır. Bununla birlikte 1950’deki iktidarın el değiştirmesi olayı iç dinamikler açısından belirleyici sonuçlar doğurmuştur. Tabanı itibariyle CHP’den oldukça farklı olan Demokrat

⁴⁴Ancak ilerleyen zamanlarda “Devlet – Siyaset” çatışması vuku bulacaktır, bu da devlet seçkinlerinin nüfuzunu sarsacak ve 1950 genel seçimlerinde siyasal iktidar el değiştirecektir. Çünkü meclis kurumunun temsilden sağladığı aşırı güç bürokrasinin işine gelmeyecektir.

⁴⁵ Çağlar Keyder, **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, 13. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 9.

⁴⁶ Ümit Özdağ, **a.g. e.**, s. 146.

⁴⁷ 27 Mayıs’ı gerçekleştiren görelî alt rütbeli subaylar sosyo - ekonomik yönden tatminsizdiler. Bunda ise NATO üyeliği sonucu farkına varılan geri ekonomik koşulları kilit rol oynamıştır. (Feroz Ahmad, **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul, Kaynak Yayınları, s. 19)

Parti⁴⁸(DP), kimi politika ve söylemleriyle ordu için müdahale zemini hazırlamıştır, demek mümkün. Askeri müdahaleye zemin hazırlayan koşulların oluşmasında siyasal iktidar tarafından gerçekleştirilen anti-demokratik düzenlemelerin önemli rol oynadığı bilinmektedir. Örneğin düşünsel özgürlükler bağlamında tek partili dönemden beri var olan yaptırımların daha da ağırlaştırıldığı bilinmektedir. Sendikal özgürlükler bağlamında da sendikaların “milli örgütler” olduğu ve milli menfaatlere aykırı davranamayacakları üzerinde durulmuştur. Tüm bunlar sonunda ortaya çıkan kriz ortamının da tetiklemesiyle 27 Mayıs Hareketi vuku bulmuş ve siyasi iktidar ordu tarafından devralınmıştır.

1.3.Çok Partili Siyasal Yaşama Geçiş ve Sonrasında Asker - Sivil İlişkilerinin Seyri Ya da Askeri Müdahaleler Zinciri

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Silahlı Kuvvetler genel itibariyle tarafsız bir strateji izlemiş ve savaşa katılmamıştır. Politik bağlamda ise, ordu içerisinde bu yıllardan itibaren ve özellikle 1950’lerle birlikte gizli örgütlenmeler (komita faaliyetleri) vücut bulmuştur. Albay Alparslan Türkeş (1960 Hareketi’nin öncülerinden bir isim), bizzat ordu içindeki faaliyetleri doğrular nitelikte bilgiler vererek bu dönemde askerlerin siyasileştiğini belirtmiştir.⁴⁹

27 Mayıs 1960’ta ordu, seçilmiş bir sivil yönetimi devirmek için müdahale ettiğinde ordunun bu tavrını mümkün kılan sebeplerin bir kısmının hâlihazırdaki yapısal unsurlarda gizli olduğu bilinmektedir. Dönemin toplumsal, ekonomik ve siyasal özelliklerinden soyut bir değerlendirme, ordu – siyaset – devlet çerçevesindeki açıklamaları yetersiz bırakacağından çok partili siyasal yaşama geçiş ve sonrasını kısaca betimlemek konumuz açısından gereklidir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası, ‘liberal demokrasi’ zafer kazanmıştı ve yeniden yapılanan dünya siyasetinde, Türkiye de Cumhuriyet’in kuruluşundan bu yana yüzünü batıya döndüğünden demokratik bir sistemi benimsemeliydi, zira batıya

⁴⁸ DP hakkında kapsamlı bir inceleme için bkz: Cem Eroğul, **Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi**, Ankara, İmge Kitabevi, 1990.

⁴⁹ Ümit Özdağ, **a. g. e.**, s.143.

eklemlenmesi için bu şarttı. 1946'da CHP içindeki kimi muhalifler tarafından kurulan Demokrat Parti (DP), bu sebeple İnönü'nün de desteğiyle politik arenada yerini almış oldu. Tabanı itibariyle tek parti yönetiminden mutsuz geniş bir halk kitlesine sahip olan DP, 1950'de iktidara geldi.

1954 seçimleriyle de gücünü perçinleyen bu parti, 1950'lerin ortasından itibaren mali sebepler ve kimi otoriter eğilimleri ve eylemleri sebebiyle politika üretemez bir hale geldi. 27 Mayıs'a götüren nedenler arasında DP'nin baskıcı bir rejim kurma girişimleri ve buna karşı giderek güçlenen muhalefet ve gençlik hareketinin önemli rol oynadığını söyleyebiliriz. 1953 sonrası siyasal haklara ve muhalefete kısıtlamalar getirildiği bilinmektedir.⁵⁰ Örneğin, DP çoğunluğunun kararıyla basına ve siyasal faaliyetlere yasaklar getirilmiştir. Öte yandan, yine bu dönemde üniversitelerin özerkliğinin bozulduğu da kaydedilen bir diğer gelişmedir. Bülent Tanör, 27 Mayıs'a götüren nedenleri ekonomik ya da sosyal değil, siyasal olarak nitелеmektedir. Orduya müdahale imkanı veren siyasetin yapısal unsurlarına bakacak olursak Meclis çoğunluğunu elde eden siyasal partinin 'milli irade'yi temsil yetkisini yalnızca kendilerinde gördüğünden Hükümet ve parti içinde oluşan dar bir oligarşinin partinin meclis grubunu da denetim altına alarak 'milli irade'nin tek sözcüsü kimliğine bürünmüş olduğunu görürüz.

Artan enflasyon oranı DP'yi muhalefete karşı daha otoriter bir çizgi benimsemeye iterken (Tahkikat Komisyonları kurmak gibi), 1958 sonlarında Menderes artık ekonomiyi istikrara kavuşturmak için gerekli önlemleri alamaz hale gelmiştir.⁵¹ Yaşanan ekonomik bunalım ve DP'nin giderek daha da belirginleşen otokratik eylem ve söylemleri nedeniyle ordu saflarındaki huzursuzluklar da tırmanmaya başlamıştır. (DP'nin CHP'yi kapattırabileceği dahi o dönemde basında yer almıştır.) 1957'de yaşanan "Dokuz Subay Olayı"⁵² ise ordudaki özellikle görelî alt rütbeli subayların hoşnutsuzluğuna somut bir örnek olması bakımından önemlidir. Bu bağlamda, ekonomik sıkıntıların başlamasına ve siyasal iktidarın

⁵⁰ Bülent Tanör, a. g. e. , s. 352.

⁵¹ Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945- 1980)**, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Hil Yayınları, 1994, s. 171.

⁵² Dokuz Subay Olayı'nda hükümeti devirmeye yönelik ilk komplo girişiminin Binbaşı Samet Kuşçu'nun yakalanmasının ardından ortaya çıktığı bilinmektedir. Kuşçu, tutuklandıktan sonra komplocu 9 kişinin adını da polise vermiştir. Bu olay ile birlikte orduda bir komplonun varlığı ilk kez gündeme gelmiştir. (William Hale, a. g. e. , s. 97.)

otoriteryenleşmesine koşut olarak orduda baş gösteren komitacılık faaliyetlerinin de artık eylem zemini bulmaya başladığını belirtmek gerekir.

1.3.1. Silahlı Kuvvetlerin İlk Müdahalesi: 27 Mayıs 1960 ve Sonrasında Politik ve Yönetmel Durum

Cumhuriyet tarihindeki⁵³ bu ilk askeri müdahalenin meydana gelmesinde ekonomik ve siyasal temeldeki sebeplerin yanında Cumhuriyet'in asker ve sivil elitlerinin statü ve itibar kaybının bu askeri müdahaleye zemin hazırladığı vurgulanmaktadır. Davut Dursun'a göre, Türk siyasal sisteminde merkez ile kenar (çevre) arasındaki fay hattının karşıt değerler ve ilkeler üzerinden yükselmesi ve her iki kesimin de temsilcilerinin demokratik tutumlara öncelik tanımaması darbeyi beslemiştir.⁵⁴ 27 Mayıs'ın önderlerinden Alparslan Türkeş'in kişisel kanaati ise 1960 öncesi subaylık mesleğinin bir mahkûmiyet ve mahrumiyet mesleği haline getirildiğidir. Bu anlamda Türkeş'in, gittikçe artan ekonomik sıkıntının ve kötü siyasal gidişin darbeyi kaçınılmaz kıldığını belirtmesiyle⁵⁵ bir bakıma bir asker olarak O'nun gözünde tüm suçun sivil liderlerde olduğu değerlendirilmesine ulaşabiliriz.

Sosyolojik anlamda merkez ile çevre arasındaki gerilim, ekonomik olarak artan enflasyon oranı ve işsizlik gibi faktörler ile siyasal anlamda Menderes ve partisinin otoriter icraatları ve duruşları 27 Mayıs'ta emir-komuta zinciri dışında gelişen bir askeri darbeye kapı aralamıştır ve siyasal iktidar askerlerce tümüyle

⁵³ "...Cumhuriyet tarihine bakarsak Türkiye Devleti'nin kurallarla yaşamayı tercih ettiğini söylemenin ne kadar zor olduğunu görürüz. Devletin hukukun üstünlüğünden hoşlanmadığını, neredeyse süreklilik kazanmış 'istisna' koşullarını isteyerek sürdürdüğünü biliyoruz. Toplumla ilişki çerçevesinde bu istisna durumu somut olarak olağanüstü hal ve örfi idare rejimlerinde ortaya çıkar. **Devlet bir ulusal tehlike retoriği kullanarak kurallar üstü ve tabii ki hiçbir kaideye bağlanamayan, dolayısıyla da öngörülebilirliği olmayan bir hareket tarzını benimsemiştir;** bu niteliği ile de toplumdaki sınırlama taleplerine şiddetle karşı koymuştur." (Çağlar Keyder, " Cumhuriyet Devleti Ne Kadar Güçlüydü?" Uluslararası Atatürk ve Çağdaş Toplum Sempozyumu, Haz.Mürşit Balabanlılar, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2002, s. 334 – 35.) Vurgular Begüm Burak'a aittir.

⁵⁴ Davut Dursun, **27 Mayıs 1960 Darbesi: Hatıralar, Gözlemler, Düşünceler**, İstanbul, Şehir Yayınları,2001, s.37.

⁵⁵ AlparslanTürkeş, **27 Mayıs ve Gerçekler**, Ankara, Berikan Yayınları, 2000, s.14.

devralınmıştır. Siyasal iktidarın askerlerce tümüyle devralınmasına zemin hazırlayan koşullar içinde, burjuvazi-bürokrasi dengesinin bozulması ve burjuvazinin bürokrasi aleyhine güçlenmesi sonucu oluşan tepkinin de önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir.

Darbeden sonra Milli Birlik Komitesi (MBK)⁵⁶ adıyla 38 kişilik bir grup oluşturuldu ve Mayıs – Ekim 1960 arası bu komite iktidardaydı. Daha sonra ordu destekli İnönü hükümetleri⁵⁷ kurulsa da sivil siyasete geçiş süreci sorunlu bir dönem oldu. Cemal Gürsel liderliğindeki MBK yasama organı olmanın yanı sıra fiilen perde arkasındaki kabine gibi hareket etmekteydi. Bu arada devrilen hükümet lideri Adnan Menderes, kabinesi ve tüm eski DP'li milletvekilleriyle birlikte 27 Mayıs'ta gözaltına alınmıştı. Mahkûmlar 19 ayrı davada suçlamalarla karşı karşıya kaldılar.⁵⁸

MBK'nın bu dönemde büyük tepkilere sebep olan iki önemli tasarrufuna değinmek, darbelere zemin hazırlayan 'kriz' ortamlarını anlamamıza yarayacak yapısal unsurları bizlere sunması bakımından önem taşımaktadır. Bu iki önemli tasarruf, günümüzde de hala siyasi etkileri olabilen üniversite ve orduya ilişkin operasyonlardır.⁵⁹

27 Mayıs'ın hazırlanmasında ve gerçekleşmesinde başlıca rolleri oynayan iki önemli kurum olan ordu ve üniversite, demokratik işleyişin tıkanmasına zemin hazırlayan yapısal unsurların yansımaları üzerinden (ekonomik gerilik, toplumsal bölünmüşlük gibi) hareket etmişlerdi. İktisadi bunalım ve gittikçe otoriterleşen DP politikaları ile ordudaki artan gerilim neticesinde askeri müdahale vuku bulmuştu. Orduda o yıllarda her kademedede gereğinden fazla general ve üst rütbeli subay vardı; bu, alt rütbeli subaylar için terfi şikayetlerini gündeme getirmekteydi. Öte yandan, ordunun modernizasyonu için eski subayların emekliye ayrılması gerekmekteydi ve bu da gerçekleşmiş oldu. Emekliye ayrılan kimi subaylar daha sonra sivil hizmetlerde görev aldılar. İkinci tasarruf ise, üniversiteye ilişkindir. Gerek darbe öncesi gerekse sonrasında üniversitelerle ilgili problemler mevcuttu. MBK darbenin

⁵⁶ 38 kişilik komiteden sadece beşi tuğgeneral ve daha yukarı rütbedendi.- Cemal Gürsel, Fahri Özdilek, Cemal Madanoğlu, İrfan Başbuğ ve Sıtkı Ulay. Geri kalan 33 üye yüzbaşı binbaşı, yarbay ve albaylardan oluşuyordu. Tam liste için bkz. Walter F. Weiker, **The Turkish 1960 – 61 Revolution: Aspects of Military Politics**, Washington, Brookings Institution, 1963, s. 119.

⁵⁷“ Ordu + CHP = İktidar” formülü ileride bu parti için demokratik tutumu bakımından güven sorununa yol açan bir gelişme olarak kaydedilmektedir.

⁵⁸ Bu konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz. William Hale, **a. g. e.** , s. 115- 17.

⁵⁹ Orhan Erkanlı, **Anılar..., Sorunlar..., Sorumlular...** , İstanbul, Baha Matbaası, 1972, s.36.

hedefleri arasından ikinci önceliği üniversite kurumuna vermiştir.⁶⁰ Aylar süren hazırlıklar sonrasında çeşitli üniversitelerden 147 akademik personelin ilişiği kesildi (147'lerin Tasfiyesi). 147'lerin tasfiyesi olayı, 27 Mayıs sonrasında darbeyi yapan güçlerle benimseyenler arasındaki ilk sürtüşmeyi ortaya çıkarmış, yönetime muhalefet bu olaydan sonra giderek artmıştır. Bu tasfiye olayı MBK üyelerinin hoşgörü derecelerini de gösteren önemli bir olay olarak askeri yönetimin icraatlarının arasında yerini almıştır. Askeri yönetimin tahammülsüzlüğünü gösteren bu olay ve bunu gerçekleştiren zihniyet daha sonraki ordu içi mücadeleleri ve ordu- siyaset ilişkilerini de açıklayıcı mahiyettedir.⁶¹

Öte yandan, Kurucu Meclis oluşturulmuştur. Bu aşamayla birlikte MBK'nın, iktidarı sivil ellere devri ilk defa gündeme gelmiştir. Ancak sivil siyasete geçiş sancılı bir süreç olacaktır, zira MBK lideri Gürsel ve general arkadaşları iktidarı sivillere devretmeden önce bu erken dönüğe muhalefet eden komite üyelerini bertaraf etmek zorundaydılar. Bu durum, MBK içindeki ilk ciddi krize yol açtı ve Türkeş ve diğer on üç radikalın - bunlar yapısal reformların icrasına dek uzun süreli bir askeri yönetimden yana tavır almışlardı - 13 Kasım 1960'ta komiteden atılmalarıyla sonuçlandı. "Ondörtler" demokrasiye soğuk bakan bir grup olarak nitelenmektedir. Bu tasfiyenin bir sebebinin de rütbelere arası çekişmeler olduğu bilinmektedir. Tasfiye olayı bu anlamda, generallerin ve ılımlıların zaferi olarak yorumlanabilir. Konumuz açısından şunun altını çizmek gerekir: Liberal demokrasinin temel ilkelerine karşı çıktıkları için bu tasfiye olayı vuku bulmuştur, zira bu radikal kliğin önemli bir ismi Yüzbaşı Muzaffer Özdağ, "Atatürk'ten daha ileri gidip O'nun eksik bıraktıklarını tamamlamak mecburiyetindeyiz!" demiştir.⁶² Ondörtlerin Tasfiyesi olayı ile ilgili olarak belirtilmesi gereken bir diğer husus da MBK üye sayısının azaltılması yönündeki iddialarla ilgilidir, zira MBK etkili bir hükümet gibi davranamayacak kadar hantal olarak nitelenmekteydi. Orhan Erkanlı'nın sözleriyle komitenin üye sayısının bir cunta olamayacak kadar çok, bir parlamento olamayacak kadar az olması söz konusuydu.⁶³ 13 Kasım'daki bu tasfiye hareketi 27 Mayıs Hareketi⁶⁴

⁶⁰ A. e. , s.44.

⁶¹ Kurtuluş Kayalı, **Ordu ve Siyaset: 27 Mayıs -12 Mart**, İstanbul, İletişim Yayınları,1994, s. 74.

⁶² William Hale, a. g. e. , s. 120.

⁶³ Orhan Erkanlı, a. g. e. , s. 24, 61.

kadar önemli addedilebilir, radikaller için bu tasfiye 27 Mayıs'ta koyuldukları yolun sonuna işaret etmiş gibiydi.

Bu yıllarda ordu içinde Silahlı Kuvvetler Birliği⁶⁵ adlı bir yapılanma oluşturulmuştur. Bu örgüt, hem alt rütbelere gelecek müdahaleci adımlara karşı tetikteydi hem de MBK'nın faaliyetlerine göz kulak olmaktaydı. Siyasi ortam ise hala gergindi. DP'lilerin yargılanma süreci ise bu gerilimi arttırmaktaydı. 21 Temmuz'da Kurucu Meclis seçimlerin 15 Ekim 1961'de yapılmasını oylayıp kabul etti. Politik alanda Kasım 1960 ve Temmuz 1961 arası dönem, sivil siyasi kurumların tedrici olarak yeniden kurulmasına tanık oldu. Ancak, 21 Ekim 1961'de sunulan "Çankaya Protokolü"⁶⁶ adeta bir darbe manifestosu niteliğindedir.

Ordudaki hareketliliğe rağmen politik alanda sivilleşme adımları atılmaya devam ediyordu. Kurucu Meclis'in kurulması⁶⁷ önemli bir sivilleşme adımı olmasının yanında, yeni bir anayasa yapımını gündeme taşıyarak, sistemin darbe sonrası yeniden yapılandırılmasına da zemin hazırlamış oldu. Ayrıca, yeni siyasi partilerin kurulmasına da izin verildi ve Yeni Türkiye Partisi ile emekli General Ragıp Gümüşpala'nın liderliğinde Adalet Partisi (AP) siyasi sahnede yerlerini aldılar. AP, 27 Mayıs Hareketi'nin moral meşruluğuna ciddi bir meydan okumayı temsil etmekte ve DP'nin devamı olarak addedilmekteydi.

⁶⁴ 27 Mayıs 1960'taki askeri müdahale hakkında bkz. Cemil Oktay "27 Mayıs Tahlili için Anahtar", **Siyaset Yazıları (Hum Zamirinin Serencamı ve Diğerleri)**, İstanbul, Der Yayınları, 1998, s. 23 – 25.

⁶⁵ Silahlı Kuvvetler Birliği, o sıralar varlığından pek kimsenin haberi olmayan bir şemsiye örgüt niteliğindedir. Aktif komuta mevkiilerindeki üst rütbeli subaylar tarafından organize edilmişti. SKB, zaman zaman MBK'ya bir karşı-cunta gibi davranma tehdidinde bulunmuştur. Öte yandan bu örgütün faaliyetlerinin Gürsel ve arkadaşlarının, subayların genel desteğine sahip olmadıklarını ve ordu içinde bir bölünme tehlikesinin var olduğunu gösterdiği belirtilmiştir. Ayrıca o dönemde iki kez darbe girişiminde bulunan Talat Aydemir ve grubu da Ankara'da SKB Genel Konseyi adıyla düzenli olarak toplantılar yapıyorlardı. Menderes'in idam edilmesi olayının SKB'nin orta rütbeli subayları arasında hoş karşılandığı da belirtilmiştir, zira William Hale'e göre eğer bu idam gerçekleşmeseydi, örgüt içindeki orta rütbeli subaylar arasında ciddi bir huzursuzluk tehlikesi ortaya çıkardı. (William Hale, **a. g. e.** , s. 126 – 131). SKB hakkında bkz. Levent Ünsaldı, **Türkiye'de Asker ve Siyaset**, Çev. Orçun Türkay, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2008, s. 75–79.

⁶⁶ Bu protokol ile ordu "yeni TBMM toplanmadan evvel duruma fiilen müdahale edeceğini ve seçim sonuçları ile MBK'nın fesh edileceğini" ilan ediyordu. Osman Metin Öztürk, **Ordu ve Politika**, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1993, s. 74.

⁶⁷ Bu meclis, MBK üyelerinin yanı sıra il seçim komisyonlarının, baro, sendika ve diğer meslek örgütlerinin üyelerinin ve varlığını sürdüren iki siyasi partinin (CHP ile Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi) seçtiği 296 üyeden müteşekkildi. (William Hale, **a. g. e.** , s.124).

Yeni Anayasa ile birlikte, 1960 Hareketi⁶⁸ adeta bir devrim niteliği kazanmıştı ancak, ilerleyen yıllarda bu görüş tasfiye edilmiştir. Öte yandan 1960'ların Türkiye'si önceki on yılın Türkiye'sinden farklı bir hal almıştır. Tarımsal bir ülke olmanın yanı sıra gelişmekte olan bir sanayi de vücut bulmuştu. Ayrıca kırdan kente göç ve siyasal yelpazenin yeni anayasa ile birlikte çeşitlenmesi neticesinde toplumsal anlamda bir siyasileşme söz konusuydu. Bunun sorumlusu büyük ölçüde darbeyi gerçekleştirenler değil II. Cumhuriyet'in Anayasası'nı hazırlayan aydınlar olmuştur. Bu bağlamda siyaset artık radikal bir zemine doğru kaymaya başlayacaktı.⁶⁹

Yeniden yapılanan siyasal ve yönetsel sistemde çoğunluğun tahakküm riskine karşı Anayasa Mahkemesi gibi kurumlar inşa edildi. Ayrıca 1961 Anayasası iki meclisli bir parlamentoyu öngörmekteydi. Yine bu anayasa ile düşünce, ifade ve örgütlenme özgürlükleri garanti altına alınmaktaydı. "Sosyal Devlet" ilkesi ilk kez benimsenmiş oldu. 1960 sonrası önemli bir gelişme de iktisadi açıdan meydana gelmiştir. Ekonominin bir plan bağlamında, rasyonel bir şekilde yürütülmesi hedefler arasında öncelikliydi, zira ekonomik kötü gidiş politik kilitlenmeye gebe olmaktaydı. Bu sebeple Devlet Planlama Teşkilatı kuruldu. Ancak şunu da belirtmek gerekir: Tüm bu gelişmelere ve yapısal yeniliklere rağmen 1961 Anayasası yapısal bir temel olmadan liberal siyasete geçişi sağlamakla bu liberal siyasetin gayet kırılğan olması sonucunu doğurdu. Bu kırılğanlık ve yapısal temel yoksunluğu, daha sonra rejimin sivilleşememe problemine zemin hazırlayan önemli bir etken olmuştur. Askerin yönetsel ve siyasal alandaki rolü, bu yapısal eksiklik ve ani benimsenen liberal siyaset ile pekişmiştir, diyebiliriz. Ayrıca Anayasa Mahkemesi gibi kurumlar⁷⁰

⁶⁸ Bülent Tanör'e göre 27 Mayıs Hareketi'nin temelinde devrimlerin ve laikliğin geleceği konusunda duyulan tedirginliğin rolü büyüktü. Bu nedenle 1961 Anayasası laiklik konusunu ve devrimlerin korunmasını özel bir dikkatle ele almıştır. Tanör'ün ifadesiyle "... 1961 Anayasası, bağımsız bir dini örgütlenme anlayışının ülkemiz için pek ağır tehlikelerle yüklü olduğu anlayışıyla..." kaleme alınmıştır. Laiklik "militan" bir karakter kazanmıştır ve devletin din işlerini denetlemesi ve yönlendirmesi ortaya çıkmıştır. (Bülent Tanör, a. g. e. , s. 390- 91.)

⁶⁹ Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945- 1980)**, s. 222.

⁷⁰ Bu gibi kurumlar, devlet eliti ile siyasal elit arasında çatışmalara neden olan kararlar olarak siyasal tikanlıklara kimi zaman sebep teşkil etmişlerdir. Halkın seçtiği politikacıların icraatlarıyla çatışan kimi atanmışların, (bürokrasi kanadı) karar alma süreçlerinde siyasal iradeyi engelleme girişimlerinde buldukları güncel olarak da medyadan takip edilebilir. Demokratik işleyişin önüne engel koymak gibi eylemlerin kimi zaman bürokrasideki bazı isimlerce yapıldığı gözlemlenmektedir. 27 Nisan 2007 tarihli 'e- muhtıra' ve Anayasa Mahkemesi'nin cumhurbaşkanlığı seçimine dair aldığı "367 Kararı" sonrası yaşanan gerilimler buna örnek olarak verilebilir. Bu kararın hukuka uygunluğu ise hala

“atanmış- seçilmiş gerilimi” ne kimi zaman kapı aralayarak vesayetçi sistemi besler hale geldiği de bilinen bir gerçektir. 1961 Anayasası'nın getirdiği siyasal düzeneği ve ordunun konumunu Bülent Tanör şu şekilde ifade etmektedir:

“Askeri kurumlar ve sivil otorite ilişkileri açısından, yasama organının içinde askeri müdahaleyi yapmış olan MBK üyelerine yer verilmiş ve bunlar Cumhuriyet Senatosu'nda ömür boyu üye sayılmıştır. Ayrıca askeri yargı ve Askeri Yargıtay anayasal düzeye yükseltilip anayasa kurumu haline getirilmiştir. Yine MGK kanalı ile askeri bürokrasi, yürütmeye ayrıcalıklı bir konuma tırmanmıştır. Parlamenter rejimde iki başlı olan yürütme (Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu) darbeden sonra tabir yerindeyse üç başlı hale gelmiştir. **Askeri bürokrasi adeta özerklik kazanmış hatta temel siyasal kararlarda sivil otoriteye görüş dayatacak bir konuma yükselmiştir.** Yasanın gösterdiği bakanlar ile Genelkurmay Başkanı ve Kuvvet temsilcilerinden oluşan MGK, ‘milli güvenlik ile ilgili kararların alınmasında ve koordinasyonunun sağlanmasında yardımcı olmak üzere, gerekli görüşleri Bakanlar Kurulu'na bildirir.’ olarak belirlenen MGK'nın görevi, kimi eylemleri sebebiyle ve bu kurumun anayasallaştırılmasıyla, adeta bir üçüncü yürütme aygıtı olarak da tanımlanmaktadır. Ayrıca MGK ve görüşleri aslında askeri kanat ve onun istemleri demektir. Nitekim uygulamada da bu görüş ya da tavsiyelerin yerine getirilmediği görülmüştür.”⁷¹

1961 Anayasası'yla birlikte Silahlı Kuvvetler, anayasal bir kurum olan MGK⁷² aracılığıyla Bakanlar Kurulu'na eşdüzeyde bir konuma yerleştirilmiştir. Böylece MGK, Bakanlar Kurulu ile askeri bürokrasi arasında bağlantı da kuran bir kurum durumuna getirilmiştir.⁷³

Prof. Lütfi Duran Milli Güvenlik Kurulu'nu şu şekilde değerlendiriyor:

“Bir askeri hareket sonucu hazırlanıp kabul edilen 1961 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Silahlı Kuvvetleri doğrudan doğruya Başbakanla ilgilendirmesine (m.110), Milli Güvenlik Kurulu'nda yürütmenin siyasi kararlarına ortak etmesine

tartışma konusudur ve cumhurbaşkanlığı engellenmeye çalışılan isim olan Abdullah Gül şu an Çankaya'dadır.

E- muhtıra hakkında yazılı medyadaki kimi görüşler için bkz (Çevrimiçi) <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=219781>; (Çevrimiçi) <http://yenisafak.com.tr/yazarlar/?t=30.04.2007&y=YasinAktay> (18.10.2008)

⁷¹ Bülent Tanör, **Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri**, s. 399- 401.

⁷² MGK'dan önce 1949 yılında Milli Savunma Yüksek Kurulu adı altında benzer bir teşkilat kurulmuştur. Bu teşkilatın görevi “milli savunma politikasını tespit ve topyekun milli seferberlik planının barışta hazırlanması” olarak tanımlanmış Milli Savunma Bakanı ve Genelkurmay Başkanı dışında başbakanı ve onun önereceği bakanları da içine almıştı. MSYK, gücü başbakana veriyor, gündemi onun tespit etmesini öngörüyordu. (Ali Bayramoğlu, **a. g. m.**, s. 77.)

⁷³ Taha Parla, **Türkiye'nin Siyasal Rejimi**, İstanbul, Onur Yayınları, 1986, s. 26- 27.

(m.111) ve Askeri Yargıtayı anayasal düzeyde bağımsız bir yüksek mahkeme nitelik ve durumuna kavuşturulmuş (m. 141, 142) olmasına karşın; asker kişilerin özlük işlerinden doğan uyuşmazlıkları genel idari yargı yerinin görev ve yetkisi dışında bırakmağı düşünmemiş ve gerekli görmemiştir. Böylece bu konu, II . Cumhuriyet'in ilk on yılı boyunca, I. Cumhuriyet döneminin son yıllarında olduğu gibi; Danıştay'ın yargısal denetimine bağı kalmıştır.”⁷⁴

Öte yandan bu yeniden yapılanan sosyal, ekonomik ve siyasal yapının dışında, ordudaki müdahaleci hareketler de hala devam etmekteydi. 22 Şubat 1962’de ve 20 Mayıs 1963’te Talat Aydemir darbe girişimlerinde bulunmuş fakat başarılı olamamıştı. Özellikle 1962 ve 1963 arası dönemde çeşitli komplo hareketleri gözlemlenmektedir. Ancak yeni bir müdahale vuku bulmamıştır. 1963’teki başarısız darbe teşebbüsünden sonra görelî bir asker- sivil uzlaşısından söz etmek mümkündür.

1965’teki AP’nin seçim zaferi sonrasında, Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK) sebebiyle de Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) ekonomik yöndeki katı söylemini terk ederek AP ile uyumlu ve ılımlı bir çizgi benimsemeyi tercih etmiştir.

1969 sonrası ekonomik sıkıntılar ve artan politik gerilim sokağa da taşınmış olup vuku bulan kutuplaşma halinin bir kriz ortamına gebe olduğu gerçeğı görülmeğe başlanmıştır. Ancak TSK, OYAK’ın⁷⁵ da kurulmasıyla daha temkinli bir çizgide seyretmekteydi. 1963–1968 arası yukarıda değinildiğı gibi asker- sivil geriliminin görelî bir yumuşamasının yaşandığı bir dönem olarak tasvir edilebilir. Bu siyasi detanta eşlik eden ekonomik gelişmeler de önemliydi, zira ordu artık kurulan yeni sistemin muhafızlığı rolünü benimsemekteydi. Öte yandan, askerler yine cumhuriyetin asli taşıyıcıları olduklarını vurgulayan eylem ve söylemlerde bulunmuşlardır.⁷⁶ Bahsi geçen söylemlerden biri ordunun ‘dine ilişkin tutumu’ ile ilgilidir. Örneğın, bu konuda 1965 Genel Seçimleri’nden sonra MGK Genel Sekreteri

⁷⁴ Lütfi Duran, “Askeri İdarenin Yargısal Görev ve Yetkisinin Sınırları”, **Onar Armağanı**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, s. 197- 198

⁷⁵ OYAK hakkında bkz. İsmet Akça, “Kolektif Bir Sermayedar Olarak TSK”, Haz. Ali Bayramoğlu, Ahmet İnel, a. g. e., s. 225- 70.

⁷⁶ Bu konu hakkında ordunun 1967 tarihli brifingi için bkz. Serdar Şen, **Silahlı Kuvvetler ve Modernizm: Cumhuriyet Kültürünün Oluşum Sürecinde Bir İdeolojik Aygıt Olarak Ordu**, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1996, s. 125-148.

Refet Ülgenalp tarafından kullanılan “keçi sakallı” tabirine atıfta bulunmak mümkündür.⁷⁷

Siyasal gelişmelere yeniden dönecek olursak 1960 sonrasında, siyasi yelpazenin çeşitlilik arz ettiği bir döneme tekabül ettiğini görürüz.⁷⁸ İlk defa sağ ve sol siyasetin bu denli güç kazanmasıyla birlikte ani bir toplumsal siyasallaşma meydana gelmiş ve toplumda bir kutuplaşma hali vücut bulmuştur. Diğer yandan CHP, özellikle 1965 ve 1969 seçimlerindeki başarısızlığı nedeniyle parti politikalarını değiştirme kararı almış ve “Ortanın Solu” söylemini benimsemiştir.

27 Mayıs sonrası askeri unsurların siyasi arenada yoğunlukta olduğu savına 28 Nisan 1960 ve 21 Mayıs 1963'teki Sıkıyönetim uygulamaları ve bu bağlamdaki sivilleşememe sorunu ışık tutar niteliktedir. 1963'te uygulanan sıkıyönetime ilişkin görüşmelerde dillendirilenler, elitlerin demokrasi hakkındaki görüşlerini yansıtmaları açısından önemlidir. Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi Uşak Milletvekili Ahmet Tahtakılıç ise, “Rejimlerin temeli milletlerin vicdanındadır.” diyerek elitlerin demokrasi hakkındaki olumsuz görüşlerini eleştirmekteydi.⁷⁹

27 Mayıs'a neden olan koşulların arasında, laiklik ve devrimlerin korunması konusunda hassas olan ordunun, ezanın Türkçe okunması ve 1951'de ilk kez eğitime başlayan İmam Hatip Okulları'nın kurulması gibi olaylar karşısında rahatsız olmasının bulunduğu da bilinmektedir. 27 Mayıs Hareketi'ne destek veren kesimlere baktığımızda üniversite gençliği, öğretim üyeleri ve memurlar gibi eğitim seviyesi yüksek ve 1950'lerin ortalarından itibaren ilerleyen ekonomik bunalımdan olumsuz etkilenen kesimler olduğu dikkat çeker. Bu kesimlerin temsil ettiği değerler ve siyasal inanç sistemiyle CHP'nin temsil ettiği\etmeye çalıştığı merkeze ait olduğu tasavvur edilen değerler ve ilkeler arasında bir ittifak oluşmuştu. CHP ile müttefik durumundaki aydın, bürokrat ve gençlik kesimleri DP'nin temsil ettiği esnaf, köylü ve küçük esnaf gibi kenar güçleri sindirmeye ve merkezden uzak tutmaya çalışmaktaydı.⁸⁰ Karşit kutuplara ait olan\ karşit kutuplarda konum alan kesimler

⁷⁷ Konuşma metni için bkz. **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Nisan 1965.

⁷⁸ Birsen Örs, **a.g.e.**, s.159.

⁷⁹ Zafer Üskül, **Siyaset ve Asker: Cumhuriyet Tarihinde Sıkıyönetim Uygulamaları**, Ankara, İmge Kitabevi, 1997, s. 159.

⁸⁰ Davut Dursun, **27 Mayıs Darbesi**, s. 25-26.

arasındaki gerilim, siyasi ve mali açmazlar ile yaşanan kriz ortamı, 27 Mayıs 1960'ta emir – komuta zincirinin dışında gerçekleşen bir darbeye zemin teşkil etmiştir.

27 Mayıs'ın sebepleri arasında siyasi iktidarın anti-demokratik düzenlemeleri de önemli bir yer tutmaktadır. Anti-demokratik düzenlemeler 1953 yılından başlayarak sürekli artış göstermiştir. Üniversite öğretim üyelerinin siyasi beyan vermeleri ve siyasi kuruluşlarda görev almaları yasaklanmıştır. CHP'nin malvarlıklarına el konmasıyla aslında yargı alanına giren bir konuda siyasi iktidar zorla alıma başvurmuştur. Muhalefete oy veren seçmenlerin ve seçim bölgelerinin cezalandırılması siyasi baskıların bir başka yönüdür. Ayrıca partilerin radyodan seçim propagandası yapmalarının yasaklanması da baskıların diğer bir boyutudur.⁸¹

Ümit Cizre'ye göre, “1960 örneğinde ordunun ve Kemalist sivil kesimin en hassas konusu olan irtica ve laiklik, sivil politikacılara duyulan itimatsızlığın merkezinde yer almaktadır.”⁸² Asker ve sivil kesimin arasındaki demokrasiye ve resmi ideolojiye ilişkin tutum farklılıkları da önem teşkil etmektedir, zira 1960 cuntasının esas üyelerinden biri olan Orhan Erkanlı'ya göre Türkiye'de işçi ve köylü sınıfı gibi bir de asker sınıfı vardı ve bu sınıfın belkemiğini subaylar teşkil etmekteydi.⁸³ Diğer taraftan, Silahlı Kuvvetlerin, gerek eğitim, gerekse yaşayış tarzı olarak sivil toplumdan mutlak ayrışması, Cumhuriyet'in kurucu gücü olması, Kemalizm'in asli taşıyıcısı olması gibi rolleri, Silahlı Kuvvetleri gerek 1960'ta, gerekse ilerleyen dönemlerde sivil alana müdahil hale getirmiş olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda ordunun 1923'ten bu yana kendine biçilen \ biçtiği misyon ve vizyonunun, koşullar gerektirirse siyaset yapmaya da izin verdiği bilinmektedir.

Yukarıda ele alındığı üzere, 27 Mayıs sonrası⁸⁴ ordunun siyasi ve yönetsel alanda özerklik kazandığı bilinmektedir. 1776 Tarihli Virginia İnsan Hakları

⁸¹ Aktaran, Bülent Tanör, a. g. e. , s. 268.

⁸² Ümit Cizre Sakallıoğlu, AP – Ordu İlişkileri: Bir İkilemi Anatomisi, İstanbul, İletişim Yayınları,1993, s.44.

⁸³ Orhan Erkanlı, a. g. e. , s. 376.

⁸⁴ Askeri müdahaleden yedi yıl sonra 1967'de TSK içindeki personelin özlük haklarını düzenleyen ve her yıl iki kez toplanan 'Yüksek Askeri Şura'(YAŞ) kurulmuştur. Bu kurul, ' TSK Personel Kanunu'na göre oluşturulan bir kuruldur. Başbakanın başkanlığında, Milli Savunma Bakanı, Genelkurmay Başkanı ve Kuvvet Komutanları ile birlikte 17 üyeden oluşmaktadır. 1982 Anayasası'nın 125. maddesine göre; “İdarenin her türlü eylem ve işlemlerine karşı, yargı yolu açıktır .Cumhurbaşkanının tek başına yapacağı işlemler ile YAŞ kararları, yargı denetimi dışındadır.” Yüksek Askeri Şura kararlarına karşı yargı yolu kapalıdır. Kararlar kesindir, itiraz ve temyiz hakkı

Bildirgesi'nin 13. maddesi'ne göre, ordu her durumda sivil gücün emri altında bulunmalıdır." Askeri bürokrasinin özerkliği liberal demokrasilerde orduya biçilen işlev ve role aykırıdır, ancak kriz ortamlarının Türkiye'de bu özerkliği sürekli beslediği de bilinen bir gerçektir. Askerlerin kendilerini siyasal ve yönetsel alanda konumlamalarının, onların kendilerini Atatürk Devrimleri'nin savunucusu olarak görmelerinden güç aldığı bilinmektedir. Talat Turhan'a göre, 27 Mayıs gerçekte Atatürk Devrimleri'nin değişmez savunucusu olan genç kitlelerin bir eylemi olarak nitelenmektedir.⁸⁵

1.3.1.1. Askeri Rejimlerin Sınıflandırılması ve 27 Mayıs 1960 Müdahalesi'nin Literatürdeki Yeri

Tezimizin asli inceleme konusu olan 28 Şubat Süreci'nin farklılığını ve uzantılarını daha net ortaya koyabilmek için, ele aldığımız 1960 darbesinin askeri müdahale literatüründe nereye yerleşebileceğine de değinmek gerekir. Bu sebeple modern devletlerde ordunun siyasi rolü üzerine kaleme alınmış yazıdan faydalanabilir. Askeri rejim tipleri Eric Nordlinger ve Morris Janowitz'in klasikleşen anlatımlarında belirtilmiştir.⁸⁶ Buna göre her birinde ordunun şu ya da bu şekilde sivil otoriteye tabi olması ve kendisinin özerk bir siyasi güç uygulamaması anlamında pretoryen olmayan üç farklı asker-sivil kontrol ilişkisi modelinden söz edilmektedir:

Bu modellerin ilki *geleneksel-aristokratik* modeldir. Bu modelde askeri ve sivil güçler aynı aristokratik sınıf tarafından paylaşılır ve bu iki kesim arasında çatışmadan kaçınılır. Askeri elitin artan profesyonel uzmanlığı nedeniyle bu modelin modern devletlere uygulanamayacağı ileri sürülmektedir.⁸⁷

bulunmamaktadır. (Faruk Mercan, **Apolet, Kılıç ve İktidar: Orduda Yirmi Yılım Olayları ve Komutanların Savaşları**, 2. Baskı, İstanbul, Doğan Kitap, 2004, s. 12).

⁸⁵ Talat Turhan, **27 Mayıs 1960'tan 28 Şubat 1997'ye: Devrimci Bir Kurmay Subayın Etkinlikleri**, İstanbul, Sorun Yayınları, 2001, s.167.

⁸⁶ Eric Nordlinger, **Soldiers in Politics : Military Coups and Governments**, Prentice Hall, New Jersey, 1977 ; Morris Janowitz, **Military Institutions and Coercion in The Developing Nations**, Chicago, University of Chicago Press, 1977.

⁸⁷ William Hale, **a. g. e.** , s. 258.

Totaliter-nüfuz edici modelde ise askeri otorite siyasi otoriteyle uyum içindedir. Sovyetler Birliği ve Çin'in komünist rejimlerinde bu model gözlenmektedir. Ayrıca askerlerin aşılana siyasi düşünceleri kabul etmesi ve askeri deneyim ile birlikte rütbe yükseltilmesinde önemli bir kriter olarak kabul edildiğinden mevcut siyasi düzeni kabul etmelerinin daha kolay sağlandığı ifade edilmektedir. Nordlinger'in deyiimiyle "siyasi uyum ödüllendirilir."⁸⁸

Bir diğeri asker-sivil kontrol ilişkisi modeli ise *liberal-demokratik* modeldir. Bu modelde ordu, sivil iktidardan ayrılıp ona tabidir, depolitize ve oldukça profesyonelleşmiştir. Bu modelde ayrıca ordu, bütçesi ve iç yapısı hakkındaki düzenlemelerde sivil denetimi kabul eder. Ordu, sivil yönetimin politikalarını kabul etmese bile onun otoritesine bağlılık gösterir. Bu modelde sivillerin daha fazla sorumlulukları ve yönetim konusunda daha fazla becerileri olması nedeniyle, askerlerin sivillerin yanında ikincil bir konumda oldukları bilinmektedir. Bu modelde hükümet, karar ve eylemleriyle ordunun onuruna, uzmanlığına ve siyasi tarafsızlığına saygı duyduğunu açıkça göstermelidir. Ancak o zaman liberal modelin sivil kontrolü garantilediği belirtilmektedir.⁸⁹

Bu modellerin yanında sivil kurumların görece zayıflığı ve buna bağlı olarak ordunun ekonomik, toplumsal ve siyasi değişime müdahil olması bağlamında yukarıda bahsi geçen modellerin uygun olmadığı ülkelerde askeri rejimler yapıları, amaçları ve sivil gruplarla ilişkileri bakımından geniş bir çeşitlilik gösterirler.⁹⁰ Bu rejimler ise iktidarda kalma süreleri ve siyasi, toplumsal ve ekonomik yapılara müdahale etme dereceleri bakımından sınıflandırılmaktadırlar.

Tipolojileri şöyle açıklayabiliriz: *Riyaset* rejimleri ya da *Veto* rejimleri, iktidarı devralmadan hükümet kararları üzerinde veto yetkisini kullanarak etkide bulunurlar. Bu tip rejimler, genelde statüko yanlısı rejimlerdir. Bu rejim türünde sivil siyasi kurumlar işlemeye devam eder. Ancak siyasi kurumların kararları birçok alanda ordu tarafından denetim ya da yönlendirme altındadır. Bu nedenle riyaset rejimleri, ordunun sivil bir yönetimi devirip yerine ordu için kabul edilebilir başka bir yönetim

⁸⁸ Aktaran, Birsen Örs, a. g. e. , s. 102.

⁸⁹ A. e. , s. 101.

⁹⁰ Morris Janowitz, a. g. e. ,s. 83.

geçirdiği durumlarda görülmektedir. Bu rejimlerin genelde statükoyu korumayı amaçladıkları belirtilmektedir.

Süresiz elde tutmaya niyet etmeden (Nordlinger 2 – 4 yıllık bir zaman aralığı öneriyor.) doğrudan siyasi iktidarı devralan *Muhafız* rejimler, daha yoğun bir nüfuz elde ederler. Bu tip rejimler, sivil politikacıların yarattığı “pisliği temizleme”nin kendilerine düştüğünü iddia ederler. Bu rejim türünde askerler, askeri müdahaleye yol açan koşulların yeniden oluşmasına imkan vermeyen bir ortam oluşunca iktidarı sivil ellere terk ederler. Bütün askeri rejim türleri gibi muhafız rejimler de baskıcıdırlar ve sivil hakları sınırlarlar, ancak bu sınırlama iktidar süresinin de sınırlı olmasına bağlı olarak çok uzun süre devam etmez. Muhafız rejimler statükoyu korumak istedikleri fakat bunu yapmak için kötü uygulamaları ve eksiklikleri düzeltmeye de hazır olmaları anlamında ılımlı muhafazakârlar olarak da adlandırılmaktadırlar.⁹¹

Son olarak *Hükmedici* rejimler, önceki tiplerden çok daha ileri derecede denetim uygularlar veya uygulamaya çalışırlar. İktidarda ise çok daha uzun soluklu kalmayı tercih ederler. Bu tür rejimlerde askerler, kendilerini devrimci ya da radikal modernleştirici olarak tanımlarlar. Toprak reformu ve ulusallaştırma gibi mekanizmalarla ekonomik ve toplumsal yeniden yapılanmayı sağlayarak ve mevcut siyasi kurumları devirerek politik güç dağılımında uzun erimli değişikliklere gitmeyi amaçlarlar. Bu değişimleri yapmaya çalışırken hükmedici rejimler medyayı katı bir denetime tabi tutarak kendi kurdukları örgütler dışındaki tüm örgütleri ve siyasi partileri kapatarak daha az radikal rejimlerden çok daha fazla baskıcı olurlar.⁹²

1960 yılındaki ilk askeri müdahalenin, Nordlinger’in “gardiyan” veya “yönetici” tipleri arasında bir yere oturduğu ifade edilmektedir.⁹³ Ordu, ülke içindeki giderek artan siyasal gerilim ve çatışmayı durdurmak için diğer bir deyişle statükoyu muhafaza etmek amacıyla eylemde bulunmuştur. Öte yandan, 1960 müdahalesi ve seçimlere kadar süren askeri yönetim “gardiyan” tipe de benzetilmektedir. DP yönetiminin izlediği siyasalar nedeniyle subayların sosyo-ekonomik koşullarının bozulmasının da bu müdahalede etkisinin olduğunu göz önüne alırsak Ümit

⁹¹ William Hale, a. g. e., s.260.

⁹² A. e. , s. 259- 60.

⁹³ Aktaran, Birsan Örs, a.g. e. , s. 120.

Cizre'nin ifadesiyle “ordu müdahale geleneğiyle bir anlamda, kendi kurumsal, onursal ve iktidarsal çıkarlarını sürdürme amacı” nı gütmektedir.⁹⁴

1.3.2. 12 Mart Rejimi: Askerler, Siviller ve Krizle Gelen Muhtıra

Cumhuriyet tarihinin ikinci askeri müdahalesi olan 12 Mart 1971’de siyasilere verilen muhtıranın arkaplanı, şüphesiz ordu – siyaset ilişkilerinin ne kadar kırılğan bir seyir izlemiş olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Muhtıraya sebep teşkil eden gelişmeler kısaca şöyle özetlenebilir:

1961 Anayasası ile radikal siyasetin başlaması ve siyasal yelpazenin sağda ve solda oldukça çeşitlilik arz etmesi siyasal ve toplumsal kutuplaşmayı da beraberinde getirmiştir. Etkin kurumsal ve siyasal kanalların eksikliği sebebiyle bu toplumsal siyasallaşmanın yapısal temelden yoksun olarak başlanan liberal siyaseti giderek daha radikal bir hal almaya zorladığı bilinmektedir. Örneğin 1967, Türk solunun çeşitlik ve yoğunluk kazandığı bir yıldır. 1967 başında Ant Dergisi yayımlanmaya başlamış, aynı yıl içinde de Türk Solu ve Sosyalist adlı dergiler yayın hayatına atılmışlardır.⁹⁵ Yine aynı yılda Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) kurulmuştur. Ayrıca 1969 seçimleri⁹⁶ öncesinde kendini sosyalist olarak niteleyen kimi gruplar, “Atatürk’ü tekrarlamayı değil, O’nun ortaya attığı bağımsız Türkiye ve halk egemenliği ilkelerini gerçekleştirmeyi amaç....” edindiklerini vurgulamışlardır.⁹⁷

1969 seçimleri öncesi görülen kutuplaşmadaki taraflar, CHP dışındaki sol ile AP arasında kendini göstermiştir. Yine bu dönemde 1961 Anayasası’nda ilk değişiklik yapılmış, 6 Kasım 1969’da kabul edilen 1188 sayılı kanunla 1961 Anayasası’nın 68. maddesindeki “ affa uğramış olsalar da” ibaresi çıkarılmış ve bu suretle 27 Mayıs Darbesi ile iktidardan uzaklaştırılan siyasetçilerin TBMM’ye üye

⁹⁴ Ümit Cizre, *a. g. m.* , s. 151.

⁹⁵ Kurtuluş Kayalı, *a. g. e.* s. 146.

⁹⁶ 1969 seçim sonuçlarında partiler ve çıkardıkları milletvekilleri sayısı şu şekildedir: AP: 256 Milletvekili, CHP: 143 Milletvekili, Güven Partisi: 15 Milletvekili, MHP: 15 Milletvekili, Millet Partisi: 1 Milletvekili, Yeni Türkiye Partisi: 6 Milletvekili, Türkiye İşçi Partisi: 6 Milletvekili, Birlik Partisi: 2 Milletvekili, Bağımsız: 8 Milletvekili (William Hale, *a. g. e.* , s. 287).

⁹⁷ Cumhuriyet Gazetesi, 11 Kasım 1968.

seçilebilmelerine imkân tanınmıştır. Ancak bu değişiklik daha sonra Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir.⁹⁸

Genel olarak muhtıra öncesi bu dönem, Türkiye ekonomisinin ve karakterinin çok büyük bir değişim geçirdiği yıllara tekabül etmektedir, zira liberal siyaset dışında, Türkiye'nin 1960'lerden önceki ağırlıklı tarımsal ülke olma niteliği de değişmiştir ve on yılın sonunda güçlü bir sanayi sektörü oluşmuştur. Sermayenin gayrisafi milli hâsılaya katkısı neredeyse tarıminkine eşitlenmiştir, diyebiliriz. Bunu da hızlı bir kentleşme ve göç olgusu izlemiştir. 12 Mart Muhtırası'nın en önemli sebebi 1969 seçimleri olarak görülebilir. Bu seçimler sol kesimin demokrasiye ve parlamentarizme karşı daha da soğuk olmasına neden olurken askerleri mevcut çerçeveyi korumaya yöneltmiş, böylece 1961 sonrasında birlikte hareket edenler, birbirlerine ters düşmüşlerdir. 1969 sonrası, AP ve diğer sağ partilerin demokratik yollarla iktidardan uzaklaştırılmasının hayli güç olduğu anlaşılınca, sol kesimdeki darbeci eğilimler yoğunluk kazanmıştır ve demokratik gelişmeyi savunanlar, solda oldukça azalmışlardır. Bu sebeple 1969 seçimlerinin muhtıraya giden süreçte belirleyici etkiler yaptığı söylenebilir.⁹⁹

Sendikal gelişmelere bakıldığında, muhtıraya varan süreçte 1960'lardaki sendikal hareketlerin etkisinin az olmadığı görülmektedir. Örneğin kurulduğu 1967'den itibaren siyasal hayatta kendini gösteren, parlamento dışı muhalefette ve kitle hareketlerinde de etkin rol oynayan Türkiye Öğretmenler Sendikası, sol hareketlere verdikleri destekle siyasal mücadelede etkin olmuştur.¹⁰⁰ Bu bağlamda solun oylarının da azalmasıyla saldırgan eğilimlere başvurduğunu söylemek gerekir, zira sağ radikalizmin yanında bu dönemde sol radikalizm de mevcut idi¹⁰¹.

Sağ kanatta 1970'li yıllarda daha güçlü partiler haline dönüşecek olan iki yeni partinin kurulduğu bilinmektedir. Bunlardan biri Alparslan Türkeş tarafından kurulan Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi diğeri ise İslamcı görüşleri savunan Milli Selamet Partisi'ydi. Bu bağlamda, 1971'deki dolaylı müdahalenin ardında sağ ve sol partiler arasındaki çatışmanın yattığı bilinmektedir. 1973'e kadar AP ve CHP'nin temel

⁹⁸Osman Metin Öztürk, a. g. e.,s. 79.

⁹⁹ Kurtuluş Kayalı, a. g. e. , s. 176 - 180.

¹⁰⁰ Davut Dursun, **12 Mart Darbesi:Hatıralar Gözlemler Düşünceler**, İstanbul, Şehir Yayınları, 2003, s. 27.

¹⁰¹ Kurtuluş Kayalı, a. g. e. , s. 200.

aktörler olarak yer aldığı iki parti sistemine benzer bir parti sisteminin bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca yine bu yıllarda kimi sol çevreler (YÖN Dergisi¹⁰² etrafında toplananlar gibi) demokratik yöntemlerden ziyade asker – sivil zümrenin öncülük edeceği bir devrimle sıçrama olacağını düşünmekteydiler. Bu dönemde etkili olmuş sol akımların diğer ekseniniyse 1961’de bir grup sendikacı tarafından kurulan Türkiye İşçi Partisi’nin temsil ettiği bilinmektedir. Her ne kadar demokrasiyi savunanların yönetimde olduğu bilinmekteyse de bu partide, “zinde güçler” tezini savunan kesimin de etkisinin olduğu da gözlemlenmekteydi.

Silahlı Kuvvetler içinde ise, 1963’ten sonra hiziplere bölünme söz konusuydu. Emir-komuta zincirinin dışından sol nitelikli müdahale tehdidi vardı. Ordu - siyaset ilişkisi bakımından bu dönemdeki önemli bir olay, o zaman Hava Kuvvetleri Komutanı olan Orgeneral Muhsin Batur tarafından sivil otoriteye verilen muhtıralardır. Batur, emrindeki komutan ve subayların görüşlerini aldıktan sonra Ocak 1970’te siyasal, ekonomik ve sosyal bunalımlara referans veren ve reformların gerekliliğini vurgulayan bir dosyayı MGK’ya sunmuştur. Ancak bu muhtıralardan bunalımların tasfiyesi ve\ya reformların icrası gibi neticeler çıkmamıştır. Bu dönemde giderek ordu içindeki huzursuzlukların arttığı gözlemlenmektedir.¹⁰³

Ocak 1971’de Türkiye’nin bir kaos durumunda olduğu görülmekteydi. Üniversiteler işlevini kaybetmiş, sokaktaki çatışmalar ve gerilim ortamı yoğunluk kazanmıştı. Fabrikalar grevdeydi. Erbakan liderliğindeki Milli Nizam Partisi (MNP) ise Silahlı Kuvvetleri Kemalizm’i açıkça reddederek öfkelenmekteydi. Mart başında Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel artık çaresizdi, zira kendi partisinde dahi sözü geçmiyordu. Toplumsal huzursuzluğun giderek artması ve krizin gün be gün tırmanması neticesinde, Genelkurmay Başkanı ve Kuvvet Komutanları imzaladıkları muhtırayı 12 Mart 1971’de cumhurbaşkanına ve meclis başkanlarına vermişlerdir. Aynı gün Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu’nda da muhtıra metni bir general ve iki albay kanalıyla ilk haber bülteninde okunmuştur.

¹⁰² YÖN çevresinde toplanmış olan solcu yazarlar, 1945 - 1960 arasındaki çok partili döneme ve DP iktidarına karşı rezervli ve eleştirel bir yaklaşıma sahiptiler. DP iktidarı döneminde muhafazakârların iş başına gelmelerinin özgür düşüncenin önüne engel koyacağını savunmakta olan bu kesim, 27 Mayıs Darbesi’ne ise genelde olumlu bakmaktaydılar. (Davut Dursun, a. g. e., s. 33).

¹⁰³ Kurtuluş Kayalı, a. g. e. s. 79.

Bu muhtıranın nedenleri ve zamanlaması hala net bir şekilde anlaşılmış değildir. Muhtıra,¹⁰⁴ meclisi ve hükümeti “Türkiye Cumhuriyeti’nin geleceği... ciddi bir şekilde tehlikededir...” sonucuyla birlikte, “ülkeyi anarşiye, kardeş kavgasına ve toplumsal ve iktisadi huzursuzluğa sürüklemekten” sorumlu tutuyordu. 12 Mart’ın asli sebebi olarak Demirel’in gelişen büyük burjuvazinin çıkarlarını temsil etmesi ve sistemdeki emek eksenini dışlama girişimi görülmektedir.

Öte yandan, muhtıracılar da icraatlarına başlamışlardı. İlk önemli icraatlarından biri, 18 Mart’ta vuku bulan ve “9 Martçılar” denilen ‘sol darbe’ hazırlıkları yapan radikal subayların\sol cuntacıların tasfiyesi olmuştur. Bir tarihçi ve siyaset adamı olan yazar İsmet Bozdağ’a göre, 12 Mart Muhtırası’nın asıl muhatabı siviller değildir. O’na göre, orduda Marksist bir devlet kurma ümidini taşıyan bazı subaylar örgütlenmeye başladıklarında, Genelkurmay Başkanı bunu öğrenmiştir ve emir - komuta zinciri içinde müdahale gerekli olmuştur.¹⁰⁵

1965 seçimlerinden sonra ortaya çıkan soldaki ve sağdaki bölünmelerin, 1970 yılının sonunda hem mevcut iktidara hem de rejime karşı köktenci akımların gelişmesine ve çok partili düzenin işlemez hale gelmesine neden oldukları bilinmektedir. Mart ayı başlarında üniversitelerde ve yurdun çeşitli yerlerinde meydana gelen olaylar, banka soygunları, işgaller ve adam kaçırmaya gibi eylemler neticesinde, sol örgütlerin açıkça bir gerilla savaşı çıkarma girişimleri hem hükümette hem de orduda ciddi tepkilerle karşılanmıştır. Bu sebeple, müdahaleden sonra, askeri ara rejim partiler üstü hükümeti sıkıyönetim ilan ederek kriz ortamını tetikler nitelikte olan sol akımları bertaraf etmeyi amaçlamıştır. CHP’nin de sıkıyönetimi onayladığı ve “adalet içinde” uygulanmasını talep ettiği bilinmektedir. Sıkıyönetim, Türkiye İşçi Partisi dışındaki tüm partilerin desteğiyle onaylanmıştır.¹⁰⁶

1970 yılına girerken askerlerin politizasyonunun yanında orduda, emir - komuta düzenine de tehdit teşkil eden hareketlenmeler devam etmekteydi. Bu hareketlenmeler sol nitelikli olup Silahlı Kuvvetlerin de istemeyeceği türden idi. 12

¹⁰⁴ Muhtıra metni için bkz. Seydi Çelik, a. g. e. , s.218.

¹⁰⁵ Davut Dursun, a. g. e. , s. 145.

¹⁰⁶ Zafer Üskül, a. g. e. , s. 193-95.

Mart Müdahalesi sonrası 15 Mart 1971’de komplo¹⁰⁷ sebebiyle Madanoğlu ve grubunun tutuklanması bu noktada önem taşımaktadır.

Kurulan askeri rejim ve asker güdümlü hükümetler, toprak reformu, eğitim reformu, Silahlı Kuvvetlerin reformu ve ‘bağımsızlık’ prensiplerine uygun bir dış politika yönelimini de kapsayan bir reformlar programı benimseyecekti. 12 Mart sonrası “partiler üstü hükümet” modeli benimsendi. Nihat Erim hükümeti kurmakla görevlendirildi. Erim hükümeti toplumun ekonomik ve sosyal yapısının değişimine yönelik birtakım yasa tasarıları hazırlayıp, parlamentoya sunmuş ancak TBMM’nin tepkisiyle karşılaşmıştır. Müdahale sonrası kurulan askeri rejimi askerler ile sivil politikacılar arasında kurulan kararsız bir güç dengesine dayalı bir idare şekli olarak betimlemek mümkün. Askerlerin tarafında ise bu dönemde bölünmeler mevcuttu. Müdahaleye neden olan komutanlar arasındaki bölünme - Batur gibi reformistlerle esas vurguyu kanun ve düzenin gerekliliğine yapan Tağmaç gibi muhafazakarlar arasında olan - de bu dönemde meydana gelen ayrı bir gelişmedir.¹⁰⁸

Yeni kurulan Erim hükümetinin, ekonomik reformların uzun zaman alacağını hesaba katarak ilk iş olarak terörle mücadeleye girişmiş olduğu bilinmektedir. Erim, sıkıyönetim ilan etme düşüncesine başlangıçta karşıydı ve hükümet programında da böyle bir olasılığa işaret edilmemişti. Ne var ki fikrini değiştirmesi yönünde Erim’in Milli İstihbarat Teşkilatı’nın ve komutanların güçlü baskılarına maruz kaldığı belirtilmektedir. Bu arada 22 Mayıs’ta İstanbul’da sokağa çıkma yasağı ilan edildi ve adı geçen teşkilatın ve ordunun şüphelendiği herkesi toplayan bir kampanya yürütüldü.¹⁰⁹ Bahri Savcı, Mümtaz Soysal ve Tark Zafer Tunaya gibi Türkiye’nin en ünlü üniversite hocaları ile DİSK, TİP VE Türkiye Öğrenci Sendikası liderleri de tutuklandı. Milli Nizam Partisi de kapatıldı. Ayrıca önde gelen günlük gazeteler çeşitli aralıklarla sansür gördü.

Öte yandan, muhtırayı sunan askerlerin yasal çerçevede kimi değişikliklere gittikleri bilinmektedir. 22 Eylül 1971’de yapılan değişikliklerle, sıkıyönetim konusunda yeni düzenlemelere gidildiği kaydedilmiştir. “Savaş hali, ayaklanma olması ya da vatan ve rejime karşı kuvvetli bir eylem olduğunu gösterir kesin

¹⁰⁷ Komplo hakkında bilgi için bkz. William Hale, a. g. e. , s. 162-3.

¹⁰⁸ William Hale a. g. e. , s.170.

¹⁰⁹ A. e. , s. 171.

belirtilerin meydana çıkması gibi sıkıyönetim ilanını gerektiren hallere, ülkenin ve milletin bölünmez bütünlüğünü içten veya dıştan tehlikeye sokmak veya temel hak ve hürriyetleri ortadan kaldırmaya yönelik yaygın şiddet hareketleri gibi haller de eklenmiştir.

Bu dönemde askeri bürokrasi açısından mevzuata eklenen önemli bir diğer gelişme de 13.05.1971 tarih ve 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'nun kabul edilmesidir. Bu kanun ile sıkıyönetim komutanının, sıkıyönetim bölgesinde genel güvenliği, huzuru ve kamu düzenini sağlamak amacıyla bir kısım temel hak ve özgürlüklerin kullanımının kısıtlanmasını ya da tamamen durdurulmasını da içeren bir dizi önlemi alabileceği belirtilmiştir. Sıkıyönetim ilan edilen yerlerde işlenen kimi suçların sıkıyönetim mahkemelerinde ele alınacağı dikkate alınırca askeri güvenlik bürokrasisine olağanüstü dönemlerde, sistem içerisinde güçlü bir yer verildiğini görürüz.¹¹⁰

Ekim 1971'e gelindiğinde çökme noktasında bulunan Erim yönetimi, 5 AP'li, 5 CHP'li, 1 CGP'li, 1 MBK'li ve 14 de parlamento dışından 'teknisyen' bakandan oluşmaktaydı. Bu hükümet "beyin takımı" olarak da takdim edilmekteydi. Bu hükümetin, 1961 yılından bu yana en yüksek güvenoyunu (321 oy) aldığı bilinmektedir. Ancak çok geçmeden, "partiler üstü, ilerici, Atatürkçü, reformist" şeklinde tanımlanan bu hükümetin hedeflerine ulaşamayacağı ve reformların hedeflendiği gibi icra olunamadığı görülmüştür.¹¹¹

Diğer taraftan, 12 Mart liderleri önderliğinde anayasa değişiklikleri devam etmekteydi. Bu anayasa değişiklikleri ise Silahlı Kuvvetlerin harcamalarıyla ilgili olmuştur. "Silahlı Kuvvetlerin elinde bulunan Devlet mallarının TBMM adına denetlenmesi usulleri, milli savunma hizmetinin gerektirdiği gizlilik esaslarına uygun olarak kanunla düzenlenir." denilerek ordunun sahip olduklarına denetim için gizlilik kistası getirilmiş ve bu düzenleme 1982 Anayasası'nda da (160. madde) aynen korunmuştur.¹¹²

12 Mart 1971 öncesinde, dönemin Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç'a göre Türkiye'deki sosyal uyanış ekonomik gelişmenin boyutlarını aşmıştı. Sosyal

¹⁰⁸Seydi Çelik, a. g. e. ,s. 163.

¹⁰⁹ Şaban İba, **Ordu Devlet Siyaset**, İstanbul, Çivi Yazısı Yayınları, 1998, s. 214.

¹¹⁰Hikmet Özdemir, **Rejim ve Asker**, İstanbul, Afa Yayınları., 1989, s. 229.

uyanış ve toplumsal düzlemdeki siyasallaşmaya koşut olarak gelişen ani iktisadi değişimler, sivil mekanizmalarla tolere edilemiyordu. Pretoryen bir toplumda, politik katılım ve politik hareketlilik düzeylerinin, politik kurumlaşma düzeyini belirgin bir biçimde aştığı bilinmektedir. Gelişmiş toplumlar, uzmanlaşmış toplumsal ve siyasal gruplar aracılığıyla siyasette kendini ifade ederken, pretoryen toplumlarda bireyleri ve grupları politize eden siyasal kurumların zayıflığı ya da yokluğudur.¹¹³

12 Mart 1971'de askerlerin hiyerarşik emir-komuta düzenine bağlı olarak siyasi sisteme açıkça müdahale etmesi ve hükümete sunduğu muhtıra ile açık ordu destekli Erim hükümetleri, pretoryenizmin ülkemizde nasıl işlediğini göstermesi bakımından dikkate değerdir. I. ve II. Erim hükümetleriyle Melen ve Talu hükümetleri siyasi açıdan orduya dayalı oldukları için, kendilerini orduya karşı sorumlu sayıyor ve parlamentoyu aşarak doğrudan askerlere hesap veriyorlardı. Askerlerin güdümündeki bu ara rejim, 14 Ekim 1973 tarihinde yapılan genel seçimlere kadar sürmüştür. Bu tarihe dek, meclisin açık olmakla birlikte ordunun baskısı ve yönlendirmesi altında hareket ettiği bilinmektedir.

Muhtıra metnini ele alacak olursak, 12 Mart Muhtırası'nda belirtilen düşüncelerin radikal sol aydınların görüşlerine tercüman olduğunu dile getirebiliriz, zira sol aydınların önemli bir bölümü bu müdahaleyi tıpkı 1960'ta olduğu gibi sağ iktidara karşı bir darbe olarak görmüşlerdir. Çok partili yaşamı küçümseyen ve Batı demokrasisini "cici demokrasi" ve "Filipin demokrasisi" ifadeleriyle küçümseyen kimi darbe yanlısı kesimin, muhtırayı selamladığı bilinmektedir.¹¹⁴

¹¹³Suat Parlar, **Silahlı Bürokrasinin Ekonomi Politikası**, İstanbul, Bibliotek Yayınları,1997, s. 26.

¹¹⁴ Muhtıranın bu kesim tarafından selamlandığını ortaya koyan pek çok veri bulunmaktadır. Muhtıra sonrası solcu olarak bilinen yazarların destek yazıları kaleme almaları, devrimci kuruluşların (Dev-Genç, TÖS, Türk Hukuk Kurumu gibi) destek mesajları yayınlamaları bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Bu durum orduda rahatsızlık yaratmıştır. Zamanın Deniz Kuvvetleri Komutanı C. Eyiceoğlu bir mesaj yayımlatarak muhtıranın hiçbir siyasi parti, sosyal sınıf ve ideolojilerini tasvip veya tahrik için hazırlanmadığını belirtmiştir. Öte yandan sol radikalizmin önemli kalemleri olan Çetin Altan, İlhan Selçuk gibi isimler de muhtıra sonrası açık bir memnuniyet içinde olmuşlar ve darbeye destek veren yazılar yazmışlardır. **60. Hükümeti askeri bir darbeye devirme amaçlı, yasa dışı, silahlı ve halkı isyana teşvik eden eylemler düzenlemek gibi suçların atfedildiği bir örgüte üye olmaktan yargılanmış olan İlhan Selçuk da 13 Mart'taki Akşam Gazetesi'ndeki köşesinde siyasilerle açıkça eğlenen bir üslupta müdahaleden duyduğu mutluluğu dile getiriyordu.**(Davut Dursun, **12 Mart Darbesi: Hatıralar, Gözlemler, Düşünceler**, s. 64 -8.);Vurgu, Begüm Burak'a aittir.

Öte yandan, muhtıranın ana muhatabı olan Süleyman Demirel'e¹¹⁵ göre, 12 Mart öncesi siyasiler hukuk devletini işletmeye çalışmaktaydılar. Ancak fikri hazırlığını Doğan Avcıoğlu ve İlhan Selçuk gibi isimlerin yaptığı darbenin felsefesi ve sivil kadrosu hazır gibiydi ve müdahale gerçekleşmişti. Demirel'e göre sivil siyasi kesim, muhtıradan tam iki yıl sonra (13 Mart 1973) Faruk Gürler'i cumhurbaşkanı seçtirmeyerek rövanşlarını almışlardı.¹¹⁶

Muhtıradan önceki gidişata tekrar dönecek olursak, "ODTÜ dün savaş alanına döndü." gibi kaos haberlerinin gazetelerde manşet olduğunu görürüz. Bir ay önce sıkıyönetim ilanına karşı çıkan generallerin, 11 Mart'ta, olayları önlemede hükümetin yetersiz kaldığını belirttiği bilinmektedir. Sıkıyönetim ilanı olduktan sonra hemen sıkıyönetim mahkemeleri kurulmuştur.¹¹⁷ Yine bu dönemde, teknik sorgulama timleri kurulmuş ve özel sorgulamalar yapılmıştır.¹¹⁸ 12 Mart'taki askeri müdahale, üst düzey bir askere göre, gerçek bir hareket değildir. Trenin rayına oturtulması gerektiğini gösteren bir ikazdır. Bu generale göre, bir yanda dinciler, diğer yanda Komünistler ve Kürtler vardı. O'na göre muhtıra meclisi doğru yola sürüklemek için verilmiştir.¹¹⁹

12 Mart müdahalesinin yalnız AP açısından değil, Türk siyasal tarihi açısından da bir kilometre taşı olduğu bilinmektedir. Çünkü bu tarihten itibaren 1961 düzeninin getirdiği özgürlükler askerler tarafından budanmaya başlamış ve bu süreç 12 Eylül ile sürdürülmüştür. 1971 – 1973 askeri ara rejimi döneminde 1961 Anayasası'nın 55 maddesi değiştirilmiştir. 1971'deki anayasa değişiklikleri paketine AP'nin yanı sıra CHP ve Demokratik Parti grupları da oy vermişlerdir. Ümit Cizre'ye göre, AP, devlet otoritesini kişi hak ve hürriyetleri karşısında güçlendirmeyi amaçlayan bu ara rejime en büyük desteği veren sivil kesimdir.¹²⁰ Bu dönemde, AP'nin darbeler yoluyla iktidardan düşme yazgısını yine askerler yardımıyla aşma

¹¹⁵ Demirel, askeri ve siyasi kadrolarda görev yapmış olan Orhan Erkanlı'ya göre, 12 Mart'tan en faydalı dersleri almış ve kendisini yeniden iktidara hazırlamak imkanını bulmuştu. Ayrıca O. Erkanlı, muhtıra öncesi ve sonrası Demirel'in arasında büyük farklar olduğunu da altını çizmiştir. (Orhan Erkanlı, a. g. e., s. 365.)

¹¹⁶ Nazlı Ilıcak, **12 Mart Cuntaları : Demokrasinin Sırtındaki Hançer**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2001, s. 90- 92.

¹¹⁷ Zafer Üskül, a. g. e., s. 191- 193.

¹¹⁸ Talat Turhan, a. g. e., s.284.

¹¹⁹ Mehmet Ali Birand, **Emret Komutanım**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1986, s. 475.

¹²⁰ Ümit Cizre Sakallıoğlu, **AP- Ordu İlişkileri: Bir İkilemin Anatomisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993, s. 111.

çabası içinde olduğunu söyleyebiliriz. “Demirel liderliğindeki AP, son derece pragmatik bir yaklaşımla ve seçmen kitlelerince de hemen kavranamayan bir proje uyarınca, ordu yükünden son kertede kurtulabilmek için orduyla işbirliği yapmıştır. Burada payanda rolünü üstlenen AP değil, generaller olmuştur.”¹²¹

12 Mart rejimi¹²² Batur ve O’nun gibi düşünen sosyal demokrat eğilimli subaylara göre, asıl yapması gereken sosyal ve ekonomik reformların yerine, anayasal özgürlükleri budama yarışına girmiştir. Bu müdahalede de 27 Mayıs’ta olduğu gibi Silahlı Kuvvetler, rejimi korumak, kollamak adına siyasal otoriteyi devralmışlardır; fiili müdahale anında ise öncelinde olduğu gibi ordu, tüm politik çıkar, örgüt ve kamplardan uzak bir görünüm vermeye çalışmıştır.

Öte yandan, partilerüstü nitelikte olan dört hükümetin hedefi, anayasanın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele almak ve gerçekleştirmektir, ancak tüm çabalara rağmen bu mümkün olmamıştır. Üzerinde çokça durulan toprak reformu dahi icra olunamamıştır. Ara rejimdeki en önemli icraat Anayasada siyasal hakları sınırlamaya dönük olarak gerçekleştirilen değişiklikler olmuştur. 1973 yazına gelindiğinde politik anlamda köklü değişiklikler gerçekleşmiş vaziyetteydi. Devlet Güvenlik Mahkemeleri¹²³ kurulmuş, üniversiteler zapt-u rapt altına alınmış, sendikalar pasifleştirilmiş ve aydınlar susturulmuştu. Ancak muhtıranın özünü oluşturan sosyo-ekonomik reformların hiçbiri gerçekleştirilememiştir.

Ara rejimin noktalandığı Mart 1973’teki cumhurbaşkanlığı seçimi ise, asker-sivil ilişkileri açısından sivillerin lehine bir sonuç yaratmıştır. 1961 ve 1965’te Meclis’in, komutanların sunduğu adayları cumhurbaşkanlığı makamına seçtiği

¹²¹ A. e. , s. 113.

¹²² Ara rejim döneminde hükümetin başında iki kez görev almış olan Nihat Erim’e göre, sıkıyönetim bölgelerinde askerler, hukuk devletinin şartları içinde görev yapmaya çalışmaktadırlar. Ordunun feragat ve cesaretle yaptığı çalışmalar Erim’e göre, şükranla kaydedilmelidir, zira ordu fevkalade bir kararlılık içinde görevini yapmaktadır. Ayrıca Erim, “... Ordumuz memleketin savunması görevine dönmelidir... Orduya yapılacak başlıca yardım, onu bugünkü sıkıyönetim görevinden bir an önce kurtarmaktır... Bir defa kurtulup kendi görevine süratle dönsün...” diyerek aslında askerlerin politik ve yönetsel alanda olmamasının gerekliliğini de sonradan vurgulamıştır. (Nihat Erim, **12 Mart Anıları**, Haz. Raşit Cavaş, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2007, s. 584, 568).

¹²³ 1961 Anayasası’nda yapılan 1971 değişiklikleriyle kurulan DGM’lerin 1980 Darbesi sonrası da aynı biçimde anayasada yer aldıkları görülmektedir. Devletin aleyhine işlenen suçlara bakmakla yükümlü olarak kurulan DGM’lerde Deniz Gezmiş ve iki arkadaşının idama mahkum edildiği bilinmektedir. 1999 yılındaki anayasa değişikliği ile askeri yargı mensupları DGM’lerin yargılama heyetinden çıkarılmışlardır. 2004’te ise Avrupa Birliği’ne uyum yasaları kapsamında, sivil mahkeme haline getirilen DGM’ler tamamen ortadan kalkmıştır. Bu mahkemelerin görev ve yetkileri ceza mahkemelerine devredilmiştir.

bilinmektedir. 1973'te komutanların adayı, muhtıradan imzası bulunan ve zamanın Genelkurmay Başkanı olan Faruk Gürler idi, ancak seçim sonunda sivillerin adayı olan Oramiral Faruk Korutürk bu makama hak kazanmış oldu. Bu dönem için TRT'nin adeta Gürler'in seçim bürosu gibi çalışmakta olduğu da dile getirilmiştir.¹²⁴ 1973 Cumhurbaşkanlığı seçiminde muhtıranın güçlü ismi Gürler'in seçilememesi olayının 12 Mart rejimini fiilen bitiren bir eylem olduğu bilinmektedir.

1.3.3.Siyasal Açmazlar, III. Askeri Müdahale ve Sonrası (1973–1983)

1960 sonlarında parlamenter demokrasinin karşı karşıya kaldığı sorunların neredeyse tamamının, 1971-1973 yılları arasındaki asker güdümlü yönetimden sonra da çözümsüz kaldığı bilinmektedir. 1973 ve 1977'de yapılan iki genel seçimde hiçbir parti mecliste salt çoğunluk sağlayamamıştı ve bir dizi zayıf koalisyon hükümetleri bu yıllarda yönetimi elinde bulundurdu. “1973 ve 1980 yılları arasında birbirini izleyen on hükümet iş başına geldi ve hükümetin parlamento çoğunluğunun desteğine sahip olamadığı dönemler oldu.”¹²⁵ Siyasal arenadaki olumsuzluklara rağmen Türk ordusunun başlangıçta geri planda kalmayı tercih ettiği bilinmektedir. 12 Mart'tan sonraki ara rejimin hatalarının farkında olan ve moral olarak da yönetime yeniden müdahale durumunun zayıf olduğunu bilen askerler, 1974'teki Kıbrıs Harekâtı ile bir ölçüde sivil yönetime güvenlerini arttırdılar.¹²⁶

1973 – 1980 dönemine damgasını vuran iki Milliyetçi Cephe (MC) hükümeti, birçok siyasal ve anayasal konuda önemli çatışmalar içeren koalisyonlardı ve koalisyon üyeleri birbirlerine güvenmemekteydi. Bu ise bakanlıklar arasında iletişim kopukluğuna ve dolayısıyla birtakım işlevlerin aksamasına sebep olmaktaydı. Ayrıca koalisyon partilerinde adam kayırma ve himayecilik yaygınlaşmıştı, koalisyon üyelerinin hemen hepsi, anayasayı açıkça ihlal etmekteydiler. Örneğin MSP, sürekli

¹²⁴ Ümit Cizre Sakallıoğlu, a. g. e. s. 169.

¹²⁵ William Hale, a. g. e. , s. 185.

¹²⁶ A. e.

olarak Devlet Konseyi ve Anayasa Mahkemesi'nin kararlarının meşruiyetini sorgulamaktaydı.¹²⁷

26 Ocak 1974 tarihinde Ecevit'in başkanlığında CHP- MSP koalisyonu kurulmuştu. Parlamentoda en çok üyeye sahip olan CHP, 1965'ten bu yana ilk kez iktidar oluyor ve siyasal olarak farklı zihniyetteki bir parti ile hükümet ortağı oluyordu.¹²⁸ Öte yandan, 1971 Muhtırası'ndan sonra **MGK'nın Bakanlar Kurulu'na "görüş bildirme" işlevinin "tavsiye" işlevine dönüştürülmüş olması** ise zaten ağır aksak izleyen parlamenter sistem için pek iç açıcı değildi.¹²⁹ Parlamenter sistem tıkanıklığının etkisiyle sivil rejimin çöküşe doğru gittiği bilinmekteydi. Ordu, parlamenter sistemin sorunları çözmede inisiyatif alamamasının itici gücüyle üçüncü kez yönetime el koyarak 12 Eylül 1980'de demokrasinin bir kez daha askıya alınmasına sebep olmuştur. Demokrasinin üçüncü kez rafa kaldırılmasına giden yolda, uygunsuz birleşimlerle kurulan koalisyon hükümetlerinin payının büyük olduğu iddia edilmektedir. 1974 yılındaki Kıbrıs Harekatı, Ecevit'in orduyla olan ilişkilerinde oldukça yararlı sonuçlar doğurmasına karşın, bu operasyonun tüm prestijini Ecevit'e kaptırmamaya kararlı olan Erbakan ile zaten hassas olan ilişkilerinin gerilmesine yol açmıştır.¹³⁰ Diğer taraftan, Ecevit'in 17 Kasım 1974'te istifa ederek, hükümeti bozduğu ve erken seçim talep ettiği bilinmektedir. Bu istifa sonrası yaşanan bunalım, Sadi Irmak'ın kurmuş olduğu partiler üstü hükümetin güvenoyu alamaması neticesinde daha da derinleşmiştir, diyebiliriz.

Öte yandan, 1975'te ilk Milliyetçi Cephe Hükümeti olarak bilinen AP-MSP-MHP-CGP-Bağımsızlar koalisyonu kurulmuştur. Ayrıca 1977'ye dek süren MC yönetimleri döneminde, başlayan ve giderek daha somut bir hale gelen sağ-sol kampaşmasının, toplumun bütün kesimlerini etkileyerek sürdürdüğü bilinmektedir.¹³¹ 5 Haziran 1977 genel seçimlerinden sonra Ecevit 213 milletvekiliyle hükümeti kurmuştur. Ecevit'in ileride 12 Eylül askeri müdahalesinin

¹²⁷ Birsen Örs, a. g. e. ,s. 164-65.

¹²⁸ Şaban İba, .Ordu Devlet Siyaset, İstanbul, Çıviyazıları Yayınları, 1998, s. 222.

¹²⁹ Hikmet Özdemir, a. g. e. , s. 274.

¹³⁰ William Hale, a. g. e., s. 188.

¹³¹ Şaban İba, a. g. e. , s. 222.

baş aktörü olan Kenan Evren'i 6 Mart 1978'de Genelkurmay Başkanlığı'na getirdiği bilinmektedir.¹³²

Ecevit'in, ülkenin her yerinde hergün şiddet olaylarını kışkırtmakla suçladığı MC hükümetleri yönetimi boyunca Demirel ve Türkeş'in sıkıyönetim ilan ederek orduyu işe karıştırmak istediği belirtilmektedir. 16 Ocak 1976'da Demirel'in, "Olayları önlemek için bütün tedbirleri alacağız; sıkıyönetim de anayasal bir tedbirdir." demesi buna örnek olarak gösterilebilir.¹³³ Diğer taraftan, 1 Kasım 1976'da yeni akademik yılın başlamasıyla üniversitelerdeki şiddet olayları hızla artmış ve kriz dinamikleri üniversite gençliği arasında da kök salmaya başlamıştır. 11 Temmuz 1978'de çalıştığı Hacettepe Üniversitesi'nde sağ terör olaylarını inceleyen bir komitede görevli olan Profesör Bedrettin Cömert öldürülmüştür. Bu olay, şiddetin boyutlarını ve devlet otoritesinin sarsıldığını yansıtmaya bakıldığında önemlidir. Ayrıca 1979'da Milliyet Gazetesi'nin Genel Yayın Yönetmeni Abdi İpekçi suikastle öldürülmüştür. Devlet otoritesinin oldukça zayıf olduğu bu dönemde, siyasilerin de olayları önleyecek tedbirleri alamadığı bilinmektedir.

Terörizm, özellikle 1970'lerin sonlarında Alevi toplulukları da vurmaya başlamış ve çatışmalar etnik ve dini kimliklerin öne çıktığı bir yoğunluk kazanmıştır. Malatya, Sivas ve Bingöl'deki Alevi topluluklara yapılan saldırılar ve artan siyasi şiddetin sonucu olarak, iki bine yakın kişinin bu yıllarda tutuklandığı bilinmektedir. Öte yandan, Ecevit'in sıkıyönetim ilanına soğuk bakması söz konusuysa Kahramanmaraş katliamı sonrası Ecevit, Aralık 1978'de on üç ilde sıkıyönetim ilan etmiştir. İlan edilen sıkıyönetimlere rağmen 1978 sonrasında da hemen hemen tüm ülkede siyasal şiddet ve kanlı eylemlerin devam ettiği bilinmektedir. Etyen Mahçupyan'a göre, bir toplumsal hareketlilik tek bir ideoloji içine kapatılırsa ve bu ideoloji de tek bir yoruma hapsolursa siyaset çıkmaza düşer. Tahakküm altına alınan siyaset ise sorunlara çözüm üretmez hale gelmektedir.¹³⁴ Bu bağlamda 1980 öncesi yaşananların ardında, çözümsüzlüğün hakim olduğu bir politik zeminden söz etmek mümkündür.

¹³² A. e. , s. 223.

¹³³ Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye**, s. 415.

¹³⁴ Etyen Mahçupyan, **Yönetemeyen Cumhuriyet**, İstanbul, Yol Yayınları, 1999, s. 84- 5.

1980 askeri darbesine giden yolda ekonomik faktörler de belirleyici bir rol oynamıştır. 1977 – 1980 yılları arasında ekonominin oldukça kötü bir durumda olduğu kaydedilmektedir. İşçilerin devam eden huzursuzluklarıyla birleşen döviz kıtlığının (dolayısıyla petrol, hammadde ve yedek parça kıtlığı) kaçınılmaz olarak milli gelir üzerinde bunaltıcı bir etki yarattığı dile getirilmektedir. Ayrıca ilaç, margarin ve ampul gibi yaşamsal önemi haiz ürünlerin 1979 kışında sık sık piyasadan kaybolduğu veya karaborsaya düştüğü de bilinmektedir.¹³⁵

Ekonomide kötüye gidişin yanı sıra, krizi tırmandıran bir diğer olay da ordunun hassas olduğu laiklik konusunda meydana gelmiştir. 12 Eylül'e giden yolda, Silahlı Kuvvetlerin laiklik ilkesine dair endişe verici bir eylem olarak gördükleri MSP'nin Konya Mitingi, siyasal gerilimi daha da arttırmıştır. 'Kudüs'ü Kurtarma Günü' adıyla düzenlenen bu mitingde, "Şeriat gelecek vahşet bitecek. Ezan sesi isteriz!" gibi sloganların atılmış olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda, 12 Eylül sonrasında sola karşı kontrollü bir biçimde destek gören radikal İslamcı dalgayı devletin yönlendirmesinin, MSP'nin üst düzey kadrolarını rahatlattığı iddia edilmektedir.¹³⁶

Sivil bürokrasi üzerinden askeri müdahaleye giden yolu okursak, Mart 1980'den itibaren Kontenjan Senatörü Adnan Başer Kafaoğlu ile CGP eski vekillerinden Coşkun Kırca'nın 1961 Anayasası'nın değiştirilmesi yönünde bir kampanya yürüttüklerine tanık oluruz. Köklü bir anayasa reformu temelinde kuvvetli bir devlet otoritesi talep eden bu isimler, "devletin yeniden şahlanması ve düşmanlarını ezmesi" gerektiğini yansıtan görüşlere sahiplerdi.¹³⁷

Askeri bürokrasi tarafında ise Mehmet Ali Birand'ın ifadeleriyle "Bir şey yapılması gerekiyorsa, Komutandan başkası karar vermemelidir." yaklaşımı 12 Eylül hazırlığı sırasında yoğunlaşmıştı, denilebilir. Ayrıca yazara göre, bu müdahalenin önemli ve diğer müdahaleler ile ortak olan gerekçesi devletin sarsılması, ülkenin sahipsiz kalmasıdır.¹³⁸

1978-79 kışında, politik anlamda çözümsüzlük doruk noktasındaydı ve devlet iktidarı yok olmanın eşiğinde gibiydi. Devlet otoritesini sarsan unsurların başında

¹³⁵ William Hale , a.g. e. , s. 192 –93.

¹³⁶ Suat Parlar, a. g. e. , .s. 162-3.

¹³⁷ A. e. , s. 164.

¹³⁸ Mehmet Ali Birand, a. g. e. , s. 476.

mezhepsel ve milliyetçi çatışmalar yer almaktaydı.12 Eylül sonrası ordunun, milliyetçiliği ülkücülerin “yetki ve sorumluluk” alanından çıkartarak devletin ve resmi ideolojinin uhdesine almak amacıyla “Atatürk Milliyetçiliği” terimini vurgulaması¹³⁹ bu anlamda önemlidir, zira toplumsal şiddet farklı milliyetçilik algılarıyla da körüklenmişti.

Aralık 1979’a gelindiğinde, TSK’nın görüşünü yansıtan mektup kuvvet komutanları tarafından imzalanarak tüm anayasal kuruluşlar ve siyasi partiler uyarılmıştır. Mektupta içinde bulunulan krize atıfta bulunan askerler, “[...] anarşi, bölücülük ve teröre karşı önlem alınmasının tüm siyasi partilerin ve anayasal kuruluşların öncelikli görevi” olduğunu vurgulamışlardır. Mektup, 2 Ocak 1980 günü kamuoyuna açıklandığında kimse için sürpriz olmamıştır.¹⁴⁰ Diğer taraftan, 24 Ocak 1980 günü, “Türkiye’nin 57 yıllık rotasını değiştiren, ekonominin kabuğunu kıran bir kararlar dizisi”¹⁴¹ Turgut Özal liderliğinde gündeme taşınmıştır. 24 Ocak Kararları ile ekonomideki korumacı politikalardan vazgeçilmiş, faizler ve fiyatlar serbest bırakılmıştır. Bu kararlar ile artık Türkiye, duvarlarını yıkıyor ve IMF’nin istediği gibi dış dünyaya açılıyordu. Ancak bu tablonun yanında, patlayan işsizlik ve hayli yüksek zam oranları da vücut bulmuştur.

Diğer taraftan, 1980’deki askeri müdahalede, ordunun yönetime el koymaktan başka bir çözüm olanağının bulunmadığının altı çizilmiştir, bunun sebebiyse Türkiye’nin parçalanma noktasında olması olarak gösterilmiştir.¹⁴² 1980’deki askerlerin yönetime tamamen el koyması olayından önce yaşananlar ve kriz ortamı devletin içinde bulunduğu “iktidar paradoksunu”¹⁴³ göstermesi açısından önem taşımaktadır, zira ilan edilen sıkıyönetim ile uygulanan çıplak güç kullanımı dahi düzeni geri getirmeye yetmemiştir. Ayrıca yönetimde bulunan zayıf koalisyon

¹³⁹ Tanıl Bora, “Ordu ve Milliyetçilik” , Haz.Ahmet İnsel, Ali Bayramoğlu, a. g. e., s . 174.

¹⁴⁰ A.g.m., s. 78 - 79.

¹⁴¹ M. Ali Birand, Hikmet Bila, Rıdvan Akar, **12 Eylül Türkiye’nin Miladı**, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 1999, s. 139.

¹⁴² Jacop M. Landau, **Atatürk ve Türkiye’nin Modernleşmesi**, Çev. Meral Alakuş, İstanbul, Sarmal Yayınları, 1999, s .124.

¹⁴³ “... İktidar güç artı rızadan oluştuğundan çıplak güç kullanmanın getirdiği zorluklar ile karşılaşmaktadır. Güç ve iktidar beraber olmalıdır. Aksi halde ne yönetim var olur ne de devletin temel var oluş sebeplerine ulaşılabilir. ...” 1980 Darbesi öncesinde bir nevi iktidar paradoksu yaşanmaktaydı, diyebiliriz. (Leslie Lipson, **Siyasetin Temel Sorunları** ,çev: Figen Yavuz, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005, s. 85- 6).

hükümetleri, darbeye giden süreçte adeta “yönetebilirlik ve meşruiyet krizi”¹⁴⁴ durumunun vuku bulmasına sebep olmuşlardır. Askeri müdahale öncesi, sınıfsal çatışmalar ile etnik ve mezhepsel çatışmaların da yoğunlaşmış olduğu bilinmektedir. Klasik sağ söylem¹⁴⁵ ise bu dönemde, çatışma ortamını bertaraf etmede başarı kaydedememiştir.

Türk ordusunun standart ethosu – milli birlik ve laiklik düşüncesine sadakat -¹⁴⁶ 12 Eylül 1980 öncesi sarsılma yaşamaktaydı. Öncellerinden farklı olarak alt ve orta rütbeli subayların komplo ve harekete geçme hazırlıkları 12 Eylül öncesi yoktu. Bunun bir göstergesi olarak, önceki iki müdahalede olduğu gibi 12 Eylül 1980 Darbesi’ni, Silahlı Kuvvetlerde bir temizlik hareketi yani tasfiye olayı izlememiştir.

Öte yandan, 12 Eylül’ün mimarı olan Kenan Evren anılarında, 1979 baharında birçok vekil ve senatörün de aralarında bulunduğu pek çok kişinin, askeri müdahalenin krizden çıkışın tek çaresi olduğunu kendisine söylediklerini belirtmektedir.¹⁴⁷ 6 Nisan 1980’deki cumhurbaşkanlığı seçimi¹⁴⁸ konusunda Türkiye’nin bir anayasal krize girmiş olduğu dile getirilmektedir. Sonraki 5 ay boyunca meclis 115 tur oylama yapmıştı, fakat hiçbir aday gerekli salt çoğunluğa ulaşmayı başaramamıştı. Parlamentonun cumhurbaşkanını seçememesi yönetimin fiilen felç olmasına sebep olmaktaydı.¹⁴⁹ Feroz Ahmad tarafından 1980 askeri müdahalesinin amaçlarından birinin Özal’ın istediği ve hiçbir muhalefetin bulunmadığı sükûnet ortamını sağlamak olduğu dile getirilmektedir. Yazara göre, müdahalenin bir başka amacı ise, tüm toplumu depolitize ederek uzun erimli bir istikrar sağlayacak yeni bir siyasal yapılanma yaratmak olarak ifade edilmektedir.¹⁵⁰

Diğer taraftan, 1980’lerin başında, Türk modernleşme projesinin önemli bir kırılma yaşadığı dile getirilmektedir. 1980’lerin başında, Türk ile Kürt’ün akıl ile

¹⁴⁴ Yönetebilirlik ve Meşruiyet Krizi’ne ilişkin bkz. Süleyman Seyfi Ögün, “Milliyetçilik Demokrasinin Kriz Kaynağı mı?” ; E. Fuat Keyman “ Türkiye’de Yönetebilirlik ve Meşruiyet Krizi” **Düşünen Siyaset**, Şubat 1999, s. 65.

¹⁴⁵ Çatışmalar ve klasik sağ söylem hakkında bkz. Nuray Mert, “ Siyasi Kriz ve Kriz Siyasetleri” **Düşünen Siyaset**, Şubat 1999, s. 111- 112.

¹⁴⁶ William Hale, **a g. e.**, s. 200.

¹⁴⁷ Kenan Evren, **Anılar**, Cilt 1, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1990, s.197–198, 230–34,

¹⁴⁸ Cumhurbaşkanlığı seçimi ve ordu ile siyasetçiler arasında vuku bulan çekişme için bkz. Hikmet Özdemir, **Devlet Krizi \ T. C. Cumhurbaşkanlığı Seçimleri**, İstanbul , Afa Yayınları,. 1989, s. 162.

¹⁴⁹ **A. e.**, s. 204.

¹⁵⁰ Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye...**, s. 459.

inancın, kırsal ile kentsele kısıacası eski ile yeninin birbiriyle çekişerek ve çoğu zaman birbirini pekiştirerek iç içe yaşadığı bir çalkantı var olmuştur.¹⁵¹

12 Eylül saat 13'te radyo ve televizyondan yayımlanan mesajında General Kenan Evren, ülkenin devletin ve milletin bekasını tehdit eden "tarihinin en ağır buhranına" sürüklenmiş olduğunu vurguladı. Bu arada, Silahlı Kuvvetlerin 4 Kuvvet Komutanı- kara, deniz, hava ve jandarma komutanları- Kenan Evren'in başkanlığında Kasım 1983 genel seçimlerine kadar Türkiye'yi yöneten cuntayı, Milli Güvenlik Konseyi'ni kurdular.¹⁵² MGK, anayasayı askıya alan, parlamentoyu dağıtan, siyasi partileri kapatan, parti önderlerini tutuklayan ve neredeyse bütün meslek kuruluşlarıyla sendika konfederasyonlarının faaliyetlerini durduran kararnameleler çıkardı. 14 Eylül'de grevler yasaklandı ve grevci işçilere işbaşı yapmaları emredildi.¹⁵³

Kenan Evren'in 16 Eylül'de verdiği basın toplantısında "makul bir süre içinde" demokrasiye dönüleceğini bildirmesi, ordunun yönetimi hemen devretmeyeceğini gösterir nitelikteydi. Darbe operasyonunun "Bayrak Planı" diye kodlanan ayrıntı planları da müdahale sonrası ne yapılması gerektiğini belirtmekteydi. Darbeden hemen sonra tüm ülkede sıkıyönetim ilan edilmesi ve sıkıyönetim komutanlarına olağanüstü yetkiler verilmesi kararlaştırıldı. Bayrak Planı'nın uygulanma tarihi başlangıçta 11 Temmuz olarak saptanmıştı. Demirel'in 3 Temmuz'da güvenoyu alması, planın 12 Eylül'e ertelenmesine neden oldu, zira Evren, parlamento desteğini almasının hemen ardından hükümeti devirmenin akıllıca olmayacağı sonucuna varmıştı.¹⁵⁴

12 Eylül yönetiminin icraatlarına bakacak olursak, askerlerin hayatın neredeyse tüm alanlarında geniş ve derin değişiklikler yaptığını şahit oluruz. Sadece ekonominin faaliyet alanına dokunulmadığı bilinmektedir. Demirel Hükümeti'nin 24 Ocak 1980'de yürürlüğe koyduğu ekonomik istikrar programı askerlerce aynen korunmuştur.¹⁵⁵ Yeni hükümetin 21 Eylül'de yürütme yetkisi MGK'ya ait olmak

¹⁵¹ Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba, **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

¹⁵² Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, 2007, s. 214.

¹⁵³ A. e., s. 216.

¹⁵⁴ William Hale, a. g. e., s. 205.

¹⁵⁵ A. e., s. 216.

üzere kurulduğu bilinmektedir. Başbakan emekli bir amiral olan Bülent Ulusu idi. Hükümet, daha çok bürokratlar, profesörler ve emekli subaylardan oluşuyordu.¹⁵⁶

Yeni hükümetin ekonomik politikasının muhafazakarlığı, rejimin oldukça merkezi yapısına uygun olmuştur. Ordunun doğrudan iktidarı devralması ve kısmen sivil bir teknokratlar kabinesi aracılığıyla ülkeyi yönetmesi anlamında 1960 Darbesi ile belli benzerlikleri olmasına karşın, 12 Eylül'ün önemli bir farklılığı vardı. Darbe sonrası orduda bir tasfiye hareketi vuku bulmamıştır. Bu nedenle rejim, 27 Mayıs'ta olduğu gibi, ordu içindeki belli grupların iradesinden çok yüksek komutanın kolektif iradesini temsil etmekteydi. Ordunun¹⁵⁷ yönetime el koymasından hemen sonraki tabloya bakıldığında, tutuklamalar ve yargılamaların 1980'lerde günlük hayatın başlıca özelliği olduğu dile getirilebilir.

Ali Bayramoğlu'na göre, 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi, yasal sonuçları itibariyle hem devletin işleyişinin her yönüyle militerleşmesini, hem askeri otoritenin etkilerinin hem de askeri özerkliğin adeta mutlaklaşmasını ifade eden bir aşamayı oluşturur. Bu dönem, Silahlı Kuvvetlerin anayasa yapmanın yanında kurucu iktidar olmanın ötesine geçip, kurumlaştırıcı yani yasa koyucu iktidar haline dönüştüğü bir dönemdir.¹⁵⁸

Öte yandan, 12 Eylül lideri Kenan Evren'in ordu mensuplarına her zaman tarafsız davranmalarını vurgulaması, mümkün olduğunca yasallıktan uzaklaşmamaları doğrultusunda uyarması¹⁵⁹ hukuk kavramının içi boşalmasına rağmen tamamen bir kenara atılmaması bu dönemde gözlenen bir diğer gelişmedir. 12 Eylül döneminde sol kesimin ağırlıklı bir biçimde hedef alınmasına rağmen, aşırı milliyetçi sağın da hedef olması söz konusudur.¹⁶⁰ 1980'deki askeri müdahaleye

¹⁵⁶ 21 Eylül'de resmen açıklanan Ulusu kabinesi, hepsi de partisiz teknokratlardan oluşan 27 bakandan müteşekkildi. Ulusu'dan başka kabinenin beş üyesi emekli askerdi. Turgut Özal, halkın tanıdığı tek bakandı.

¹⁵⁷ Ordu, askeri rejim döneminde, 27 Mayıs'ı "Hürriyet ve Anayasa Bayramı" olmaktan çıkarmıştır. Ordunun, 12 Eylül sonrasında çeşitli siyasal parti veya örgütlenmeler ile yakın ilişki kurmaktan kaçındığı görülmektedir. (Tanel Demirel, "Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Toplumsal Meşruiyeti Üzerine", **Toplum ve Bilim**, Yaz 2002, 93, s. 44.).

¹⁵⁸ Ali Bayramoğlu, "Asker ve Siyaset", Haz. Ahmet İnel, Ali Bayramoğlu, a. g. e., s. 82.

¹⁵⁹ Kenan Evren, **Kenan Evren'in Anıları**, Cilt 2, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1991, s. 108-113, s. 154.

¹⁶⁰ Kenan Evren bir TV belgeselinde "ben sağa karşı katiben ayırım yapmadım. Hatta o kadar yapmadım ki idam cezası alanlar, mesela evvela sağdan biri almış idam cezası, bekletirdim. Soldan da gelince bir tane sağdan bir tane soldan. Yani ona bile denge olsun diye." demiştir. (Davut Dursun,

zemin hazırlayan koşullar arasında siyasal ve toplumsal faktörlerin etkili olduğu bilinmektedir. Samuel Huntington'un askeri müdahalelerin orduların özelliklerinden çok, toplumsal ve siyasal faktörlerle ilişkilendirilmesi gerektiğini söylemesi¹⁶¹ bu bakımdan önem taşır. Darbeye sebep olan kriz unsurlarına baktığımızda, 1980'deki cumhurbaşkanlığı seçiminin krizi tek başına hazırlamadığını görürüz, ancak bu seçim ile var olan kriz biraz daha tırmanmıştır. Hikmet Özdemir'e göre, Haziran 1980'den Eylül 1980'e kadar yaşanan zaman dilimi içinde, ister iktidarda ister muhalefette olsunlar tüm siyasi partiler, meslek örgütleri ile resmi ve özel kurum ve kuruluşlar, öfke, ölüm, kavga ve direniş barındıran uyumsuz sesler çıkarmaktaydılar.¹⁶²

12 Eylül askeri müdahalesi¹⁶³ ile kurulan Milli Güvenlik Konseyi rejiminin temel hedefi, şiddet olaylarını ve siyasi kutuplaşmayı sona erdirecek, istikrarlı hükümetlerin kurulmasını teşvik edecek, parlamenter sistemin işlemlerini kolaylaştıracak böylece aşınan devlet otoritesini yeniden güçlendirecek köklü bir hukuki ve siyasi yeniden yapılandırmayı gerçekleştirmek olmuştur.

1982 Anayasası'nın askeri otoriteye kazandırdığı yeni yetkilere bakacak olursak, bu Anayasanın muhtelif hükümleriyle askerlerin sivil yönetime geçişten sonra da devletin genel düzeni içinde etkili olmasını sağlayan bazı garantiler elde ettiğini görürüz. Orgeneral Kenan Evren'in cumhurbaşkanlığına seçilmesi (Genelkurmay Başkanı ve MGK Başkanı olmasına ek olarak) 1982 Anayasası'nın geçici 1. maddesi ile sağlanmıştır.¹⁶⁴ Evren'in bu makama gelmesi için, Anayasanın cumhurbaşkanı seçimi için öngördüğü kuraldan bir defaya mahsus olarak vazgeçilmiş ve Anayasa hakkındaki halk oylaması ile birlikte cumhurbaşkanının doğrudan doğruya halk tarafından seçilmesi sağlanmıştır.

Belgesel- Ertesi gün: Demokrasi Krizlerinde Basın ve Aydınlar, İstanbul, İşaret Yayınları, 2000, s. 238).

¹⁶¹ Samuel P. Huntington, **Political Order in Changing Societies**, s. 194.

¹⁶² Hikmet Özdemir, **Ordunun Olağandışı Rolü**, İstanbul, İz yayıncılık, 1994, s. 412.

¹⁶³ Murat Belge'ye göre 12 Eylül Harekatı, özünde otuzların tek parti anlayışını ve devletçiliğini diriltme girişimidir. Ancak, O'na göre " tarih tekerrür" edemeyeceği için, geçmişi diriltme çabalarından bazıları toplum hayatında önemli değişiklikler şeklinde tecelli etmiştir. Bunların başında, yeni Türk muhafazakarlığının oluşumunun geldiğini ileri süren yazar, bu noktada askeri yönetimin okullarda zorunlu hale getirilen din ve ahlak dersleriyle din konusunda öncellerinden farklı bir siyasa seyrettiğini de belirtmektedir. (Murat Belge, **12 Yıl Sonra 12 Eylül**, İstanbul, Birikim Yayınları, 1992, s. 33-34).

¹⁶⁴ Serap Yazıcı, **Türkiye'de Askeri Müdahalelerin Anayasal Etkileri**, Ankara, Yetkin Yayınları, 1997, s. 176.

1982 Anayasası'nın askeri otoriteyi güçlendirdiği bir diğer nokta da anayasanın Milli Güvenlik Kurulu'nu düzenleyen 118. maddesinde yer almaktadır. Buna göre kurulun asker üyelerine sayısal üstünlük sağlanmasıyla kararların bağlayıcılık rolü pekişmiş ve askerin sistem üzerindeki vesayeti¹⁶⁵ artmıştır. Diğer taraftan, 1982 Anayasası'nın¹⁶⁶ geçici 15. maddesi ile Milli Güvenlik Konseyi üyelerine ve 12 Eylül rejimindeki işlemlere sağlanan yargı bağışıklığı da önem taşır, zira geçici 15. maddenin 3. fıkrasına göre, bu düzen içinde çıkarılan kanunlar, kanun hükmünde kararnameler ve diğer tasarrufların anayasaya aykırılığı iddia edilemeyecekti.

Atatürkçülük, daha önceki müdahalelerde olduğu gibi, ordunun siyasal sürece müdahil olmasının meşru dayanağı olarak görülmekteydi.¹⁶⁷ Askeri yönetime göre Türkiye'yi bölen kutuplaşmada TSK, sadece Atatürk ilkeleri doğrultusunda yürüdüğü için tarafsız kalabilmiştir. Diğer yandan, ordunun geliştirdiği onaylanmış resmi Atatürkçülük anlayışı, 12 Eylül'den sonra toplumu ve devleti yukarıdan aşağıya doğru yeniden düzenleme ve denetleme çabası içinde “ güçlü devlet – otoriter yönetim” isteğine de denk düşüyordu.¹⁶⁸

12 Eylül rejiminin en köklü restorasyon çabası olarak yeniden düzenlenen Milli Güvenlik Kurulu, darbenin “ fiilen” devamının kurumsal altyapısını hazırlaması bakımından dikkate değerdir, zira bu kurum vasıtasıyla siyaset sınıfının sürekli olarak denetlenilmesi hedeflenmiştir. 12 Eylül dönemindeki restorasyon politikalarının kültürel boyutunda desteklerine başvuru muhafazakar çevrede ise, Türk- İslam Sentezi doktrini çerçevesinde etkinlik gösteren milliyetçi-muhafazakar kesimlerin olduğu görülür. Özellikle Aydınlar Ocağı etrafında örgütlenen bu kesimlerin, bu dönemde hayli belirleyici oldukları gözlenmektedir.

¹⁶⁵ 1982 Anayasası'nın Milli Güvenlik Kurulu'na yansımaları ve ordunun sistem üzerindeki vesayetinin artması yönündeki bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Serap Yazıcı, *a. g. e.*, s. 184- 188.

¹⁶⁶ 1982 Anayasası, Ümit Sakalhoğlu'na göre, askeri kesime siyasal sistem içinde istisnai bir rol ve etkinlik sağlamış olduğundan, siyasal yaşama darbeler yoluyla doğrudan müdahaleyi adeta gereksiz kılmaktadır. (Ümit

Sakalhoğlu, “Ordu ve Siyaset” *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt: 14*, İstanbul, İletişim yayınları, 1995, s. 1001).

¹⁶⁷ Doğan Akyaz, “ Ordu ve Resmi Atatürkçülük”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt:2 Kemalizm*, Haz. Ahmet İnel, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 187.

¹⁶⁸ *A.g.m.*, s. 188.

Müdahale sonrası askeri güvenlik bürokrasisinin konumuna baktığımızda yeni anayasayla Genelkurmay Başkanlığı'nın anayasal konumunun 1961 Anayasası'nın öngördüğü sistemi muhafaza ettiği görülmektedir. 1982 Anayasası'nın getirdiği düzen ile Genelkurmay Başkanı'nın yine 1961'deki düzenlemede olduğu gibi Başbakan'a karşı sorumlu olduğu bilinmektedir. Askerlerin idareye el koymasından sonra, MGK Genel Sekreterliği'nin 10 Şubat 1984 tarihli "gizli" yönetmelikle görev ve yetkilerinin düzenlendiği bilinmektedir. Bu düzenlemeyle 15 madde ile tanımlanan görev ve yetkiler¹⁶⁹ aracılığıyla MGK Genel Sekreterliği'nin 12 Eylül sonrası, Türkiye'de günlük yaşamın hemen her alanıyla ilgilendiği iddia edilmektedir. 1980'deki müdahale sonrasında askeri güvenlik bürokrasisinin Genel Sekreterlik aracılığıyla sistem içinde devasa bir yer edinmiş olduğu da iddia edilmektedir.¹⁷⁰ Ali Bayramoğlu'na göre, Devlet Denetleme Kurulu, Yüksek Öğretim Kurumu¹⁷¹, Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu, Danıştay, Bölge İdare Mahkemesi ve Sıkıyönetim Kanunu'na ilişkin düzenlemeler, yürütmeye, idareye ve kolluk güçlerine hak sınırlamaları da dahil olmak üzere aşırı yetkiler vermişlerdir ve "Özgürlük kural, sınırlama istisnadır." ilkesini tersine çeviren ilk Batı anayasası 1982 Anayasası'dır.¹⁷²

Askeri rejim döneminde sivil aktörlerin maruz kaldığı baskıya Türk basınının da maruz kaldığı bilinen bir gerçektir. Bu dönemde gazetelerin toplam 300 gün kapatıldığı, 400 gazeteci hakkında dava açıldığı, bunlardan 31'inin cezaevine girdiği ve haklarında verilen cezanın 3 315 yılı geçtiği dile getirilmektedir. Ayrıca basının yanı sıra aydınlar da 12 Eylül rejiminde kısıtlamalar ve baskı yaşamışlardır. Bu dönemde 937 film ve 927 yayın sakıncalı olduğu gerekçesiyle yasaklanmıştır.

¹⁶⁹ Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği'nin darbe sonrası tanımlanan görev ve yetkileri için bkz. Seydi Çelik, *a. g. e.*, s. 267-69.

¹⁷⁰ *A. e.*, s. 269.

¹⁷¹ Yükseköğretim kurumlarını yönetmek üzere bir kurul oluşturulmasını öngören 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu 4 Kasım 1981'de Konsey tarafından kabul edilmiştir. YÖK'ün, üniversitelerin bilimsel ve idari özerkliğini ortadan kaldırdığı gerekçesiyle ve güdümlü bir yükseköğretim sistemi getirdiği öne sürülerek Türkiye'de üniversite özerkliğine indirilmiş ağır bir darbe olarak nitelendiği belirtilmektedir. (Hasan Ersel v. d. *Cumhuriyet Ansiklopedisi Cilt : IV \ 1981 – 2000*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002, s. 14). Ayrıca, YÖK'te asker üye varlığına 2004 yılında, anayasada yapılan değişiklikle son verilmiştir. Bu tarihte, Genelkurmay Başkanlığı'nın YÖK'e temsilci vermesine son verilmiştir.

¹⁷² Ali Bayramoğlu, *a. g. m.*, s. 83.

Sakıncalı bulunan kitaplardan 39 tonunun yakıldığı belirtilmektedir. Üniversitelerde sakal bırakılmasının yasaklanması da bu dönem için söz konusuydu.¹⁷³

12 Eylül 1980’de yönetimi doğrudan devralan ordunun siyasal rolünün askerler tarafından nasıl değerlendirildiğini o dönemin mimarı olan Kenan Evren’in ağzından Milli Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği tarafından hazırlanan *12 Eylül Öncesi ve Sonrası* adlı kitaptan şöyle özetleyebiliriz:

“ ... 12 Eylül yönetime el koyma hareketini Silahlı Kuvvetlerin tümüyle politikaya girmesi anlamında vasıflandırmak mümkün değildir. Bu hareket Devlet ve Milletimizin parçalanıp yıkılmasını önlemek için başkaca bir yol kalmamış olması sebebiyle mecburiyet altında yapılmış ve fakat Silahlı Kuvvetlerin politikanın çamuruna saplanmasına mani olmak üzere de mutlak bir itaat anlayışına bağlı emir ve komuta zinciri içinde uygulanmıştır.

... Şu inancımı bir kez daha belirtmek isterim: Türk Silahlı Kuvvetleri, hiçbir zaman siyasal iktidar olma hevesine kapılmamıştır. O, temel görevinin yalnızca yurt savunması olduğu bilinci içindedir.

... Şu gerçeği de övünçle belirtmek isterim ki, hemen hemen dünyanın hiçbir ülkesindeki Silahlı Kuvvetler; TSK kadar ‘ Demokratik Düzen’in temel kurallarına bağlı ve saygılı olmamış, ‘Demokratik Düzen’in savunuculuğunu yapmamıştır...’¹⁷⁴

Öte yandan, 12 Eylül dönemi, yoğun insan hakları ihlallerine sahne olmuştur. Görevine son verilen kamu personelinin sayısının 10.000’in üzerinde olduğu ve içerisinde pek çok üniversite öğretim üyesinin olduğu ifade edilmektedir. Ara rejim döneminde, gözaltı süresinin 30 günden 90 güne çıkarıldığı ve 3 yıldan az hapis cezalarına karşı temyiz yolunun kapatıldığı bilinmektedir. Bu dönemde sayısız işkence ve yargısız infaz yapıldığı iddiaları da yaygınlaşmıştır. 12 Eylül döneminde, terör suçlamasıyla 650 bin kişi gözaltına alınmış, açılan 210 bin davada 230 bin kişi yargılanmış, 21 bin 764 kişi hüküm giymiş, 7 bin kişi için idam istenmiş 517 kişiye idam cezası verilmiş ve bunlardan 502si infaz edilmiştir. Yine bu dönemde, 1 milyon 683 bin kişinin fişlendiği, 14 bin kişinin vatandaşlıktan çıkarıldığı, 30 bin kişinin siyasi mülteci olarak yurtdışına gittiği, 23 bin 677 derneğin faaliyetinin

¹⁷³ Mehmet Ali Birand, Hikmet Bila, Rıdvan Akar, a. g. e. , s. 214-219.

¹⁷⁴ Milli Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği, *12 Eylül Öncesi ve Sonrası*, Ankara, TTK Basımevi, 1981, s. IX-X

durdurulduğu, 937 filmin yasaklandığı ve 400 gazeteci için toplam 4 bin yıl hapis cezası istendiği belirtilmektedir.¹⁷⁵

Askeri yönetim yapılan seçimler¹⁷⁶ sonrası 6 Aralık 1983'te resmen noktalanmıştır. Yaklaşık 3 yıl süren askeri yönetimin meşruluğunun 1960 ve 1971'dekinden çok daha az tartışmalı olduğu bilinmektedir. Askerler eliyle yürütülen seçim kampanyası sonrası 20 Mayıs 1983'te kurulan Turgut Özal'ın partisi Anavatan Partisi seçimlerden galip çıkmıştır ve 1983'ün son günlerinde “sivil” siyasi yaşama yeniden geçilmiştir.

1.4. Birinci Bölüm Üzerine: Değerlendirme\ Sonuç

Bu bölümde, Türk siyasal hayatının önemli bir parametresi olan askeri bürokrasinin özerkliği ve ordu – siyaset ilişkileri Osmanlı'dan 1980'de kurulan askeri rejimin sona ermesine kadar geçen süre içerisinde ele alınmaya çalışılmıştır. Osmanlı'nın klasik döneminde, ordunun savunmaya odaklandığı ancak ilerleyen yıllarda, çözülmenin de etkisiyle askerlerin politik sahneye çıktıkları dile getirilmiştir. Tek parti döneminde ordunun rejimi koruma amacı taşıdığı ve sivil otoriteye tabi bir konumda olduğu bilinmektedir, bu dönemde, ilerleyen yıllarda görülen aksine askerler, siyaset ve yönetimde söz söylemenin de ötesinde CHP iktidarının güdümünde olmuşlardır.

1960, 1971 ve 1980 askeri müdahaleleriyle giderek güç kazanan askeri bürokrasinin özerkliğinin anayasal bir konum kazanması ise asker- sivil ilişkilerinin seyrini demokratik – liberal sistemlerde görülmeyen bir şekilde etkilemektedir. Her müdahale sonrası ordunun ayrıcalıklı konumunun pekişmiş olduğu bilinmektedir. 27 Mayıs'ta “muhafız” bir rol edinen Silahlı Kuvvetler, 12 Mart muhtırasıyla “veto

¹⁷⁵ *Cumhuriyet Gazetesi*, 12 Eylül 2000.

¹⁷⁶ 6 Kasım 1983 tarihinde yapılan milletvekili genel seçimlerinde oyların yüzde 45.1'ini alarak 211 Milletvekili çıkaran ANAP, tek başına iktidar olmuştur. Seçime katılan diğer iki partiden Halkçı Parti ile Milliyetçi Demokrasi Partisi 71 Milletvekili çıkarmışlardır. Seçimlere katılma oranının yüzde 92.3 düzeyinde gerçekleşmiş olduğu bilinmektedir. (Hasan Ersel v. d., a. g. e., s. 68 – 9).

rejimi” kurarak iktidarı doğrudan ele geçirmemiştir. 12 Eylül Hareketi de ordunun üstlendiği rol bakımından 27 Mayıs’a benzemektedir, zira her iki müdahalede de askerler, devraldıkları siyasal iktidarı bir süre sonra sivillere bırakmışlardır. Ancak, 1980 – 1983 ile 1960 – 1961 muhafız rejimleri arasında önemli farklar vardır. 12 Eylül sonrası biçimlendirilen siyasal sistemde askerlerin rolü daha baskın ve uzun erimli olmuştur, diyebiliriz. Ayrıca 12 Eylül emir- komuta zinciri dâhilinde vuku bulmuştur ve sonrasında yeniden yapılandırılan ekonomi ve siyasetin, yapılan düzenlemelerle sistemi daha da vesayetçi bir hale getirdiği bilinmektedir.

Ordu, 1960’taki ilk müdahalesinde laik-bürokratik devlet partisinin (CHP) desteğini arkasına alırken, 1971 ve 1980’deki diğer iki müdahalesinde, siyasal ittifak kurduğu kesim küçük bir teknokratlar ve politikacılar grubuyla sınırlı kalmıştır.

Bu bölümde, ordunun rejimi koruma ve kollama göreviyle sivil siyaset alanına müdahale etmesine zemin hazırlayan gelişmeler üç müdahale çerçevesinde detaylıca ele alınmış ve askerlerin müdahale sonrası özerkliklerini arttırmış olduğu vurgulanmıştır. Öte yandan, incelenmeye çalışılan askeri müdahalelerin ortak noktasında, ordunun sivil alana müdahale hareketlerinin meşruluk kaynağının Kemalizm olduğu söylenebilir. Ancak bu durum, TSK’nın siyasal özerkliğini tek başına tayin etmemektedir. Hâlihazırdaki yapısal unsurlar bu bağlamda önem taşımaktadır.

İkinci bölümde, 12 Eylül sonrası yeniden yapılandırılan ekonomi, yönetim ve siyasetteki bu yapısal unsurlara eğilmek suretiyle askeri bürokrasi özerkliğinin diğer kaynaklarına ulaşılmaya çalışılacaktır. Bunun yanında 24 Ocak ve 12 Eylül sonrası önemli bir dönüşüm geçiren Türkiye’nin 1990’larda yüzleştiği devlet-toplum-siyaset üçgenindeki kriz dinamiklerine ulaşılmaya çalışılacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

1980'LERDEN 1990'LARA TÜRKİYE: YENİDEN YAPILANDIRILAN EKONOMİ, SİYASET VE YÖNETİM

12 Eylül 1980 Hareketi'nden sonra 1983'te son bulan askeri ara rejimin, Türkiye'nin ekonomik ve politik sistemini yeniden yapılandırarak önceki yıllardan farklı bir devlet ve toplum teşkil ettiği bilinmektedir. 1990'lar, Sovyetler Birliği'nin çözülüşüyle dünya çapında yükselen liberalizm ve demokrasi tartışmalarına sahne olmuştur. Bu yıllarda dünyada yeni bir siyaset arayışının başladığı ve bunun da Türkiye'ye yansıdığı bilinmektedir. Sağ-sol ayrışmasının anlamını kaybetmeye başladığı ve ideolojilerin sonundan bahsedilen bu dönemde, demokrasi ve sivil toplum kavramları öne çıkmıştır. Diğer taraftan, Soğuk Savaş sonrası “orduların demokratik denetimi” etkin bir biçimde globalleşmiştir. Avrupa Birliği ve NATO'nun, kendileri ile bütünleşmek isteyen Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine önerdikleri bir koşula dönüşmüştür. NATO bünyesinde kurulan “Barış İçin Ortaklık” biriminin bu misyona yönelik örgütlendiği bilinmektedir.

Soğuk Savaş döneminde “dış güvenlik” savunma ile eşanlamlıydı. “İç güvenlik” ise sadece çevre ülkelerde komünizme karşı oluşturulan bir kavramdı. Soğuk Savaş'ın bitimiyle Batı'daki güvenlik anlayışı giderek demokrasiyle bağlantılandırılmaktadır. Oysa Türkiye'de Soğuk Savaş sonrasında da ulusal güvenlik, siyasal, sosyolojik, diplomatik, kültürel ve iktisadi alanları da kapsayan çok geniş bir kavram olagelmıştır.¹ Soğuk Savaş'ın ardından tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'nin de ulusal güvenlik anlayışında değişimler meydana gelmiştir. Askerlerin 1990'ların başında bölgesel ve etnik çatışmalar, kitle imha silahları ve köktendincilik gibi tehditlerin artık başat tehlike unsurları olduğunu belirttikleri bilinmektedir.

¹ Ümit Cizre, “Egemen İdeoloji ve Türk Silahlı Kuvvetleri”, **Bir Zümre Bir Parti Türkiye'de Ordu**, Haz. Ahmet İnsel, Ali Bayramoğlu, İstanbul, Birikim Yayınları, 2006, s. 157–158.

1980'lerde başlayan ve geleneksel siyasal yapıların çözülüşüne tanıklık eden bu evrede, 1983 sonrası yavaş yavaş devlet-dışı aktörlerin (Sivil Toplum Örgütleri) güç kazanmaya başladığı ve kültürel aidiyetlerin siyasileştiği kaydedilmektedir. Bilindiği üzere Türkiye'de ithal ikameci sanayileşmeye bağlı kalkınma modeli 1970'lerin sonlarına doğru bir bunalıma girmiştir. 24 Ocak Kararları ile Turgut Özal liderliğinde, kalkınma modelinin ulusalcı-devletçi bir stratejiden radikal bir biçimde ulusalötesi bir stratejiye kaydığı da bilinmektedir. Bu bağlamda değişen ekonomik yapıya koşut olarak siyasal ve yönetsel mekanizmalar da değişime uğramış ve serbest piyasa ekonomisine geçişle birlikte devlet, eski konumundan farklılaşmaya başlamıştır. Ekonomik liberalleşmeyle birlikte İslami sermayenin bir iktisadi aktör olarak güç kazanmasıyla siyasal alandaki farklılaşmayı sermaye yapısındaki farklılaşma izlemiştir.

Tezin bu bölümünde 24 Ocak 1980 ile başlayan yeniden yapılanma ile 1983–1993 yılları arasını kapsayan dönem ele alınacaktır. 1980 sonrası Yeni Sağın Türkiye'ye taşınma projesini temsil eden Özal'ın icraatları ile 1983'ten 1990'ların ortalarına dek geçen süredeki iktisadi, yönetsel ve siyasal gelişmeler bu bölümün inceleme konularıdır. Bölümün son kısmında ise Milli Görüş Hareketi, Milli Nizam Partisi, Milli Selamet Partisi ve Refah Partisi ele alınmaya çalışılmıştır. 28 Şubat Süreci'ne zemin hazırlayan kriz dinamiklerinin arkaplanını görmek ve bu bağlamda ele alınabilecek yönetim, ekonomi ve siyasetteki dönüşümün geleneksel, siyasal ve toplumsal yapıyı aşındırmasının yansımalarına ulaşmak bu bölümün kapsam ve amacını oluşturmaktadır.

2.1. I. Özal Hükümeti Dönemi (1983–1987)

1983'te askeri ara rejimin sona ermesiyle Mayıs 1983'te kurulan Turgut Özal'ın² liderliğindeki Anavatan Partisi³ (ANAP), gerçekleşen seçimlerden birinci

² Turgut Özal 1927'de Malatya'da doğdu. Yoksul bir memur ailenin çocuğuydu. Adnan MenHazes'in iktidara geldiği yıl olan 1950'de devlet bursuyla okuduğu İTÜ Elektronik Fakültesi'ni bitirdikten sonra uzun yıllar Elektrik İşletme Etüt Dairesi'nde ve DPT'de çalıştı. 1971-1973'te Dünya Bankası'nda çalıştı. 1979 sonunda Demirel'in kurduğu azınlık hükümetinde Başbakanlık Müsteşarı ve DPT Müsteşar Vekili oldu. 1983'te kurduğu partiyle seçimlerde zafer kazandı ve başbakan oldu. Özal, 1989'da Çankaya'ya çıktı. Gerek dış politikada gerekse iç siyasette inisiyatif alan "aktif cumhurbaşkanlığı" tavrı muhalefetin ve zaman zaman ordunun tepkilerine yol açmıştır. 1980 Darbesi

parti olarak çıkarak siyaset sahnesindeki yerini almıştır. 24 Ocak 1980'den sonra Türk ekonomisinin yeniden yapılandırılmasının mimarı olan Özal'ın icraatları \ önerileri ekseninde, 1990'lara uzanan dönemdeki ekonomik ve politik gelişmelerin belirlendiği dile getirilmektedir.⁴

1983 sonrası dönem için yaşananlar, burjuvazinin ANAP ve Özal etrafında kümelenmesiyle gerçekleşen ittifakı bağlamında, bürokratik-otoriter devletçiliğe karşı sivil toplumun bir mücadelesi olarak yorum bulmaktadır. 12 Eylül'ün de bürokrasinin sivil topluma karşı etkili bir galebesi olarak değerlendirilmesi⁵ bu noktada dikkate değerdir. Askeri darbe sonrasında mevcut iktisadi aktörlerle askerlerin işbölümü içine girdiği bilinmektedir. 12 Eylül sonrasında sermaye \ askeriye ilişkilerinin belirlenmesinde Özal etkeninin payı vardır, ancak başka belirleyenler de mevcuttur. "12 Eylül Dönemi'nde, derneklerin büyük bir bölümünün kapatılıp faaliyetten alıkonduğu bir dönemde, derneklerin en siyasisi olan TÜSİAD, yönetimle sıkı fıkı ilişkilere girişmiş kendisine adeta 'dış temsil' yetkisi verilmiştir. [...] Tüm sanayi ve ticaret odaları ile TOBB, ekonomik karar alma süreçlerinin aktif öğeleri olarak ortaya çıkmışlardır."⁶

ANAP'ın ilk iktidar yılları içinde, sermayenin lehindeki iktisat politikası uygulamaları göze çarpmaktadır. İthal ikameci ve korumacı modelin tasfiyesiyle beraber, sermayenin uzun dönemli çıkarlarını gözeten bir modelin devreye girdiği bilinmektedir. 23 Aralık 1983'te hükümetin güvenoyu almasıyla Özal başbakan

sonrası yeniden yapılandırılan ekonomik sistemde 24 Ocak Kararları ile ağırlığı bulunan Özal, milliyetçi-muhafazakârlardan liberallere kadar uzanan geniş bir yelpazede büyük bir reformcu ve "tabu kırıcı" olarak anılmaktadır. Türkiye'nin 1980'lerden itibaren yaşadığı dönüşümlerin önemli bir kısmına damgasını vuran Özal, 1993'te kalp krizi sonucu hayata veda etmiştir. Özal'ın hayatı ve icraatları hakkında bkz. Faruk Mercan, **Turgut Özal**, İstanbul, Zaman Kitapları, 2001, s. 7. ; Tanıl Bora, "Turgut Özal", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Liberalizm**, Haz.Tanıl Bora, Murat Gültekingil, Cilt:7, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 589-601.

³ ANAP, 20 Mayıs 1983'te Turgut Özal ve 37 arkadaşı tarafından kurulmuştur. "12 Eylül ideolojik kamplaşmasının milliyetçi, islamcı, liberal ve sosyal demokrat kanatlarını aynı çatı altında ve bir program etrafında bir araya getirme iddiası taşıyan ANAP, piyasa değerleriyle muhafazakâr değerler arasında bir sentez oluşturmaya çalışmıştır." 1983-1993 arası dönemde bu parti, "sivil" temsil niteliğinin yanında darbe yönetimince de benimsenen ekonomik program ile önemli bir güç kazanmıştır. (İsmail Safi, **Türkiye'de Muhafazakar Siyaset ve Yeni Arayışlar**, Ankara, Lotus Yayınevi, 2007, s. 267-268).

⁴ İhsan Dağı, İhsan Sezal, **Kim Bu Özal: Siyaset, İktisat, Zihniyet**, İstanbul, Boyut Kitapları, 2003, s. 7.

⁵ Korkut Boratav, **1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm**, 2. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi, 2005, s. 19.

⁶ A. e. , s. 76-77.

olmuştur. Birinci Özal hükümeti dönemindeki gelişmeleri ele almadan önce, ANAP lideri Özal'a kısaca değinmek bu dönemdeki gelişmelerin nasıl hayata geçirildiğini anlamak açısından önem taşır. Özal'ın dikkat çekici en önemli özelliklerinden biri, birbirleriyle karşıtlık ilişkisi içinde bulunan unsurları biraraya getirip, bunlarla uyumlu bir ilişki kurabilmesiydi. Partisinin dört farklı eğilimden oluşması (milliyetçi, muhafazakar, liberal ve sosyal demokrat) bunun bir göstergesi olarak ele alınabilir. Özal'ın söylem düzeyinde de farklılıkları olduğu bilinmektedir. Örneğin, o zamana dek tanımlanamayacak kadar muğlâk bir içeriği olan “çağdaş uygarlığı yakalama” ülküsü yerine daha somut bir hedef olan “modern ve iktisaden kalkınmış dünyayı yakalama” ülküsü, Özal'ın söylemlerinde yer bulmaktadır.⁷

Bilindiği gibi Özal, Amerikan siyasal sistemi ve yönetim modelinden etkilenmiştir. Hatta cumhurbaşkanlığı sırasında Türkiye'de başkanlık sistemine geçilmesine yönelik planları olduğunu ifade etmiştir. Öte yandan, Özal Türkiye'deki eğitim sistemini ABD'de olduğu gibi devletin tekelinden çıkarıp halkın kendisine bırakmayı istemekteydi. Yine O'na göre, sağlık hizmetlerinin rekabete açılması da zaruriydi.⁸ Özal, konuşmalarında ifade özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü ve girişim özgürlüğünü vurgulamıştır ve icraatlarında da bu özgürlüklere yönelik adımlar atmış olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda, Kürt meselesine bakışı da ortodoks bakışa uyum göstermeyen ve demokratik çözüme dayanan bir biçimdeydi. Özal'ın İslamcılar ile laikçiler ve Kürtler ile Türkler arasında var görünen kutuplaşmaya son vermek için demokratik hak ve özgürlüklerin herkes için teminat altına alınmasını savunduğu bilinmektedir. Bu anlamda otoriter-devletçi çizgiden keskin bir biçimde ayrı düşmekteydi.

Özal'ın dış politika perspektifini ele almak O'nun aktif iç siyaset çizgisini de anlamamız açısından önemlidir, zira kendisinin hem iç hem de dış politikada aktif bir siyaset izlemiş olduğu bilinmektedir. Özal'ın dış politika perspektifi, İslam dünyası ile Batı dünyası arasında kaçınılmaz bir çatışma olacağına reddine dayanmaktaydı.

⁷ Berdal Aral, “Özal Döneminde İç ve Dış Siyaset: Süreklilik Ya da Kopuş”, **Kim Bu Özal: Siyaset, İktisat, Zihniyet**, Haz. İhsan Dağı, İhsan Sezal, İstanbul, Boyut Kitapları, 2003, s. 224.

⁸ Berdal Aral, **a. g. m.**, s. 225.

Diğer taraftan, ilk Özal Hükümeti dönemine damgasını vuran “İsmail Özdağlar Olayı”⁹ Türk siyasal kültüründe pek de rastlanacak bir olay olmaması bakımından dikkate değerdir.

Bu olayda ilk kez bir başbakan kendi bakanını rüşvetçilikle suçlayarak savcılığa veriyordu. Hükümetin kurulmasından birkaç ay sonra Mart 1984’te Belediye Başkanlığı seçimleri yapılmıştır. Seçimler sonrası artan enflasyon ve zamlar bu dönemde alt-orta sınıfın şikâyetlerine sebep olmuştur. Ekonomik olarak nüfusun önemli bir bölümünün hoşnutsuz olduğu bu dönemde, Özal’ın, partisinin hükümet programında Avrupa Topluluğu’na tam üyeliğin “nihai amaç” olduğunu vurgulayarak ülkenin Avrupa’ya yapısal olarak entegrasyonu için gerekli görülen yakın ekonomik bağlantıların kurulmasını istediği bilinmektedir. “Sadece konjonktür üzerine kurulan askeri işbirlikleri yerine ekonomik entegrasyonda gerçekleştirilecek ileri düzey, Türkiye’yi Avrupa’nın vazgeçilmez bir parçası yapacaktı.”¹⁰ Başlangıçta Özal hükümeti için Avrupa Topluluğu’na dair öncelikli konular bloke edilmiş yardımların salıverilmesi, askeri darbe sonrası kopan siyasal ilişkilerin tesisi, ortaklık antlaşmasının yeniden uygulanmaya başlaması ve tekstil ihracatlarının arttırılmasıydı.¹¹ Diğer taraftan Avrupa Parlamentosu’nun da 12 Eylül ile başlayan işkence olaylarını, askeri mahkemelerde bitmeyen davaları ve basın üzerindeki baskıyı olumsuz karşıladığı ve Türk hükümetinden derhal adım atmasını beklediği kaydedilen bir diğer gelişmedir.

Öte yandan, Turgut Özal’ın başbakanken geleneksel kutsal devlet anlayışına aykırı olarak, sürekli bir biçimde devletin insanlar için var olan bir araç olduğu temasını işlemiş olduğu dile getirilmektedir. O’na göre devletin görevi, esas itibarıyla bireylerin önündeki engelleri kaldırmaktır. Aşkın devlet anlayışının aşındığı bu yıllarda Özal, Mustafa Erdoğan’a göre bürokratik Atatürkçülük yorumuna karşı da alışılmışın dışında bir tutum almıştır. Bu tutuma göre, “Atatürk’ün söz ve eylemleri bir dogma veya kutsal bir revelasyon değildir.”¹² Ayrıca Özal, kendisi de bürokrasinin içinden gelmiş olmasına rağmen, “seçilmişlerin

⁹ Bu olayın ayrıntıları için bkz. Yavuz Gökmen, *Özal Sendromu*, Ankara, Verso Yayınları, 1992, s. 116–119.

¹⁰ İhsan Dağı, “Özal’lı Yıllarda Türk Siyaseti: İnsan Hakları, Demokrasi ve Avrupa Birliği”, İhsan Dağı, İhsan Sezal, a. g. e. , s. 251.

¹¹ İhsan Dağı, a. g. m. , s. 253.

¹² Mustafa Erdoğan, “Türk Politikasında Bir Reformist: Özal”, İhsan Dağı, İhsan Sezal, a. g. e. , s. 20.

atanmışlara önceliği”nden söz ederek askeri bürokrasiyi sivil siyasetin denetimi altına almaya çalışmıştır. Özal’ın bürokratik ideolojiden ayrıldığı ölçüde halka yakın durduğu da dile getirilmektedir.¹³

Özal’ın iktisadi politikalarını ele alırken küresel dinamikleri de göz önünde bulundurmak gerekir, zira bu dönem – ithal-ikameci kalkınma modelinin terkiyle birlikte Türkiye dışa açılırken – Batı’da öne çıkan devletin küçültücü, serbest piyasacı ve özelleştirici politikalarla destek bulduğu bir evreye tekabül etmektedir. Yeni Sağ’ın Türkiye’deki temsilcisi olarak görülen Özal’ın yönetim alanında da Yeni Sağ’ın felsefi çizgisini benimsemesi¹⁴ bu bakımdan doğal gözükmektedir. Bilindiği gibi Yeni Sağ, devletin faaliyet alanını daraltıcı politikalarla öne çıkarken, devletin faaliyet alanının genişlemesini özgürlüklerin önünde bir tehdit olarak görmüştür. Ancak bu görüşün yanında, 1980 sonrasında ‘ekonomi’ ve ‘piyasa’ fikrinin siyasi yönetim üzerine daha önce hiç olmadığı kadar belirleyici olduğu ve devlet tahakkümünün neo-liberal tarzda yoğunlaştığı bilinmektedir. Bir yandan otoriter bağlantılı bir piyasa zorla kurulurken öte yandan zayıf da olsa siyasal liberal fikirler gelişmeye başlamıştır.¹⁵ Bu çerçevede Özal’ın yönetim politikalarına baktığımızda şunları görürüz: Özal, yönetimi ekonomi ağırlıklı bir bakış açısıyla ele almış ve devleti küçültme yoluna gitmiştir.¹⁶ Yönetim alanında Kamu İktisadi Teşebbüslerindeki geleneksel personel sistemi yerine sözleşmeli personel sistemi yoğunluk kazanmıştır. Siyasi kaygılarla atanan personel yerine uzmanlığa dayalı kariyer uzmanlık sistemi yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu çabalarıyla Özal’ın yönetimde önemli değişikliklere imza attığı söylenebilir.

Özal’ın ilk başbakanlığı dönemi en başarılı dönemi olarak kaydedilmektedir. Bu dönemde, ülkenin altyapı çalışmalarında büyük aşamalara imza atıldığı

¹³ A. e. , s. 21.

¹⁴ “1980’lerde Özal’ın Yeni Sağ anlayışının barındırdığı liberal fikirler iki temel üzerinde şekillenmiştir. İlki bürokratik-hantal devlete karşı çıkarılan ‘girişimci birey’ ; diğeri ise İslami-muhafazakar bir kimlik üzerinde devlete karşı ‘millet’ idi.” Bu dönemde, piyasa ve din üzerinden devlete karşı bir eleştiri beslendiği de dile getirilmektedir. (Alev Özkazanç, “Türkiye’nin Neo-Liberal Dönüşümü ve Liberal Düşünce”, Tanıl Bora, Murat Gültekingil, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-Liberalizm Cilt:7**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 640).

¹⁵ Alev Özkazanç, a. g. m. , s. 641.

¹⁶ Coşkun Can Aktan’a göre ise, Özal döneminde, devlet küçüleceğine büyümüştür. (Coşkun Can Aktan, “Turgut Özal: Liberal Reformist Miydi?”, **Yeni Türkiye**, Ocak-Şubat 1999, Yıl:5, Sayı:25, s. 461.)

bilinmektedir. Örneğin telekomünikasyon alanında büyük bir dönüşüm gerçekleştiği bilinmektedir. Bu yıllarda, yollar, limanlar ve havalimanları yapımına da ağırlık verilmiştir. Ekonomik alanda, sınır ticaretinin yasal konuma getirilmesiyle geri kalmış sınır bölgelerinde ekonomik yaşamın canlanması sağlanmıştır. Serbest ticaret bölgeleri kurulmasına öncülük ederek Özal'ın uluslar arası ticarete avantajlar sağladığı da kaydedilen bir diğer gelişmedir. Yabancı sermayeyi teşvik amaçlı mevzuat değişiklikleri de bu dönemde icra olunmuştur.¹⁷ Ayrıca bu dönemde bürokratik formalitelerden kurtularak daha hızlı çalışmalara zemin hazırlayacak olan fon sistemi¹⁸ de hayata geçirilen bir diğer yeniliktir.

Ekonomik alanda minimal devleti savunan Özal'ın din konusunda da devletin sınırlandırılması gerektiğini savunduğu bilinmektedir. Devletin dini tahakküm altına almasına karşı çıkan Özal'a göre, inanç özgürlüğü devletin teminatı altında olmalıydı. Bu bağlamda Özal'ın bürokratik vesayetin gücünü sınırlı da olsa kırdığından söz etmek mümkündür. Askeri bürokrasi yanında yargı bürokrasisine de el atan Özal, ilk defa bu dönemde görülecek olan Anayasa Mahkemesi'ne muhafazakâr üyeler seçmiştir.¹⁹

28 Eylül 1986'da yapılan milletvekili ara seçimlerinde Doğru Yol Partisi'nin (DYP) başarı göstermesi, Demirel'i siyaset sahnesine yakınlaştırmıştır. Bu seçimlerde ANAP'ın oyları düşerken DYP'nin oyları artmıştır. 1986 ara seçimlerinin Özal açısından en önemli tarafı, Demirel'in siyaset sahnesine yeniden çıkmakta olduğunun tespitiydi.²⁰ Özal eğer bu ara seçimleri yapmadan 1987 erken genel seçimlerine gitseydi Demirel'in yükselişi çok daha kolay olabilirdi.²¹

1983–1987 yılları arasında çıkarılan yasalara baktığımızda özel üniversite yasasının çıkarıldığını görürüz. Bilkent Üniversitesi açılan ilk özel üniversite olmuştur. Ayrıca Haziran 1985'te çıkarılan pişmanlık yasası ve Mayıs 1986'da

¹⁷ Coşkun Can Aktan, *a. g. m.*, s. 460.

¹⁸ Feroz Ahmad'a göre, Özal yönetiminde fonlar, bütçe dışı dolayısıyla Meclis'in ya da bürokratik mekanizmaların yaptığı denetimin dışında olan hükümet harcamaları için kullanılan bir kaynak haline gelmiştir. (Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2007, s. 225).

¹⁹ Atilla Yayla, "Özal, Özal Reformları ve Liberalizm", Haz. Tanıl Bora, Murat Gültekinil, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Liberalizm Cilt:7*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 586.

²⁰ Yavuz Gökmen, *a. g. e.*, s. 130.

²¹ *A. e.*

çıkarılan infaz yasası bu dönemde çıkarılan önemli yasalardandır.²² Yine bu dönemde, bedelli askerlik yasası çıkarılmıştır. 1987’de Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne ferdi başvuru hakkı tanınmıştır. Ayrıca bu yıllarda ülkenin hemen hemen tüm köylerine elektrik götürüldüğü bilinmektedir. Devletin reorganizasyonu açısından bakanlıkların sayısının azaltıldığı ve daha etkin olacağına inanılan bazı kurumların oluşturulması da hayata geçirilmiştir. 1983 seçimlerinde yüzde kırk beşlik bir oy oranı ile galip çıkan Özal, “efendi devlet” anlayışını reddederek eski prestijli konumları zayıflayan kesimlere göre “devleti ayağa düşürmek”le suçlanmıştır. Kimileri ise Özal’ı, devlet ile halk arasındaki ilişkiyi çağdaş demokrasilerdeki konumuna getirdiği gerekçesiyle takdir etmişlerdir.

Demokratikleşme açısından, bu dönemde hatırı sayılır gelişmeler olduğu dillendirilmektedir. İktidarı tüm ülkede sıkıyönetim varken devralan Özal’ın kademe kademe sıkıyönetimi kaldırdığı bilinmektedir. Siyasi bir lider tarafından askerlerin siyasal ve yönetsel alandaki gücünün görelî de olsa kırılması da bu yıllarda görülmüştür. Diğer taraftan başta Atatürkçülük olmak üzere “tabu” haline getirilen birçok meselenin tartışmaya açılması da demokratikleşme açısından kayda değer bir diğer gelişmedir. Hakan Yavuz’a göre, Turgut Özal’ın neo-liberalizmi, Türkiye’nin politik ve entelektüel manzarasının yeniden şekillenmesinde bir dönüm noktası olmuştur.²³

Özal’ın özellikle başbakanlığının ilk yıllarında siyaset sahnesinde rakipsiz olduğu bilinmektedir. 12 Eylül öncesinin siyasi liderlerinin yasaklı olması da Özal için bir fırsattı. Solun bölünmesinin ise Özal’ın stratejisinde ağırlıklı bir yer tuttuğu bilinmektedir. Gerek solda gerekse sağda güçlü rakipleri olmayan Özal, herhangi bir siyasi muhalefete takılmadan icraatlarını hayata geçirme imkânına sahip olmuştur. Bilindiği gibi, 1986 ara seçimleri siyasi yasaklı olmasına rağmen Demirel’in “önlenemez yükselişini” göstermesi bakımından önemlidir. ANAP bu ara seçimlerde yüzde otuz iki oyla ancak altı milletvekili çıkarabilmiştir.

Ara seçimler sonrası, Özal ve bazı kurmaylarının Türk anayasal sistemine referandum kurumunun sokulmasının demokratik işleyiş açısından yararlı olacağını

²² Fatih Emin, **Turgut Özal**, İstanbul, Risale Yayınları, 1993, s.76.

²³ Hakan Yavuz, **Modernleşen Müslümanlar Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve AK Parti Çev.** Ahmet Yıldız, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005, s. 9.

açıklamalarının ardından 12 Eylül'ün siyasi yasaklarının kalkması için bir halk oylaması yapılmıştır. Bu halk oylamasında Özal'ın siyasi yasakların kalkmasında “hayır” oyu kullanmış olduğu bilinmektedir.

1986 yılına gelindiğinde Özal'ın basınla olan ilişkilerinin giderek bozulduğu bir döneme girildiğini görürüz. 1986'daki ara seçimlerin kampanyaları boyunca da Özal-basın geriliminin sürdüğü görülmektedir.²⁴ Siyasi sahnede ise bu yıllarda yeni oluşumlar vücut buluyordu. Sosyal Demokrasi Partisi ile Halkçı Parti'nin birleşmesiyle kurulan Sosyal Demokrat Halkçı Parti'nin 1986 kurultayında Erdal İnönü SHP genel başkanı oldu. Aynı yıl yapılan ara seçimlerde İnönü, İzmir'den milletvekili seçildi.²⁵ SHP'de bu gelişmeler yaşanırken Demokratik Sol Parti (DSP) de kurularak siyasi sahnedeki yerini almıştır. DSP'nin ilk genel başkanı (Bülent Ecevit yasaklı olduğu için) Raşan Ecevit oldu. Ayrıca 1960 Darbesi'nin önde gelen isimlerinden Alpaslan Türkeş de Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) ismiyle kendi partisini kurarak siyasete yeniden girmiştir. Süleyman Demirel'in Adalet Partisi (AP) ile Necmettin Erbakan'ın Milli Selamet Partisi yerine ise sırasıyla Doğru Yol Partisi (DYP) ve Refah Partisi (RP) kurularak bu partiler de siyaset sahnesinde yerlerini farklı isimlerle almışlardır. 1987 yılında demokratikleşme açısından kayda değer bir uygulama olarak belirtilen referandumun amacı, “Anayasa gereğince on ve on beş yıl süreyle siyasi faaliyette bulunmaları yasaklanan kişilere yönelik yasakların kaldırılması”²⁶ olarak beyan edilmiştir. Yapılan halk oylaması sonucunda, yetmiş bin oy farkla yasakların kalkması sağlanmıştır.

1987 yılının Kasım ayında erken genel seçimler yapılmış ve uygulanan yeni seçim yasası ile ANAP, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yüzde altmış beş dolayında bir çoğunluğa sahip olmuştur. Öte yandan, ordu-siyaset ilişkileri açısından 1987 yazında liberal demokratik sistemlerde yaşanabilecek bir gelişme vuku bulmuştur. Turgut Özal'ın özellikle sohbetlerinde orduyu, demokrasilerdeki kendi olağan boyutuna indirgemekten sık sık söz ettiği bilinmektedir. Genelkurmay Başkanlığı'nı 1960 öncesinde olduğu gibi Savunma Bakanlığı'na bağlamaktan yer yer bahsetmiştir. Özal'ın bu görüşlerinin 1987 Haziranı'nda Genelkurmay

²⁴ Yavuz Donat, *Özallı Yıllar (1983–1987)*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1984, s. 270.

²⁵ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950-1995)*, Ankara, İmge Kitabevi, 1996, s. 279.

²⁶ A. e.

Başkanlığı'nda yaptığı "Öztorun Operasyonu" ile daha çok dile getirilmeye başladığı bilinmektedir. Sivilleşme konusunda Özal'ın başbakan olduktan sonra Milli İstihbarat Teşkilatı'nın (MİT) sivilleştirilmesi konusunu cumhurbaşkanı Evren'e açtığı da bilinmektedir. Şubat 1988'de MİT raporu olayının patlak vermesiyle Özal MİT'i sivilleştirme planlarından vazgeçmiştir.²⁷

Turgut Özal'ın sivilleşmeye yönelik iki önemli başarısından söz edilebilir. Bunlardan biri devlet protokolündeki yeriyle²⁸ ilgilidir. Başbakan olduğu zaman yedinci sırada olan yerini Özal, 1987 başlarında devlet protokolünde üçüncü sıraya alır. Önceden ilk sıradaki Evren'i TBMM başkanı izliyor ondan sonraki dört sırada ise Cumhurbaşkanlığı Konseyi'nin dört üyesi olan paşalar geliyordu.²⁹ Özal'ın sivilleşme yönündeki ikinci başarısı ise 1987 Haziranı'ndaki "Öztorun Operasyonu" idi. Bu operasyon sivil otoritenin askeri otorite karşısında gücünü göstermesi bakımından önemli görülmektedir. Ahmet Evin'e göre, Özal'ın "sivilleşme" söylemi devletten özerk örgütsel yapılanmalara atıfta bulunmuyordu. Bu söylem asker-sivil ilişkileri bağlamında sivillerin üstünlüğüne referans verir nitelikteydi.³⁰ Bu noktada Özal'ın gerçekleştirdiği "Öztorun Operasyonu" dikkate değerdir. Bu olayda, Genelkurmay Başkanı Üruğ sonrası hükümet, Kara Kuvvetler Komutanı Orgeneral Necdet Öztorun'un Genelkurmay Başkanlığı'na gelmesini istememiş ve bu husus Özal tarafından Evren'e iletilmiştir. Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Necip Torumtay'ın önce Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na ve bilahare Genelkurmay Başkanlığı'na getirilmesi sağlanmıştır.³¹ Ancak Öztorun Paşa kendi genelkurmay başkanlığından o kadar emindi ki, 1987 Haziranı başında Silahlı Kuvvetlerde yüksek komutanların sahip olacakları niteliklere ilişkin bir not hazırladığı belirtilmektedir.³² Türk ordusundaki teamüle göre, görevi sona erecek olan Genelkurmay

²⁷ Hasan Cemal, **Özal Hikayesi**, 8. Basım, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1990, s.226.

²⁸ Genelkurmay Bakanlığı'nın devlet protokolündeki yerine ilişkin tartışmalar, yürütmenin iki başlığı sorununu yansıtan önemli bir konudur. 12 Eylül sonrası oluşturulan protokol listesi uyarınca Genelkurmay Başkanı bakanlardan önce olmak üzere, Cumhurbaşkanı, TBMM Başkanı ve Başbakan'dan sonra üçüncü sıradadır. Bu durum demokratik kurum ve kuralların yerleşik olduğu ülkelerden farklıdır. Türkiye dışında hiçbir NATO üyesi ülkede böyle bir protokol yoktur.

²⁹ Hasan Cemal, **a. g. e.**, s. 227.

³⁰ Ahmet Evin, "Demilitarization and Civilianization of the Regime", **Politics in the Third Turkish Republic**, Haz. Ahmet Evin, Metin Heper, USA, Westview Press, 1994, s. 30.

³¹ Mehmet Ali Birand, Soner Yalçın, **The Özal: Bir Davanın Öyküsü**, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 2001, s. 307-316.

³² Hasan Cemal, **a. g. e.**, s. 229.

Başkanı, kendi yerini alacak komutanla ilgili görüş ve önerilerini başbakanla cumhurbaşkanına bildirir. Necdet Üruğ Paşa da görüşlerini hem Özal'a hem de Evren'e bildirmiştir. Yerine Özturun'un geçmesini istediğini belirtmiştir. Ancak Özal, Özturun'u genelkurmay başkanı yapmak istemediklerini söyler. O'nun yerine Necip Torumtay'ı atamak istediğini belirtir. Evren'in de örtülü desteğiyle Torumtay'a "Aslanlı Kapı"nın yolu açılmıştır. Ertesi gün Milliyet Gazetesi başta olmak üzere "sivil darbe" ve "Özal'ın ordu müdahalesi" gibi başlıklarla bu olay kamuoyuna sunulmuştur. "Özturun" ya da "İki Necdetler Operasyonu" sivilleşme adına önemli bir olay olarak kaydedilmektedir. 1973'teki Gürlar Olayı'nda olduğu gibi sivillerin ordu üzerindeki bir zaferi olarak yorumlanmaktadır.

Kasım 1987'de yapılan erken genel seçimlere yeniden dönecek olursak, bu seçimlerin kazanılmasıyla birlikte Turgut Özal'ın 1989 sonbaharında sekizinci cumhurbaşkanı olabileceği konusunda kuşkusuz kalmadığını görürüz. 21 Aralık 1987'de ikinci Özal hükümeti açıklanmış ve ilk hükümet devri resmen sona ermiştir.

I. Özal hükümeti dönemindeki iktisadi reformları mali piyasalardaki reformlar, dış ticaret rejimindeki reformlar ve vergi sistemindeki reformlar olarak üç ana başlık altında ele alabiliriz.³³ Özal'ın öncelikli olarak vurguladığı hedef Türk ekonomisini dünya ekonomisiyle bütünleştirmektir. Bu amaçla hiç gecikilmeden dövizde tek tip kur uygulamasına geçildi. Ayrıca yüksek koruma duvarları arkasında iç piyasaya dönük çalışan Türk sanayisine artan dış rekabetle birlikte ilk kez bir dinamizm kazandırılmaya çalışıldı. Diğer taraftan, Türk lirasının konvertibilitesini engelleyen kısıtlamaların azaltılması yoluna gidildi. Yabancı bankaların Türkiye'de şube açmaları teşvik edildi.³⁴ 1983 reformlarının diğer bir boyutu ise mali sektörde yapılan geniş kapsamlı değişikliklerdir. Yabancıların girişini kısıtlayan mevzuat ortadan kaldırıldı. 1984 yılında başlatılan mali liberalizasyon süreci, mali altyapı oluşturma konusunda ciddi ilerlemeler kaydedilmesine zemin hazırlamıştır. Mali piyasalardaki bu değişikliklere paralel olarak aynı dönemde, vergi konusunda da önemli reformlar gerçekleştirildi. 1980'lerin başında vergileme oranı yüzde yirmi beşe düşürüldü ve vergi gelirlerinin gelire göre esnekliğini arttırmak amacıyla gelir

³³ Hasan Kazdağlı, "Turgut Özal'ın İktisadi Reformları", İhsan Dağı, İhsan Sezal, a. g. e. , s. 461.

³⁴ A. e. , s. 462.

dilimleri yeniden düzenlendi. Vergi sisteminde yapılan en önemli değişikliğin, 1985 yılında Katma Değer Vergisinin uygulanmasıyla gerçekleştiği bilinmektedir.

Ekonomik reformların yanında, Özal'ın başbakanlığının ilk döneminde sağlanan en önemli başarılarından birinin turizm sektöründe gerçekleştiği bilinmektedir. Özellikle 1983'ten sonraki dönemde turizm amaçlı yatırımlarda ve buna bağlı olarak otellerin yatak kapasitesinde hızlı bir artışın ortaya çıktığı gözlenmektedir.

Atilla Yayla'ya göre Özalılık denilen kavram, Özal tarafından hayata geçirilmeye çalışılan bir ekonomik modele işaret etmektedir. Stabilizasyon, liberalizasyon ve özelleştirme gibi dinamiklerin temel teşkil ettiği bu model, Türkiye'de ihracata dönük kalkınma modeliyle birlikte büyük değişiklikler getirmiştir.³⁵ Bu değişikliklerin tümünün başarılı olduğu kaydedilmese de genel itibariyle bu dönemde, ekonominin seyri dışa entegre olma bağlamında olumlu bir yöne doğru evrilmiştir, diyebiliriz. “En önemli başarısızlık ise, enflasyonun bütün antienflasyonist söyleme rağmen aşağı çekilmemesi ya da çekilememesidir. 1980'lerden itibaren enflasyon oranı yüzde yetmişler civarında dolaşmıştır.”³⁶

Özal'ın bir diğer iktisadi reformu ise faizsiz finans kurumlarının kurulmasını mümkün hale getiren mevzuat değişiklikleri ve düzenlemeleridir. Bu reformun sonuçları sosyal ve politik alana da taşınmıştır. Bu kaynaklara sahip kitleler böylelikle iktisadi ve siyasi sisteme görece bir entegrasyon yaşamışlardır.

İktisadi anlamda geleneksel modelden ve ekonomik mekanizmalardan sıyrılan ve içe kapalı Türk ekonomisini dış dünyaya açan Özal, “devletçi-bürokratik” düşünüşün de kısmen dönüşmesini sağlamıştır. O'nun döneminde, 27 Mayıs 1960 Hareketi'nden sonra inşa edilen vesayet rejiminin sarsıldığı ve askeri bürokrasinin görece de olsa siyasi nüfuzunu kaybettiği söylenebilir. Özal, MGK toplantılarını büyük ölçüde kontrolü altına alarak ve kendi kendini Genelkurmay Başkanı atayan bir generali emekli ederek bu vesayet rejimini bir ölçü de olsa zayıflatmayı başaran bir siyasi olmuştur. Metin Heper'e göre, 12 Eylül Hareketi'nden sonra, nispi de olsa

³⁵ Atilla Yayla, “ Liberal Siyaset \ Liberal İktisat : Özal Çizgisi” , İhsan Dağı, İhsan Sezal , a. g. e. s. 430-432.

³⁶ A. e. , s. 432.

devletçi ve halkçı elitler arasında bir yumuşama oluşmuştur.³⁷ Bu bağlamda Özal'ın politikalarının önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Sivilleşme ve demokratikleşmeyi aynı anlamda değerlendiren bir dilin Özal'ın siyasi söylemine yansımış olduğu iddia edilmektedir. Başbakan olduktan sonraki beyanatlarında, Özal'ın başta ekonomi olmak üzere uzmanlık gerektiren birçok hususta askerlerin yetersiz olduğunu ima etmesi bu anlamda dikkate değerdir.³⁸

Öte yandan, Özal'a atfedilen “rejimi sivilleştirme” misyonunun pragmatik bir biçimde icra olunduğu da dile getirilmektedir. Bunun sebebi olarak 12 Eylül'ün meşruiyetinin Özal tarafından tartışma konusu yapılmaması gösterilmektedir. Özal'ın iktidara geldikten sonra TBMM grubunda yaptığı konuşma bu noktada dikkate değerdir:

“Ebedi Türk vatanı ve milletinin bütünlüğüne ve kutsal Türk devletinin varlığına karşı Cumhuriyet devrinde benzeri görülmemiş bölücü ve yıkıcı kanlı bir iç savaşın gerçekleşme noktasına yaklaştığı sırada 12 Eylül 1980 günü emir ve kumanda zinciri içinde yaptığı müdahale ile ülke ve milleti parçalanma noktasından çekip esenliğe çıkararak, demokratik düzene geçiş ve vaatlerini aynen uygulayan Türk Silahlı Kuvvetleri'ne ve Milli Güvenlik Konseyi'ne, sayın Cumhurbaşkanımıza, çok partili demokratik düzen icaplarının işlemeye başladığı bu tarihi gün dolayısıyla grubumuzun şükran hislerini saygı ile arz ederiz.”³⁹

Özal'ın liberal serbestlik ilkesini piyasa ekonomisinde savunurken siyasi bir felsefe olarak pek de sahiplenmediği düşünülmektedir. Devletçi bir kamu ahlakının yerine liberal bir kamusal ahlak anlayışının gelmemesi bu noktada önem taşır. Her ne kadar liberal bir kamusal ahlakın oluşmaması ve siyasette patronaj ve nepotizm gibi kimi gelişmeler bu yıllarda yaşansa da Özal'ın kullandığı siyasi dilin genelde eskiden kopuşu simgelediği belirtilmektedir. Örneğin, Türkiye'nin farklı kültürel kimliklerden oluşan bir mozaik olduğunu resmi ağızdan ilk dile getiren Özal olmuştur.

Düşünce, vicdan ve girişim özgürlükleri gibi özgürlüklerin önünün açılmasını savunan Özal'ın başbakanlık döneminde, siyasete dair olumsuz gelişmelerin

³⁷ Metin Heper, “Transition to Democracy in Turkey: Toward a New Pattern”, Metin Heper, Ahmet Evin, a. g. e. , s. 20.

³⁸ Tanıl Bora, “Turgut Özal”, Tanıl Bora, Murat Gültekingil, a. g. e. , s. 590.

³⁹ Nuray Mert, **Merkez Sağın Kısa Tarihi**, 2. Baskı, İstanbul, Selis Kitapları, 2007, s. 28.

yaşandığı da bilinmektedir. Siyasal patronaj ve nepotizm bu yıllarda yaygınlık kazanmıştır. Özal'ın “Benim memurum işini bilir.” sözünün ve “köşe dönme” deyiminin bu noktada altı çizilmesi gerekir, zira bu yıllarda yüksek yoğunluklu rüşvet ve yolsuzluklara tanık olunmuştur.

Son kertede, ekonomik anlamda eskiden radikal bir kopuşu simgeleyen 24 Ocak Kararları'nın mimarı olan ve bu bağlamda yeniden yapılanan siyasi sistemin de bu dönemde başat aktörü olan Özal'ın politikaları, 1990'lara uzanan çizgide Türkiye'deki dönüşümü ve bu dönüşümün beslediği kriz dinamiklerini oluşturması ve yansıtması bakımından önem taşımaktadır, denilebilir. Özal'ın ilk hükümet dönemiyle başlayan serbest piyasa ekonomisinin dinsel cemaatlerin gelişimindeki ekonomik altyapıyı beraberinde getirdiği bilinmektedir. Bu yıllarda, İslami burjuvazi gelişmeye başlamış ve siyasette ve toplumda dini tezahürler yoğunluk kazanmıştır.

2.2. 1987–1993: Askerler Çözülüyor⁴⁰

Özal ve partisi Kasım 1987'de hükümetin tekrar başındaydı. Bu dönemin önemli gelişmelerinden biri siyasi İslam olgusuyla ilgilidir. Temmuz 1986'da Milli Güvenlik Kurulu'nun (MGK) radyo ve televizyondaki dini programların laiklik karşısı inançların altını çizmesinden yakındığı bilinmektedir. 1987'de yine dini canlanma ve dinin siyasallaşması konusunda, MGK'nın hükümete bir uyarı sunduğu bilinmektedir.⁴¹ İslam'ın siyasetteki yeri konusunda tartışmalar sürerken, Güneydoğu Bölgesi'nde Temmuz 1987'de sıkıyönetimin kaldırılmasından sonra, ordunun özel yetkilerini muhafaza ettiği Olağanüstü Hal (OHAL) Valiliği oluşturulmuştur. 1984 ile 1992 yılları arasında PKK'nın (Kürdistan İşçi Partisi) güvenlik güçlerine saldırılarında dört binden fazla kişinin öldürüldüğü bildiriliyordu.⁴²

İkinci başbakanlığı döneminde, Özal'ın iktisadi reformlarının sorunlarla karşılaştığı bilinmektedir. Enflasyon oranları artarken GSMH da düşmekteydi. Ekonomik başarısızlık sebebiyle hükümetin popülaritesi de ciddi zararlar

⁴⁰ Bu yıllar arasında askerlerin çözülmesine atıfta bulunan William Hale'dir. Bkz. William Hale, **Türkiye'de Ordu ve Siyaset**, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Hil Yayınları, 1996. s. 232.

⁴¹ William Hale, a. g. e. , s. 244.

⁴² A. e. , s. 236.

görmekteydi. Siyasal atmosfer 1983 sonrası yumuşamış olmakla birlikte hapisanelerin çok kötü koşullarda olması ve açlık grevleri durumun henüz normalleşmediğine işaretledi. Haziran 1988'de Özal'a suikast girişiminde bulunuldu. Bu, kimi çevreler tarafından siyasal hayatta hala "anomali" olduğuna bir işaret olarak algılanmıştır.

Özal'ın vaat ettiği enflasyonu düşürememesi seçmen tabanının hızla aşınmasına zemin hazırlıyordu. 26 Mart 1989 yerel seçimleri seçmen kitlesinin güveninin azaldığına bir kanıttı, zira bu seçimler Özal için büyük bir kayıp olmuştur. Hiçbir siyasi partinin yüzde otuzun üzerinde oy alamadığı bu seçimlerde SHP yüzde yirmi sekizlik oy oranıyla birinci parti olurken DYP de yüzde yirmi beşlik oy oranıyla ikinci parti oldu. ANAP ise yüzde yirmi birlik oy oranına sahipti.⁴³ Bu seçimlerde, Refah Partisi Van, Sivas, Konya, Şanlıurfa ve Kahramanmaraş belediye başkanlıklarını kazandı. Seçimlerin sonunda, Özal'ın partisi bütün önemli belediyelerde denetimini yitirdi. Bu sonuçların genel seçimlerde de tekrarlanması durumunda, ANAP'ın ancak yüz milletvekili çıkarabileceği hesaplanıyordu.⁴⁴

Kenan Evren'in cumhurbaşkanlığı süresinin dolması üzerine Turgut Özal, 31 Ekim 1989'da üçüncü tur oylamadan sonra cumhurbaşkanı seçildi. Tevfik Çavdar'a göre, halkın desteğini ve oyunu yitirmiş bir partinin kendi adayını meclisteki yapay çoğunluğuna dayanarak seçtirmesi, bu doğrultuda bütün olanakları zorlaması siyasi geleneklere aykırıydı.⁴⁵ Özal Çankaya'ya çıkmadan yeni bir başbakan ve ANAP genel başkanı bulma göreviyle karşı karşıya kalmıştı. Meclis Başkanı Yıldırım Akbulut'u aday gösterdi. Akbulut Kabinesi 15 Ekim'de güvenoyu aldı. Yıldırım Akbulut'un başbakanlığında yönetimin, eskiye nazaran daha az istikrara sahip olduğu iddia edilmekteydi. Özal'ın Çankaya'ya çıkması sivilleşme adına olumlu olarak değerlendirilmekteydi. Celal Bayar'dan sonra ilk "sivil" cumhurbaşkanı Özal olmuştur.

Hükümetin zayıflığı, Güneydoğuda giderek büyüyen Kürt isyanı, meydana gelen politik cinayetler, (Çetin Emeç'in öldürülmesi gibi) devamlı olarak İslami köktencilerin tehdidinden söz edilmesi ve çözülemeyen ekonomik sorunlar

⁴³ Tevfik Çavdar, a. g. e. , s. 282-283.

⁴⁴ C. H. Dodd, **The Crisis of Turkish Democracy**, 2. Baskı, Wistow, Eothen Press, 1990, s. 99.

⁴⁵ Tevfik Çavdar, a. g. e. s, 284.

karşısında giderek daha da belirgin hale gelirken, TÜSİAD Başkanı Cem Boyner yeni bir seçim yasası ve erken seçim talebiyle öne çıkmıştır.⁴⁶ Milli Güvenlik Konseyi ise Güneydoğuda ilan edilen olağanüstü halin uzatılmasını sağladı. İç politikadaki gelişmeler sürerken 2 Ağustos 1990'da patlak veren Körfez Krizi tüm dikkatleri dış politikaya yöneltmiştir. Körfez Krizi'nde Özal'ın hükümeti ve meclisi atlayarak doğrudan Beyaz Saray ile telefon diplomasisi yürüttüğü bilinmektedir. Türkiye'nin krizdeki yönelimini belirleyen başbakan değil, cumhurbaşkanı olmuştur. Özal'ın Körfez Krizi'ndeki aktif tutumu karşısında Dışişleri Bakanı ve Savunma Bakanı istifa etmişlerdir. Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay'ın istifasının ise tüm ülkede şok etkisi yarattığı bilinmektedir. Torumtay, Özal'ın tek başına yürüttüğü dış politika çizgisine ters düşmüştür. Beyaz Saray gibi O da Türk birliklerinin Körfez'e yollanmasını istemiyordu. İstifa mektubunda Torumtay, benimsediği ilkelere ve devlet anlayışına uygun olarak görev yapamadığı için ayrıldığını belirtiyordu.⁴⁷

Torumtay'ın istifası askerler üzerindeki sivil kontrolün bir yansıması olarak değerlendirilmektedir.⁴⁸ Genelkurmay Başkanı'nın bir uyarı vermektense istifasını sunması pek alışıldık bir durum değildi. Torumtay'ın istifasından sonra 1950'lerden beri vücut bulmayan sivil otoritenin üstünlüğü ilkesi görece olarak güç kazanmıştır. Bu durum William Hale tarafından şöyle özetlenmektedir:

“... Ordunun siyaset sahnesinden geri çekilişinin, 1983'te pek çok gözlemcinin umduğundan daha pürüzsüz olduğu ve tamamlandığı anlaşıldı. Bu çözülme sürecinin iki boyutu vardı. **Birincisi, ordu siyasi sistemi kontrol etmeye çalışmaktan tedricen geri durdu. İkincisi, 1990'ların başında Silahlı Kuvvetler şeflerinin devlet yapısı içindeki geleneksel yarı özerk konumlarından – bu konumda savunma politikasını, seçilmiş sivil politikacıların denetimi dışında kendi özel alanları olarak görüyorlardı – vazgeçmeye başladıkları belliydi.**”⁴⁹

17 Haziran'da Mesut Yılmaz başbakanlığa atandı ve partinin muhafazakar kanadının tüm önde gelen temsilcilerini fiilen dışarıda bıraktığı kabinesini 23

⁴⁶ Feroz Ahmad, a. g. e. , s. 235.

⁴⁷ Feroz Ahmad, a. g. e. , s. 236.

⁴⁸ Tanel Demirel, “Civil-Military Relations in Turkey: Two Patterns of Civilian Behaviour Towards the Military”, *Turkish Studies*, Cilt: 4 Sayı:3, Güz 2003, s. 10.

⁴⁹ William Hale, a. g. e. , s. 242.

Haziran 1991’de açıkladı. 1991’deki genel seçimlerden Süleyman Demirel’in DYP’si dört yüz elli milletvekilliğinden yüz yetmiş dokuzunu kazanarak en büyük parti olarak çıktı. ANAP ikinci, Erdal İnönü’nün SHP’si üçüncü parti oldu. Milliyetçi Çalışma Partisi ve İslahatçı Demokrasi Partisi ile ittifak yapan RP ve DSP de ilk kez bu seçimlerde yüzde on barajını aşip meclise girmeyi başardılar. Seçimler sonrası kurulan koalisyon hükümetinde Demirel başbakan, İnönü başbakan yardımcısı oldu. 1991 seçimleri sonrası kurulan koalisyon hükümeti 1970’lerde olduğu gibi istikrarsızlık sergilemiyordu. 7- 8 Aralık 1991’de Demirel ve İnönü Güneydoğu gezisine çıktılar. Yine bu yılda cumhuriyet tarihinde ilk kez Kürtçe kitap ve gazeteler yayımlanmaya başladı. Hükümet Batı’nın korumasında filen özerk hareket eden Irak’taki Kürt liderlerle bile görüşmeye başladı.⁵⁰

1960 sonrası askeri otoritenin güçlenen siyasi rolünün, bu yıllarda önemli ölçüde zayıflamış olduğu bilinmektedir. Sivil denetim modeline tek istisna, devam eden PKK saldırılarının ordunun sorumluluklarını genişlettiği Güneydoğu illerindeydi. Kürt meselesi⁵¹ nedeniyle bu bölgede, askerlerin geniş bir özerkliğe sahip olduğundan söz edilebilir. Bu bağlamda, Silahlı Kuvvetlerin 1923’ten bu yana devletin bölünmez bütünlüğünün ve rejimin - özellikle laik karakterinin- koruyuculuğu misyonunun, orduyu özerkleştirdiği savı bir bakıma doğrulanmaktadır, zira Kürt meselesi sebebiyle birlik ve bütünlük nosyonu tehdit altına girdiğinden askerler Güneydoğu’da hükümetten özerk bir biçimde hareket etmekteydiler.

Körfez Krizi sonrası “generallerin seçilmiş hükümetin emrinde çalışan memurlar olduğu yeni bir dengeye”⁵² doğru tedrici bir geçiş olduğu bilinmektedir. Özal, krizin patlak vermesinin hemen ardından ön plana çıkmış, Türkiye’nin Körfez Savaşı politikasının yapımı sürecinin merkezine oturmuş ve gelişmeleri kendi kontrolü altında yönlendirmeye gayret etmiştir. MGK’yı, hükümeti, Dışişleri Bakanını ve meclisi dışlayan bir tutum izlemiştir. Körfez krizi iç politikada ordu ile

⁵⁰ A. e. , s. 240.

⁵¹Kürt meselesinin Türkiye’nin siyasi gündemine çok yönlü ve güçlü bir biçimde girmesi, Özal’ın cumhurbaşkanlığını devralma tarihiyle eşzamanlıdır. Kürt kimliğini ön plana çıkaran siyasi partilerden ilki olan Halkın Emek Partisi’nin kuruluşu da aynı tarihlere rastlar. Özal’a göre Kürt meselesi bütün sorunlarda olduğu gibi özgürlük, serbest düşünce, konuşma ve diyalogla çözülebilirdi. Özal bu meselede, siyasi çözüm arayışlarına girilebileceğinin altını çizerek ilk iktidar yıllarındaki sivil rejime geçiş mücadelesinin bunu engellediğini belirtmiştir. (Mehmet Barlas, **Turgut Özal’ın Anıları**, 2.Baskı, İstanbul, Sabah Yayınları, 1996, s. 147).

⁵² William Hale, a. g. e., s. 244.

hükümet arasındaki güç dengesi sorununu gündeme getirmiştir; Silahlı Kuvvetler şeflerinin politika dikte ettirmekten çok hükümete salt tavsiyede bulunma derecesi, demokratik normlara o dönem için hazır olmalarının önemli bir göstergesi olarak ele alınabilir.⁵³

Asker-sivil ilişkilerinde liberal-demokratik modele⁵⁴ tedrici geçişin yanında, özgürlükler çerçevesinde de demokratik normların işlediği 1990–1991 yıllarında önemli gelişmeler hayata geçirilmiştir. Ceza Kanunu'nun 141, 142 ve 163. maddeleri kaldırılmıştır; böylece Marksist ilkeleri savunmak veya siyasi sistemin islami ilkelere dayalı olması gerektiğini ileri sürmek artık suç olmaktan çıkmıştır. Yasal düzenlemelerle Kürtçe yazma ve konuşma yasağını da yürürlükten kaldırıyordu. Ancak siyasi partiler ve basın kanunundaki kısıtlayıcı maddelere dokunulmamıştı. Ceza Kanunu'nun 141, 142 ve 163. maddelerinin kaldırılmasında ordunun herhangi bir protestosu ya da tepkisi vuku bulmamıştır. Geçmişte, Komünizmi ya da Kürt milliyetçiliğini desteklemek olarak yorumlanabilecek her türlü düşünce ifadesi askerler arasında tepkilere yol açarken, 1991'e gelindiğinde Türkiye'nin Batı ile daha yakın olmasının kaçınılmaz bir sonucu olarak değişimi Silahlı Kuvvetlerin de kabul etmeye başlamış olduğu ve buna kısmen de olsa uyum göstermiş olduğu ileri sürülmektedir. Siyasi liberalizasyon sürecine paralel olarak Silahlı Kuvvetlerin yönetimden uzaklaşması sürecine 1989'da Cumhurbaşkanlığı Konseyi'nin⁵⁵ kaldırılmasının da etkide bulunduğu söylenebilir.

Öte yandan, Kasım 1991'de yetmiş bini jandarma, yüz yirmi bini deniz ve hava kuvvetlerinde ve geri kalan iki yüz seksen bini kara kuvvetlerinde olmak üzere ordunun toplam insan sayısının 1996 yılına kadar dört yüz yetmiş bine indirilmesi

⁵³ Aktaran, William Hale, a. g. e. , s. 245.

⁵⁴ Asker-sivil ilişkileri ve liberal-demokratik model bağlamında bu ilişkilerin analizi için bkz. Fazıl Hüsnü Erdem, "Liberal-Demokratik Kuram Bağlamında Sivil-Asker İlişkileri", **Yeni Türkiye, Liberalizm Özel Sayısı**, Yıl:5, Sayı:25, s. 145-165.

⁵⁵ 1982 Anayasası'nda askeri rejim, iktidarın devri sırasında iktidarda olan Milli Güvenlik Konseyi'nin beş üyesinden oluşan bir cumhurbaşkanlığı konseyi oluşturarak sonraki sivil yönetimde de rolünü devam ettirmeye çalışmıştı. (Bkz. 1982 Anayasası, Madde: 118) Cumhurbaşkanlığı konseyine kağıt üzerinde parlamentodan geçen yasaları inceleme ve cumhurbaşkanına tavsiyelerde bulunma yetkisi verilmişti. Anayasada belirtilen süreye uygun olarak Konsey, Kasım 1989'da ortadan kaldırılmıştır.

kararlaştırıldı.⁵⁶ 1992’de ise zorunlu askerlik süresinin on iki aya indirildiği açıklandı.

1980 sonrasında askeri otoritenin sivil alandan çekilmesinin ve rejimin liberalleşmesinin bir sebebi olarak, devlet kadrolarının yani tepeden inme modernleştirmenin eski savunucuları olan asker ve sivil zümrenin aralarındaki bölünme de gösterilmektedir. Siyasal elitin ve devlet elitinin bir kanadının burjuvaziyle yapmış olduğu ittifak, bu bağlamda liberalleşme ve demokratikleşmenin savunulmasında itici bir güç olmuştur.

1980-1983 yılları arası yönetimi elinde tutan askeri rejiminin laiklik konusunda belirsiz bir tutum benimsediği dile getirilmektedir. Ordu, kendini Kemalizm’in muhafızı olarak görürken, din eğitimi ilk ve orta öğretim kurumlarında zorunlu kılmıştır. 1987’de dini canlanma tehlikesiyle hükümete bir uyarı sunan MGK, zaman zaman da islami muhafazakar anlayışından dolayı Özal’a kuşku ile bakmıştır. Ancak Özal’ın ekonomik ve toplumsal görüşlerinin, Silahlı Kuvvetlerin genelde muhafazakar görüşleriyle uyum içinde olduğu bilinmektedir.⁵⁷ Askerlerle ANAP arasındaki görece uyumun yanında Ümit Cizre askerlerle ANAP arasındaki mevcut olan farkı şöyle dile getiriyor:

“ANAP hükümetlerinin bürokrasiye ve popülist devlete karşı tarihi saldırısı demokratik bir siyasi projeye eklenmişti. ANAP ve ordu arasındaki bir başka fark ise, ANAP’ın İslamlaştırma politikasını Kemalist söylemi arkasına sığınmaksızın yürütmesiydi.”⁵⁸

1980’lerde sivillerin bozdukları siyasal hayatı düzelten bir kurum olma imajını yitiren ordu, aydınlar tarafından da artık sivillerin yolsuzluklarına ve eksikliklerine karşı bir teminat olarak görülmüyordu.⁵⁹ Militarizme karşı gelişen bu havanın, Özal’ın 1987’de ordu içindeki en etkin siyasi hizbi tasfiye etmesini kolaylaştırmış olduğu iddia edilmektedir. Özal, Necdet Ürug’un planını bozarak Öztörün’u değil de Torumtay’ı Evren’in de onayıyla Genelkurmay Başkanlığı’na atamıştır. Bu olay

⁵⁶ William Hale, a. g. e. , s. 247.

⁵⁷ A. e. ,s. 251.

⁵⁸ Ümit Cizre, **Muktedirlerin Siyaseti: Merkez Sağ- Ordu-İslamcılık**, Çev. Cahide Ekiz, 2.Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 112–113.

⁵⁹ Feroz Ahmad, a. g. e. , s. 250.

(Torumtay Operasyonu)⁶⁰ ordu içindeki siyasal kliğin tasfiyesi olarak yorumlanmış ve askerlerin politik güçlerinin kırıldığına bir işaret olarak algılanmıştır.

Körfez Krizi'nde Özal'ın benimsediği tutum ve Genelkurmay Başkanı Torumtay'ı ve Dışişleri Bakanlığı'nı bilgilendirmeden adımlar atması asker-sivil elitin büyük tepkini çekmiştir. Orgeneral Torumtay bu olay sonrası istifasını sunmuştur. Silahlı Kuvvetlerin en üst kademesinin uyarı ya da veto sunmak yerine istifasını sunması ordu-siyaset ilişkilerinin seyri açısından öncellerinden farklı bir durum arz etmektedir. Ordu-siyaset ilişkileri demokrasilerdeki olağan duruma doğru evrilirken 1991 seçimlerinden sonra kurulan DYP-SHP koalisyonu da demokrasi yönünden olumlu adımlar atmıştır. Bu olumlu adımlardan biri 12 Eylül'de kapatılan siyasi partilerin açılmasıdır. Açılan partilerden CHP dışındakiler kendi doğal uzantıları olan partilere katılmışlardır.⁶¹ DYP-SHP koalisyon hükümeti sırasında, MGK Genel Sekreterliği'nce hazırlanarak Bakanlar Kurulu tarafından onaylanan 8 Kasım 1992 tarihli Milli Güvenlik Siyaseti Belgesi'nde⁶² (MGSB) “bölücülük” temel tehdit olarak belirlenmiştir. Bu tarihte ilk kez temel tehdit olarak, dış güvenlik değil iç güvenlik eksenli bir tehdit birinci sıraya yerleşmiştir.

DYP-SHP koalisyon hükümetinin siyasal gündemindeki öncelikli konulardan birisinin askeri otoritenin siyasal yapı içindeki ağırlıklı konumunun olduğu bilinmektedir. Nisan 1992 tarihli bir söyleşi sırasında Başbakan Demirel, “ordunun demokratik devlet içindeki yerine oturtulmasından yana olduğunu” söylemiştir.⁶³ TBMM Başkanı Hüsamettin Cindoruk'un da Askeri Şura kararlarının yargı denetimi dışında olması ve MGK'nın yetkileri hakkında, askeri bürokrasinin siyasal rolünün demokrasi açısından sakıncalı bulunduğunu dile getirmiş olduğu bilinmektedir.⁶⁴

1993 yılında Turgut Özal geçirdiği kalp krizi sonucu hayata veda etmiştir. Özal'ın ölümü sonrası Süleyman Demirel DYP, SHP ve Alpaslan Türkeş'in

⁶⁰ Necip Torumtay “siyasal” değil profesyonel bir subay olarak tanınıyordu. Ürüğ'un emekliye ayrılması ve Öztoran'ın reddedilmesi, ordudaki siyasal hizip için bir yenilgiydi.

⁶¹ Tefik Çavdar, a. g. e. , s. 318.

⁶² Milli Güvenlik Siyaset Belgesi her beş yılda bir yenilenen milli güvenlik politikasına ilişkin değerlendirmelerin yer aldığı bir metindir. Bu metin devletin gizli anayasası olarak da tanımlanmaktadır. (Ali Bayramoğlu, “Asker ve Siyaset”, **Bir Zümre Bir Parti Türkiye'de Ordu**, Haz. Ahmet İnsel, Ali Bayramoğlu, İstanbul, Birikim Yayınları, 2006, s.89)

⁶³ Gencer Özcan, “Doksanlarda Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politikasında Askeri Yapının Artan Etkisi”, **Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar**, Gencer Özcan , Şule Kut, İstanbul, Boyut Kitapları, 1998, s. 70.

⁶⁴ A. y.

partisinin desteğiyle 16 Mayıs'ta Çankaya'ya çıkmıştır. Erdal İnönü geçici olarak başbakanlık görevini yürütürken görece genç, liberal ve Batı yanlısı biri olan Tansu Çiller de DYP lideri olmuştur. Bu noktada, yeni bir başbakan ve cumhurbaşkanı seçme sürecinin geçmişle karşılaştırıldığında pürüzsüz geçtiği söylenebilir. İnönü'nün geçici başbakanlığından sonra 25 Haziran'da Çiller başbakan olmuştur. 25 Haziran 1993 ile 5 Ekim 1995 arası I. Çiller Hükümeti görev yapmıştır.

1987–1993 yılları arası, Özal'ın öncülük ettiği ekonomik dönüşüm ve görece siyasal liberalizm çerçevesinde toplumsal yapının da farklılaştığı yıllar olarak kaydedilmektedir. Özal'ın ekonomideki liberalizm yanlısı tavrı, bürokrasi karşıtlığı ve İslami eğilimlerinin, çağdaş Türk toplumunda, İslam'ın ve Osmanlı mirasının rolüne ilişkin yeni perspektiflere radikal bir şekilde meşruiyet kazandırılmasına zemin hazırladığı dile getirilmektedir. Özal yönetiminin çekirdek halkasını kapatılmış olan Milli Şelamet Partisi'nin ve Nakşibendilerin önde gelen üyeleri oluşturuyordu. Bu bağlamda Özal'ın dinsel tezahürleri teşvik ettiği ve dinsel kurumlardaki devlet desteğini arttırdığı bilinmektedir.⁶⁵

1990'lara, Anadolu burjuvazisinin ekonomik ve siyasal iktidar merkezlerine damgasını vurması da 1983 sonrası izlenen siyasalara koşut olarak gelişen dönüşümlerle açıklanabilir. 1980'lerin ortalarındaki ekonomik dönüşümün İslami örgütsel ağları güçlendirdiği bilinmektedir. Serbest piyasa sistemine geçişle birlikte piyasa alanlarında İslamın farklı yansımalarının üretildiği maddi bir zemin oluşmuştur. 1980'lerin sonu ile 1990'ların başında askeri bürokrasinin sivil siyasal iktidar karşısında gücünü yitirdiği bilinmektedir. Ordunun siyasal ve yönetsel alandan geri çekilmesi, ekonomik liberalleşme sonucunda devletin toplum üzerinde 1983 öncesinden daha az kontrol uygulamasıyla kısmen açıklanabilir. Bu süreç içinde, devlet ve toplum arasındaki sınırı sorgulayan yeni gruplar ve hareketler doğmuştur. Bu grup ve hareketler öncülüğünde İslamın rolünün arttığından bahsedilebilir. Hakan Yavuz 1980 sonrası dinsele dönüşü şöyle dile getirmektedir:

“1980 askeri darbesinden bu yana, devlet, İslami gruplarla, siyasal sistemi sınırlı katılıma izin verecek şekilde aşamalı olarak genişletmek suretiyle, uzlaşma ve kontrol altında tutmaya dayalı iki yönlü bir politika izledi. Türkiye, İslamcılar

⁶⁵ Hakan Yavuz, a. g. e. , s. 109.

sisteme dahil etmede başarılı oldu; İslami talepleri ve sesleri yumuşatarak yeniden yapılandırdı. Ancak devletin katı seküler ideolojik konumunu eleştiren ve daha tarafsız bir devlet isteyen İslami siyasal hareketler, siyasal kurumları Müslümanlaştırmak için seçim politikalarına sığınıyorlardı.

1980'ler hızlı bir ekonomik kalkınmaya ve 1980 askeri darbesinin bir sonucu olarak Türk milliyetçiliğinin İslamlaştırılmasına sahne oldu. Başlangıçta büyüyen burjuvazi ve sanatkarlar güven kazanarak, büyük sanayiciler ve katı bürokrasi karşısında daha geniş bir alan yaratmak için dinsel söylemlere başvurdu.”⁶⁶

Diğer taraftan,1992 yılında Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT) Başkanlığı'na ilk kez bir diplomat getirilmiştir. Bu, sivilleşmeye yönelik önemli bir adım olarak kaydedilmektedir. Ayrıca, 1980'lerin sonlarında Özal'ın başbakanlığının ikinci döneminde Özal'ın Kürt Sorununa siyasal çözümler üretmek istediği bilinmektedir. Bu bağlamda Güneydoğu'da yaşanan gelişmelere ilişkin ordunun her olaydan adım adım kendini bilgilendirmesini istemiştir. Haziran 1987'de Güneydoğu'da bir köy olan Pınarcık'ta PKK saldırıları sonucu 32 kişi ölmüştür. Özal, kendisini bilgilendirmediği gerekçesiyle bu olaydan Kara Kuvvetleri Komutanı Öztörün'u sorumlu tutmuştur. Bu olay sonrası Haziran 1987'de Özal MGK toplantısını ertelemiş ve Pınarcık Olayında ihmal olabileceği sebebiyle soruşturma başlatmıştır.⁶⁷ Bu olayda da sivil iktidar askeri otorite karşısında görel bir üstünlüğü olduğu dile getirilmektedir.

Özal'lı yıllarda ordu-siyaset ilişkilerinin seyrinin demokratik modele doğru evrilmesi ve sivil alanın genişlemesi ekonomik ve siyasal dinamiklere paralel olarak ilerlemiştir. Ancak aynı dinamikler, İslamın siyaset sahnesinde ve toplumsal düzeyde güç kazanmasının bir sonucu olarak ilerleyen yıllarda İslamcı bir partinin (RP) hükümet ortağı olmasıyla süreci tersine çevirmiştir. Askerlerin siyasi güçleri yeniden pekişmiştir. Ordu, bu dönemde azalan siyasi etkinliğinin, devlet öncülüğünde kontrollü bir şekilde beslenen İslami hareketlerin güçlenmesinin itici gücüyle, eski etkin konumunu yeniden kazanmıştır. Askerlerin çözülüş sürecini terine çeviren bir olgu olarak Anadolu burjuvazisi dikkate değerdir, zira 24 Ocak Kararları sonucunda birbirleriyle çatışan iki burjuvaziden biri Anadolu burjuvazisi olmuştur.

⁶⁶ A. e. s. 321.

⁶⁷ Müge Aknur, "Civil-Military Relations In Turkey: Analysis of Civilian Leaders", Yayınlanmamış Doktora Tezi, McGill University, Montreal, 2005, s. 137.

2.3. Dönüşümün Yansımaları: Aşınan Siyaset, Askeri Bürokrasinin Artan Özerkliği ve Kriz Dinamikleri

24 Ocak Kararları ile ekonomide neo-liberal politikalar benimsenmiş ve ülke, Özal liderliğinde ekonomik alanda yeni orta sınıfların doğmasına ve dinsel unsurların gerek yönetim gerekse ekonomide yoğunluk kazanmasına tanık olmuştur. 1982 Anayasası sebebiyle ekonomik liberalizme eşlik eden siyasal liberalizm ise cılız kalmıştır. 1980'lerden 1990'lara uzanan çizgide, 1980'de başlayan ekonomik dönüşüm I. Özal hükümetiyle (1983-1987) ve Özal'ın cumhurbaşkanlığı süresince de devam etmiştir. Çankaya'da da aktif bir siyaset izleyen Özal, Körfez Krizi'nde asker ve sivil elitlerin muhalefetine neden olmuştur ve dönemin Genelkurmay Başkanı Torumtay istifa etmiştir.

Özal'lı yıllarda sivil otoritenin askeri otorite karşısında göreceli bir üstünlük kazandığı bilinmektedir. Diğer taraftan, 1980 sonrası, ordunun devletçilik konusunda ısrarlı olmamış olduğu ve dini, Atatürkçü modernleşme için bir meşruiyet aracı olarak kullanmış olduğu bilinmektedir.⁶⁸ Ordu, 1980 sonrası sivil devlet seçkinlerinin aksine kendi projelerini doğrudan halka anlatmaya çalışmış ve halkın desteğinin gerçek meşruiyet kaynağı olduğunu düşünmüştür.⁶⁹

1980'lerden 1990'lara uzanan çizgide ordunun sivil iktidarı yönlendirme \ etkileme potansiyeli zayıflamış olmakla birlikte, 12 Eylül Hareketi'nden sonra oluşturulan yeni anayasa ile askeri bürokrasinin özerkleşmesinde ileri noktalara varıldığı da bilinmektedir. Örneğin anayasaya MGK⁷⁰ kararlarının “bakanlar kurulu tarafından öncelikle dikkate alınacağı” ibaresi konulmuş ve “tavsiye etme” sözcüğü

⁶⁸ Metin Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, Çev. Nalan Soyarı, Ankara, Doğu Batı Yayınları, s. 252.

⁶⁹ A. e.

⁷⁰ 1982 Anayasası'nda bir danışma kurumu olarak öngörülen MGK'ya izleyen dönemin fiili uygulamaları ve 2945 sayılı yasa ile oluşturulan Genel Sekreterlik kurumu aracılığıyla, yürütme yetkisi tanınmıştır. MGK Genel Sekreterliği geniş kapsamlı politika önerileri oluşturmakta ve kimi önerilerin doğrudan doğruya Bakanlar Kurulu'nun gündemine gelmesini sağlayabilmektedir. 2945 sayılı MGK Kanunu'nun 2. maddesi milli güvenliği, “devletin anayasal düzenini, milli varlığının, bütünlüğünün, siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik dahil bütün menfaatlerinin ve ahdi hukukunun her türlü dış ve iç tehditlere karşı korunması ve kollanması” şeklinde tanımlamaktadır.

yerini “bildirir” kelimesine bırakmıştır. Böylece kararların gücü ve işlevi arttırılmıştır. 1982 Anayasası MGK’yı tıpkı 1961 Anayasası gibi anayasal bir kurum olarak öngörmüştür. Anayasa’nın MGK’yı düzenlediği 118. maddesi şöyledir:

“MGK, Cumhurbaşkanının başkanlığında, Başbakan, Genelkurmay Başkanı, Milli Savunma, İçişleri, Dışişleri Bakanlığı, Kara, Hava, Deniz ve Jandarma Genel Komutanlarından kurulur. Gündemin özelliğine kurul toplantılarına ilgili bakan ve kişiler de çağrılıp, görüşleri alınabilir. MGK; Devletin milli güvenlik siyasetinin tayini, tespiti ve uygulanması ile ilgili kararların alınması ve gerekli koordinasyonun sağlanması konusunda görüşlerini Bakanlar Kurulu’na bildirir. Kurulun, Devletin varlığı ve bağımsızlığı, ülkenin bütünlüğü ve bölünmezliği, toplumun huzur ve güvenliğinin korunması hususunda alınması zorunlu gördüğü tedbirlere ait kararlar Bakanlar Kurulu’nca öncelikle dikkate alınır.”⁷¹

12 Eylül ile gelen bir diğer değişiklik milli güvenlik kavramıyla ilgilidir. Kavramın kapsadığı alanın yeni anayasa ile beraber genişlediği bilinmektedir. İç politikadan dış politikaya birçok konunun milli güvenlik kapsamına girmesiyle siyasal alanın askeri bir nitelik arz ettiği iddia edilmektedir.

Ali Bayramoğlu’na göre, 12 Eylül dönemi, devlet işleyişinin askerileşmesi ve bunun yanında askeri bürokrasinin her konuda sorumluluk dışı kalması açısından bir doruk noktasıdır.⁷²

1983’te askeri ara rejimin bitmesi sonrasında yapılan yasal düzenlemelerle askeri bürokrasinin özerkleşmesine mali bir boyut da eklenmiştir. Özerkleşmenin mali boyutlarının ilkinin 1985 tarihinde 3162 sayılı bir yasayla Sayıştay Kanunu’nda yapılan değişiklik oluşturmaktadır. Bu düzenleme ile askeri harcamalar denetim dışı bırakılmıştır. Bu harcamalar Sayıştay’ın denetleyemeyeceği istisnalar arasında sayılmıştır. Özerkleşmedeki diğer mali boyut ise, yine 1985 yılında, Savunma Sanayi Destekleme Fonu’na ilişkin 3238 sayılı yasa ile oluşturulmuştur. Özal döneminde başlayan bütçe dışı fon uygulamasıyla, silah alımları ve askeri harcamaların önemli bir bölümü yeni kurulan bu fon üzerinden yapılmaya başlanmış ve kanun denetimsizliğe zemin hazırlamıştır. Bilindiği üzere 12 Mart döneminde, Sayıştay’a

⁷¹ Bülent Tanör, Necmi Yüzbaşıoğlu, **1982 Anayasası’na Göre Türk Anayasa Hukuku**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001, s. 325.

⁷² Ali Bayramoğlu, **a. g. m.**, s. 85.

ordunun elindeki malların denetimi yasaklanmıştı; bu düzenlemelerle de askeri harcamalar sivil, siyasi ve hukuki denetim dışında tutulmuştur.⁷³

Milli güvenlik kavramının iç ve dış politikayı kuşatan bir biçimde genişletilmesi ve yasal düzlemdeki askeri özerkleşme durumuna rağmen Özal'lı yıllarda askeri otorite genelde sivil otoriteye tabi olmuştur, diyebiliriz. 1980'lerde Özal'ın yapısal uyum ve müdahaleci, otarşik kalkınma stratejilerine son verme programının ordu tarafından benimsenmesi ve böylece ekonomik politikanın ordu ile hükümet arasındaki potansiyel çatışma alanı olmaktan çıkması⁷⁴ bu anlamda önem taşır. Ceza Kanunu'nda yapılan değişikliklere ordudan ses çıkmaması da sivilleşme adına olumlu olarak nitelenmekte olan bir diğer gelişmedir. Bu yıllarda, sivil otoritenin üstünlüğü PKK eylemlerinin sürdüğü Güneydoğu illeri dışında net bir şekilde görülmekteydi. Hukuki düzlemde askerlerin özerkliği artmıştı fakat fiilen (özellikle Körfez Krizi ve Torumtay Olayı çerçevesinde) sivil siyaset alanı genişlemiş ve devlet elitlerinin etkinlik sahaları daralmıştı. Bu bağlamda, eskiden bir kopuş meydana gelmişti; siyaset sahnesinde seçilmiş iktidar, askeri bürokrasiden bağımsız hareket etmekteydi.

Askerlerin siyasal alandaki işlev ve konumlarının yanısıra dine bakışları da bu yıllarda eskiden farklı idi.1980 Hareketi'nden sonra generaller tarafından İslam dininin toplumdaki bölünmeleri engelleyecek bir etken olarak görüldüğü ve devlet eliyle desteklendiği bilinmektedir. İslam dininin darbe sonrası "Türk-İslam Sentezi" adıyla devlet tarafından Soğuk Savaş döneminin komünizm tehdidine karşı bir panzehir olarak kullanıldığı bilinmektedir. 1983 sonrası İmam Hatip Okulları'nın yanı sıra Kur'an kurslarında da sayıca bir artış gözlemlenmektedir.

1980'li yıllarda Silahlı Kuvvetlerin İslam'ı radikal sol siyasete karşı bir panzehir olarak görmesi, buna paralel olarak teşvik etmesi ve öte yandan piyasa ekonomisini desteklemesi 1990'ların siyasal, sosyo-kültürel ve ekonomik yapısına yansıyan önemli değişikliklere zemin hazırlayan faktörlerin başında gelmektedir. Bu değişimin en önemli yansıması İslami oluşumların gerek siyasal eksende gerekse toplumsal eksende güç kazanması olmuştur ve kendisini laiklikle özdeşleştiren bir merkeze karşı bu oluşumlar bir cephe niteliği taşımışlardır. Böylelikle katı olarak

⁷³ A. g. m. , s. 86.

⁷⁴ William Hale, a. g. e. , s. 242.

tanımlanmış ‘devlet-merkezli İslam’ karşısında, ‘toplum-merkezli İslami hareket’ gün yüzüne çıkmıştır.⁷⁵

Mim Kemal Öke’ye göre, Özal, Müslümanları ticarete teşvik etmiş ve bu yolla temerküz eden kapitalin sınaî yatırımlara dönüşmesini de salık vermiştir. Böylelikle Türkiye’de Özal’ın öncülük ettiği bir Müslüman orta sınıfı doğmuştur.⁷⁶ Bu orta sınıfın içinde küçük ve orta ölçekli işletmeler “Anadolu Kaplanları” adıyla anılmaya başlamıştır.

Diğer taraftan, 1971’den beri Türk Sanayici ve İşadamları Derneği’nin (TÜSİAD) temsil ettiği iş çevrelerinin askeri yönetimi bir istikrar etkeni olarak görme eğilimleri sone ermeye başlamıştır. 1980’lerin sonlarında TÜSİAD’ın bazı üyeleri (Cem Boyner gibi) geçmişte Evren ve Özal ile yaptıkları gibi vekalet etme yerine doğrudan siyasete girmeleri gerektiğini anlamışlardır.⁷⁷

Siyasal yelpazenin çeşitlilik arz etmesine rağmen bu yıllarda genel itibariyle sistemin liberalleşmesi sınırlı olmuştur. 1982 Anayasası’nın çerçevesini çizdiği “kısıtlı demokrasi” anlayışı nedeniyle otoriteyi, hiyerarşiyi, geleneği, düzeni ve milli yararı yücelten aşırı sağın düşüncelerinin ve kadrolarının merkezdeki siyasete kabulünün kolaylaşmış olduğu bilinmektedir.⁷⁸ 1980’li yıllarda, bu “kısıtlı demokrasi” anlayışına rağmen devlet eliyle “Türk-İslam Sentezi” doktrini çerçevesinde destek bulan dini-muhafazakar kesim aracılığıyla ortak yaşamın İslamlaştırılmasına tanık olunmuştur. 1990’larda ise İslamcılığın seçimle iş başına geldiğine tanık olunmuştur. İslamcı bir parti olan Refah Partisi’nin 1990’ların ortalarında güç kazanması 1980 askeri darbesi sonrası başlayan ve Özal ile ivme kazanan İslamlaşmaya bağlanabilir.⁷⁹ Bu çerçevede Özal ile başlayan liberal

⁷⁵ Hakan Yavuz, *a. g. e.*, s. 129.

⁷⁶ Mim Kemal Öke, *Derviş ve Komutan Özgürlük-Güvenlik Sarkacındaki Türkiye’nin Kimlik Sorunsalı*, İstanbul, Alfa Yayınları, 2004, s. 113.

⁷⁷ 1993 baharında on kişilik bir tartışma grubunun inisiyatifiyle kurulan Yeni Demokrasi Hareketi (YDH) 1994’te partileşmiştir. Hareketin sözcüsü Cem Boyner’dir. Ayrıca 1993 yılında Liberal Demokratik Parti (LDP) de siyaset sahnesinde yerini almıştır. Bu bağlamda, 1980 sonrasında iş çevrelerinin de politik alana kaydıkları bilinmektedir. Siyasi sistemin liberalleşmesi yönündeki talepler, bu yıllarda siyasi parti kimliğiyle ortaya çıkmıştır. 1990’lardaki liberal örgütlenmeler ve YDH için bkz. Alper Görmüş, “1990’ların Başındaki Liberal Kıvılcım: YDH”, Haz. Tanıl Bora, Murat Gültekingil *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-Liberalizm Cilt:7*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 602–619.

⁷⁸ Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, 13. Baskı, İstanbul, İletişim, 2008, s. 262.

⁷⁹ Nilüfer Göle, “Otoriter Laisizm ve İslamcı Politikalar: Türkiye’de Durum”, *Yeni Türkiye, Sivil Toplum Özel Sayısı*, Kasım-Aralık 1997, Yıl:3, Sayı:18, s. 257.

uzlaşma ortamının 1990'larda geleneksel siyasi partilerin gerilemesine ve seçmen tutumlarının tartışma konusu olmasına yol açtığı dile getirilmektedir. Seçmenler artık tercihlerini politik programlara göre değil bazı ölçütlere göre, örneğin adayların din, laiklik ve Kürt sorunu karşısındaki duruşuna bakarak yapıyorlardı.⁸⁰ Bu yıllar siyasetin aşınmasına ve İslamcı siyasetin yükselişine sahne olmuştur, denilebilir.

1990'lı yıllarda, ekonomik liberalizmin getirdiği sosyal dengesizlik ve bozulmaların yanında, siyasette ifade kanallarının görece özgürleşmesinden kaynaklanan etnik ve dinsel bölünmelerin de yoğunluk kazandığı bilinmektedir. Siyasi partilere verilen desteğin azalması ise devletle toplum arasındaki mesafeyi açmış bu ise siyasi sistemde siyaset-karşıtı bir durum yaratmıştır.⁸¹

1980'li yılların ortalarından sonra siyasal yelpazenin genişlediği bilinmektedir. 1987 yılı, radikal ve yeşil partilerin kurulmasıyla siyasal yelpazenin daha fazla çeşitlenmesine sahne oldu. Bu partiler, çevre korunması ile kadınların ve eşcinsellerin hakları gibi meseleleri siyasal gündeme dahil etmeye çalışmışlar, ancak toplumsal taban elde edememişlerdir. Bu yıllarda geleneksel solda da canlanma belirtileri görülmekteydi. Türkiye Komünist Partisi ile İşçi Partisi Türkiye Birleşik Komünist Partisi adıyla birleştiler.⁸² 1989-1991 yıllarında siyasetteki otoriter eğilimler yavaş yavaş azalırken ifade özgürlüğü konusunda Kürtçe yasağının kaldırılması gibi açılımlara da imza atılmıştır.

Siyasetteki liberalizasyon sürecine koşut olarak toplumsal düzeydeki dini tezahürlerin politik alana ve piyasa alanına yansımaları, 1984'ten sonra gerek Kemalist gerekse sosyalist eğilimli basın tarafından dile getirilmeye başlanmıştır. Mezunları artık üniversiteye girebilen imam hatip okullarının sayısındaki büyük artış ve kabine üyelerinin dinsel törenlere açıkça katılmaları bu yıllarda basında sıkça konu ediliyordu.⁸³ 1980'lerin sonlarında laiklik tartışmasının tek bir mesele üzerinde yoğunlaştığı bilinmektedir. Kamu kuruluşlarında özellikle de üniversitelerde türban takma yasağı meselesi üzerinde yoğunlaşan laiklik tartışmaları çerçevesinde ANAP,

⁸⁰ Levent Ünsaldı, *Türkiye'de Asker ve Siyaset*, Çev. Orçun Türkay, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2008, s. 109.

⁸¹ Ümit Cizre, *a. g. e.*, s. 50.

⁸² Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 415.

⁸³ *A. e.*, s. 420.

türbana izin veren bir yasa çıkarmıştır, ancak Evren bu yasaı Anayasa Mahkemesi'ne göndermiştir ve mahkeme yasanın iptaline karar vermiştir.

1990'da laik iki aydın Muammer Aksoy ile Bahriye Üçok'un radikal dinci kişiler tarafından öldürülmesi sonrası, ordunun irtica konusundaki tedirginliklerinin yoğunlaştığı ileri sürülmektedir. Siyasi sahnede ise 1992'de CHP'nin başına Deniz Baykal geçmiştir. 1990'ların başlarında CHP'de liderlik değişimi yaşanırken ANAP'da da hizipleşme başlamıştı.

Ekonomik anlamda 1989 yılında baş gösteren kuraklık Özal döneminde nispeten az ilgi gören tarım kesiminin teknolojik olarak çok geri olduğunu göstermiştir. Tarıma olan ilginin azlığının ve ekonomideki gelişmelerin etkisiyle bu dönemde hızlı bir kentleşme ve gecekondu yerleşimlerinin oluşması da gözlenmektedir. Kırdan kopan kitlelerin cemaat bağlarını güçlendirdiği bilinmektedir. Diğer taraftan, 1989 yılında ayrıca Avrupa'daki Türk işçileri sayesinde Türk lirasının değer kazandığı bilinmektedir. Piyasa ekonomisinin öne çıktığı bu yıllarda zenginle fakir arasındaki uçurumun arttığı kaydedilen bir diğer gelişmedir. Buna artan işsizlik de eklenmiş ve satın alma gücünde büyük kayıplar yaşanmıştır. Satın alma gücündeki kayıplara rağmen bu yıllar, İslami kesimlerin kendi tüketim alanlarına (kafeler, yayınevleri gibi) yönelmelerine tanıklık etmiştir.

Gelir dağılımında artan eşitsizliklerin olduğu, geleneksel siyasal yapıların çözüldüğü ve etnik ve dini kimliklerin öne çıktığı 1990'lar, 12 Eylül sonrasında kriz dinamiklerini besleyen unsurları barındıran yıllardır. Bu yıllarda 12 Eylül'ün yeniden yapılandığı sistemde kimlik talepleri artmış ve geleneksel partiler temsil krizine girmişlerdir. Bu bağlamda devlet-toplum-siyaset üçgeninde etkileşimin, çatışmanın ve kriz dinamiklerinin kesiştiği bilinmektedir.

1990'lar Türkiye'sini daha önceki dönemlerden ayıran dört özellikten bahsedebiliriz: Her şeyden önce toplumsal talepler nitelik ve yön değiştirmiştir. İnsanlar bu yıllarla birlikte taleplerini sadece işçi, işveren olmalarına göre değil, Kürt, İslamcı, laik, kentli olmalarına göre de ifade etmeye başlamışlardır. Bu yıllarda kültürel taleplerin iktisadi taleplerin önüne geçtiği bilinmektedir. Merkez sağ ve sol partilerin farklı grupların taleplerini temelde ekonomik talepler olarak yansıttıkları bilinmektedir. Yıllardır siyasal sistem tarafından dışlanan bu kesimler aydını,

medyası ve sivil örgütlenmeleriyle güçlenmişler ve diğer kesimlerle açık bir çatışmaya girmişlerdir.

Bu yıllarda gözlemlenen değişimlerin bir diğer boyutu ise küreselleşme dalgasıyla ilgilidir. Bu dalga bir yönüyle kimlikleri standartlaştırarak bireylerin kendi farklı kimliklerine daha çok sarılmalarına sebep olmuş; diğer bir yönüyle de bireysel hakların ve özgürlüklerin özellikle medya ve İnternet kanalıyla farklı coğrafyalarda da önem kazanmasına ve bireylerin haklarını kimlik talepleriyle bağlantılandırmalarına kapı aralamıştır. Türkiye'nin bu bağlamda bir temsil krizinin içine düştüğü bilinmektedir. Değişen toplumsal talepleri dışlayan merkez sol ve sağ siyasi partiler temsil kabiliyetlerini önemli ölçüde yitirmişlerdir. Temsil ve örgüt bazında yenilenme yerine bu partiler devlet çeperinin içine doğru çekilmeyi tercih etmişlerdir. Devletin merkezci, tekçi, resmi bakış açısıyla birleşme yolunu seçmişlerdir.⁸⁴ Kimlik talepleri bu kesimlerce meşru görülmemiş ve talepleri hoş karşılanmayan bu toplumsal gruplar sindirilmeye çalışılmıştır.

1990'lar Türkiye'sini önceki yıllardan ayıran üçüncü özellik ise devlet-toplum-siyaset çatışmasının yoğunlaşması oranında, toplumsal gruplar arasında da çatışma hali ve gerilimin yaşanması olarak tanımlanabilir. Bu çatışma ortamında devletle toplum arasındaki ilişkilere hakemlik yapan hukuksal mekanizmalar meşruiyetini yitirmeye başlamıştır. Toplumsal grupları birbirine bağlayan bağlar, bu yıllarda zayıflamaya başlamış, toplumsal grupları kendi içine kapanmaya itmiştir.

Toplumsal grupların kendi içlerine kapanması ise uzlaşması çok zor olan taleplerin benimsenmesi olarak vücut bulmuştur. Geleneksel siyasi yapıların aşınması ve siyasetteki temsil krizi nedeniyle, çatışan taleplerin ve uzlaşma zemini üretilmemesinin, kriz unsurlarının bu yıllarda yoğunluk kazanmasına zemin teşkil ettiği bilinmektedir. Bu noktada, bu yılların bir diğer farklı yanı, kesimlerin kendilerinden farklı talepleri olanlarla çatışmacı bir söylem içerisine girmesi olarak gözlenmektedir. Bu yıllarda bireyin kendisini yalnızca ekonomik çıkarları ve haklarıyla tanımlamadığı, ait olduğu etnik ya da dini kimlikleri de önemseydiği; haklarını bu kimlikler çerçevesinde dile getirdiğine tanık olunmuştur.

⁸⁴ Ali Bayramoğlu, **28 Şubat Bir Müdahalenin Güncesi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, s. 24.

Yukarıda değinildiği üzere, 1990'lar ekonomik aidiyet kadar kültürel aidiyetlerin de toplumsal ve siyasi arenada görünmeye başladıkları yıllardır. Diğer taraftan, ülkede sermaye yapısının değiştiği bu yıllarda, küçük ve orta ölçekli üretim çerçevesinde yeni iktisadi aktörlerin çıktığı bilinmektedir. 1980'lerden itibaren esnek üretim teknolojisinin yaygınlaşması çoğu sektörde ürün bazında maliyetlerin düşmesine neden olmuş, bu durum da büyük ölçeklerden kaynaklanan piyasaya giriş engellerinin azalmasına ve küçük birçok işletmenin piyasaya girmesine zemin hazırlamıştır. Bu dönem, büyük olmanın değil hızlı olmanın daha etkin olduğu ve bu nedenle küçük olanın daha başarılı olduğu bir sürece tanıklık etmiştir. Küreselleşmenin de etkili olduğu bu süreçte, küçük ve orta işletmeli firmalardan (KOBİ) oluşan yeni iktisadi aktörlerin ekonomik yapıda değişim istemeleri ve bir ölçüde siyasi sahnede etkili olmaları söz konusu olmuştur. "Çevre"nin oyuncuları olan küçük ve orta işletmeli firmalar böylelikle devreye girmişlerdir.⁸⁵

Toplumsal tabakadaki farklılaşma ile sermaye yapısındaki farklılaşma, değişim parametrelerini tanımlayan iki temel süreç olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸⁶ Sermaye yapısındaki farklılaşmanın temel özelliği ise barındırdığı İslami öğeleri ve yerelliğidir. Özal liderliğinde piyasa ekonomisine geçişle birlikte, taşradaki orta ölçekli işletme sahipleri ve yeni Anadolu sanayicileri arasında bir koalisyon oluşturulması söz konusuydu. Oluşturulan koalisyon ve dernekleşme faaliyetleriyle İslami sermaye de kurumsallaşmaya gitmiştir. Bu kurumsallaşmanın en önemlisi 1990'da kurulan Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD) olmuştur. Merkezi İstanbul'da olan derneğin pek çok şubesi bulunmaktadır. MÜSİAD'ın, TÜSİAD tarafından temsil edilen ve devletin desteğini arkasına almış olan büyük sermayeye karşı örgütlendiği bilinmektedir. MÜSİAD'ın devlet tarafından korunan, tekelci İstanbul merkezli burjuvaziye destek veren siyasal bağların karşısında olduğu ifade edilmektedir.⁸⁷ Bu örgütlenmenin ağır vergilere, devletin dağıtımcı rolüne ve gayri İslami gördüğü sendikalara karşı olduğu da bilinmektedir. MÜSİAD'a ek olarak başka birçok vakıf ve derneğin de bu yıllarda kurulduğu gözlenmektedir. Bunların ise dinsel ve sosyal boyutlarının ağır bastığı bilinmektedir. Ekonomik

⁸⁵ Ali Bayramoğlu, *Türkiye'de İslami Hareket: Sosyolojik Bir Bakış*, İstanbul, Patika Yayınları, 2001 s. 34- 35.

⁸⁶ A. e. , s. 26.

⁸⁷ Hakan Yavuz, a. g. e. , s. 131.

bağımsızlık, bu derneklere kültürel bir bağımsızlık katmıştır, denilebilir. Kültürel ve dinsel öğelerin kamuda yer bulma imkanının doğmasıyla kültürel bir çatışma halinin, bu yıllarda yeni iktisadi aktörlerle birlikte ekonomik farklılaşma ve çatışmayla eşanlı geliştiği bilinmektedir. 1990'lı yıllar, toplumsal ve kültürel aidiyet temelinde oluşan kutuplaşmanın, bir temsil ve yönetim bunalımıyla hüküm sürdüğü yıllar olarak da nitelenmektedir.

1990'larda dönüşüme kapı aralayan bir diğer faktör, 1993'te anayasal olarak radyo ve televizyon yayıncılığında devlet tekeline son verilerek özel yayıncılığın serbest bırakılmasıdır. Radyo ve televizyon yayıncılığında devlet tekelinin sona ermesiyle, ifade özgürlüğü çerçevesinde her toplumsal grubun kendini ifade etme olanağı doğmuş ve düşüncelerin ve taleplerin kesiştiği bir platform oluşmuştur. Bir yandan sayıları hızla artan özel radyo ve televizyon kuruluşları iktidar karşısında ciddi bir muhalefet oluştururken diğer yandan farklı görüş ve düşüncelerin yayılmasına hizmet etmiştir. Diğer taraftan yine 1990'ların ilk yarısında demokrasi, insan hakları, özgürlükler ve sivil toplum gibi kavramların her kesimden aydınların tartışma alanına girdiği bilinmektedir. Bu konuların tartışılması özel radyo ve televizyon kuruluşları aracılığıyla dönüşümde kilit rol oynamışlardır, zira bu kuruluşlar kanalıyla tartışma platformu toplumsal kesimlere açılarak duyarlılıklar ve talepler yoğunlaşmıştır. 1990'ların ikinci yarısı ise, artan PKK terörü, Sivas Katliamı ve 28 Şubat askeri müdahalesinin ürettiği gerilim ve kutuplaşmaların sözü edilen kavramların içinin boşaltılmasına sahne olmuştur. Nihai olarak Özal ile başlayan liberalleşme ve sivilleşme alanının daraldığı bu yıllarda kutuplaşmanın artarak devam ettiği söylenebilir.

1990'lı yıllarda Türkiye'de ortaya çıkan aydın hareketleri zihniyet dönüşümüne önemli katkılarda bulunmuştur. Örneğin Liberal Düşünce Topluluğu gibi siyasi oluşumlar, sorunlara insan hak ve özgürlükleri temelinde çözümler arayarak resmi ideolojinin toplumu kontrol altında tutmaktan vazgeçmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Diğer taraftan, bu yıllar, Kürt sorunu ve İslamcılık gibi meselelerin güvenlik sorunları haline getirilmesine diğer bir deyişle kimlik taleplerinin asayiş meselesine dönüştürülmesine sahne olmuştur. Bu sebeple siyasal alanın daraltıldığı bu yıllarda, toplumu nesneleştiren bir siyaset-karşıtlığından söz edilebilir. Türkiye'de devlet-toplum ilişkilerinin demokratik bir tarzda yeniden yapılanması gereğine vurgu

yapan Fuat Keyman, 1980 sonrası dönemin bu gereksinim bağlamında ciddi bir paradoks barındırdığını belirterek 1980 sonrası dönemi şu şekilde değerlendiriyor:

“...Bir taraftan ‘demokrasiye olan bağlılık’ yalnızca sivil toplum örgütleri ve demokratlar tarafından değil, aynı zamanda ve ironik olarak, devlet ve siyasal seçkinler tarafından da sürekli ve sıklıkla dile getirilirken ve “demokrasi referansı” sivil toplumdan siyasal topluma kadar neredeyse her eylemin ve kararın meşruiyet zemini olarak kullanılırken, diğer taraftan insan haklarından düşünce özgürlüğüne, sivil hak ve özgürlüklerin güvence altına alınmasından, farklılıkların ifade edilmesi ve siyasal alana taşınmasına ve bireylerin günlük ve siyasal yaşamları içinde ‘ontolojik bir güvensizlik duygusuyla’ yaşamalarına kadar geniş bir toplumsal yelpaze içinde ‘demokrasiye ve devlet-toplum ilişkilerinin demokratikleşmesine duyduğumuz gereksinim’ her gün giderek artan ve ivme kazanan bir nitelikte karşımıza çıkıyor.”⁸⁸

1990’ları tanımlayan bir diğer ayırt edici özellik, bu yıllarda demokrasi referansının popülerleştiği ancak bir o kadar da anlam yitirdiği bir dönem olmasıdır. Siyaseti belirleyen kutuplaşmaların beslenmesinin bir sebebi olarak içi boşaltılan demokrasi söylemi gösterilebilir. Toplumsal grupların kültürel aidiyetlerinin ön plana çıktığı ve kimlik odaklı taleplerinin arttığı bu yıllar, yeni medya organları kurma ve dernekler, festivaller ve konferanslar yoluyla Alevi kimliğinin uyanışına da tanıklık etmiştir. Mezhepsel çatışmalar açısından önemli bir il olan Sivas’ta 2 Temmuz 1993’te Alevilerin toplantı yaptığı Madımak Oteli’nde kökten siyasal hareketlere mensup bazı grupların tahriki sonucu çıkarılan yangında birçok aydın ölmüş ve çok sayıda Alevi vatandaş yaralanmıştır. Polis kuvvetlerinin, hükümetin ve parlamentonun Alevi aydınlara karşı gerçekleşen bu saldırı karşısındaki tutumu, Alevi topluluğu için bir dönüm noktası olmuştur.⁸⁹ 1993 Sivas Olayı sonrası Alevilerin devlet ve Sünni çoğunluk karşısında güven kaybettiği ve örgütlenmelerinin hız kazandığı bilinmektedir.

1980’li yıllardan itibaren İslamcılık adıyla siyaset sahnesine çıkan söylemler, ilerleyen yıllarda, özellikle Sovyetler Birliği’nin çözülme sürecinde dünya çapında yükselen liberalizm ve demokrasi tartışmalarının etkisiyle demokrasi ve sivilite

⁸⁸ Fuat Keyman, **Türkiye ve Radikal Demokrasi**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1999, s. 131.

⁸⁹ Hakan Yavuz, **a. g. e.**, s. 112.

vurguları ile öne çıkmışlardır. Bu bağlamda, Türkiye'deki dönüşüm öncelikle Özal'ın liderliğini yaptığı ekonomik liberalleşme fikriyle başlamış ve İslamcı çevrede bu ekonomik yeniden yapılanma çok belirleyici olmuştur. Gerek toplumsal gerekse ekonomik düzlemde yeni aktörlerin ortaya çıkışı ve buna koşut olarak gelişen geleneksel siyasal yapıların çözülmesiyle birlikte siyasette bir temsil ve meşruiyet krizi meydana gelmiştir.

Öte yandan, siyaset sınıfının artan kimlik taleplerini dışlaması ise kriz dinamiklerini beslemiş ve toplumsal gruplar da kendi aralarında laik- İslamcı, Kürt-Türk gibi odaklarda kutuplara ayrılmışlardır. 1980'ler ve 1990'larda Ergun Özbudun'a göre Türk demokrasisi iki yeni tehditle karşılaşmıştır: Daha çok Refah Partisi tarafından temsil edilen siyasal İslam'ın yükselişi ve Kürt milliyetçiliğinin ya da Kürtlerin kültürel tanınma taleplerinin artışı. Özbudun, bu iki tehdidin sivil toplumdan kaynaklanmakta olduğunu ve devlet elitlerinin ideolojisini yani Atatürkçülüğü ve onların hakim konumlarını tehdit ettiğini ifade etmektedir.⁹⁰ Bu iki tehdidin ayrıca kimlik politikalarını da yükselttiği bilinmektedir.

Kimlik taleplerinin bu yıllarda artış göstermesi bir yönüyle küreselleşmenin kültürel boyutuna bağlıdır. Küreselleşme ile birlikte, çeşitliliğin kabulü ve din dahil yerel ve geleneksel kültürlerin tanınması ivme kazanmıştır. Kimlik taleplerinin artışı küreselleşmenin kültürel boyutuyla şu şekilde açıklanabilir:

“... Geriye dönüp bakıldığında, ekonomik ve kültürel alanlarda aynı anda olan küreselleşme süreci, bugünkü tarihsel bağlamda, siyasal söylemin ve çatışmanın asıl şekli olarak kimlik siyasetinin yükselişine yol açan güçlü dürtüleri etkilemekte ve üretmektedir. Ekonomik alanda geniş çaplı dönüşümler ve altüst olmalar, çok derin kimlik krizi ve tehdit edilen bireyler ve toplumlarda daha büyük bir keskinlik, kontrol ve korunma için paralel bir arayış husule getirme eğilimindedir.”⁹¹

Son tahlilde, 24 Ocak ile başlayan ve ANAP hükümetleriyle devam eden dönüşümün, 1990'larda siyaset, toplum ve ekonomide yeni aktörlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlaması söz konusudur. Siyaset sınıfının bu aktörleri dışlaması sonucu gelişen toplumsal kutuplaşma, bu yıllarda kriz dinamiklerini besleyen en

⁹⁰ Ergun Özbudun, **Çağdaş Türk Politikası: Demokratik Pekişmenin Önündeki Engeller**, Çev. Ali Resul Usul, İstanbul, Doğan Kitap, 2003, s. 127.

⁹¹ A. e. , s. 128.

önemli unsur olarak tanımlanabilir. Geleneksel sağ ve sol ayrımının kaybolduğu ve siyasal partilerin temsil ve meşruiyet krizlerine tanık olunan bu yıllarda, devletin ve milletin bölünmez bütünlüğüne karşı Kürt sorunu ile laik cumhuriyete tehdit olarak nitelenen siyasal İslam ivme kazanmış bu ise asker ve sivil bürokraside tepkilere yol açmıştır. Bu tepkilere bağlı olarak ordunun 1990'larda, PKK terörü ve cumhuriyet tarihinin ilk İslamcı hükümetinin (Refahyol Hükümeti) iş başı yapması sebebiyle, İç Hizmet Kanunu'nun 35. maddesine göre "vatani koruma ve kollama" göreviyle ve İç Hizmet Yönetmeliği'nin 85. maddesine göre ise "...gerekirse silahla bu görevi yerine getirme" yetkisiyle hareket ettiği bilinmektedir.

2.4. Siyasal İslam'ın Yükselişi: Refah Partisi

Türkiye'de siyasi alandan yönelen dini talepler veya dini kimlikle siyasi alanda etkili olma süreci siyasal İslam kavramının gündeme gelmesine sebep olmuştur. Siyasal İslam'ın yükselişinin, Türkiye'de uzun yıllar dinin Soğuk Savaş boyunca komünizm tehdidine karşı desteklenmesiyle vücut bulduğu bilinmektedir. Dini oluşumların güç kazanması, hayatın değişik sahalarında dinin etkili hale gelmesi, siyaset alanında dini söyleme sahip hareketlerin ivme kazanmasına zemin hazırlamıştır. 1980 sonrası dinin siyasallaşmasının Refah Partisi'nin yükselişe geçmesiyle somut bir hal aldığı dile getirilmektedir.

Refah Partisi (RP) 1983 yılında siyaset sahnesinde yerini almıştır. RP'nin kuruluşunda Milli Görüş Hareketi'nin önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Bu hareket mücadelesini yasal siyasi partiler etrafında yürütmüştür; fikri temelleri ise 1960'lı yılların sonunda atılmaya başlanmıştır. Milli Görüşçüler sırasıyla Milli Nizam Partisi, (MNP) Milli Selamet Partisi, (MSP) Refah Partisi, Fazilet Partisi ve Saadet Partisi'ni kurmuşlardır.

1970 yılında aralarında eski Adalet Partisi (AP) milletvekillerinin de olduğu on sekiz kişi, Necmettin Erbakan'ın liderliğinde MNP'yi kurdu. Partinin doğuşunun ekonomik yapıdaki farklılaşmanın AP'de yarattığı çelişkilerden kaynaklandığı bilinmektedir. MNP, AP'den farklı olarak dinsel muhalefeti kendi sosyo-ekonomik tabanına dayandırarak ortaya çıkmıştır denilebilir. MNP kadrolarının temel sorunu

İslamcılığın düşünsel olarak sağcılıktan kopmamış olmasıdır. Ayrıca parti kadrosunun sağı bölmekle de suçlanmış olduğu bilinmektedir. MNP İslamcı, Osmanlıcı ve milli bağımsızlıkçı olarak nitelenmektedir. Partinin kadroları İslamcı siyaset yapma konusunda yetersiz olmuşlardır; bunda ise dönemin yasalarının dini temelde siyaset yapmayı büyük oranda kısıtlaması kilit rol oynamıştır. 12 Mart muhtırasından sonra MNP kapanmıştır. Kapatılma gerekçesi ise Kemalist ideolojinin sınırlarını aşmak olarak gösterilmiştir.⁹²

MNP'nin yerini 1972'de MSP almıştır. MSP 1973 seçimlerinde aldığı oy ve kazandığı sandalye sayısı ile Türk siyasal hayatının o dönemdeki üçüncü büyük partisi olmuştur. MSP, CHP ile koalisyonunun yanında AP lideri Süleyman Demirel başkanlığında kurulan ilk Milliyetçi Cephe (MC) koalisyonunda da yer almıştır. MSP tarafından Konya'da düzenlenen Kudüs Mitingi'nin, dini temelde yapılan siyasetin gençleri radikalleştirdiği olgusunu gözler önüne sermiş olduğu bilinmektedir. Bu mitingde “Şeriat isteriz!” sloganları radikal hareketlerin belirtisi olarak değerlendirilmiştir. Konya'da düzenlenen bu miting sonrasında ordu yönetime el koymuştur. 12 Eylül 1980 Hareketi sonrası MSP de diğer siyasi partilerle birlikte kapatılmıştır. Önde gelen isimleri sıkıyönetim mahkemesinde yargılanmışlardır. Bu isimler daha sonra siyasi yasaklı ilan edilmiştir.

12 Eylül cuntasının siyasi partilere izin vermesinin ardından kurulan RP, ilk sandık başarısını 26 Mart 1989'daki yerel seçimlerde oyların yüzde 9,8'ini ve Konya, Van, Sivas, Şanlıurfa ve Kahramanmaraş il merkezlerinde belediye başkanlıklarını olarak gerçekleştirmiştir.⁹³ 20 Ekim 1991 erken genel seçimlerine Milliyetçi Çalışma Partisi ve İslahatçı Demokrasi Partisi ile ittifak yaparak giren RP, bu seçimlerde yıllar sonra ilk kez TBMM'de altmış iki milletvekili ile temsil hakkı kazanmıştır.⁹⁴

RP 1991 seçimlerinden sonra iktidara gelebilmek için kendi doğal tabanını aşarak daha geniş kitlelere ulaşmasına zemin hazırlayacak bir seçim kampanyası benimsemiştir. Seçim kampanyasında dinsel konuları işlemek yerine RP, sosyal problemler üzerinde duran bir strateji izlemiştir. Farklı toplumsal ve ekonomik

⁹² Hakan Yavuz, “Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt:6, İslamcılık**, Haz. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 592

⁹³ Ruşen Çakır, “Milli Görüş Hareketi”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt:6, İslamcılık**, Haz. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 548.

⁹⁴ A. y.

kesimlere ulaşmayı hedefleyen RP, 1994 yerel seçimlerinde yüzde on dokuzluk bir oy oranına sahip olmuştur. İstanbul, Ankara, Erzurum, Diyarbakır, Konya ve Kayseri büyükşehir belediye başkanlıklarını kazanan RP, bu seçimlerde büyük bir başarı yakalamıştır.⁹⁵

1990'lı yıllarla birlikte RP'nin arkasındaki kitlenin ve sermaye grubunun yaşadığı dönüşüm parti içinde yeni gerilimlere yol açmıştır. Bu gerilimin kabaca, anlayış olarak MSP'ye yakın kadrolarla, yeni anlayışı temsil eden kadrolar arasında yaşandığı söylenebilir. "Gelenekçiler" in İslamcı olarak kalmak istedikleri "Yenilikçiler" in⁹⁶ ise liberalleşme arayışı içinde oldukları ileri sürülmektedir.

Öte yandan, RP'nin iktidara yönelişi, gelenekçi güçlerin kendilerini sadece siyasal platformda ifade etmelerinin ötesinde, büyüyen Türk ekonomisinden daha fazla pay talep etmeleriyle de bağlantılıdır.⁹⁷ Partinin iktidara giderek yaklaşan bir çizgide ilerlemesi ise merkezi siyasetin o dönemdeki kriziyle bağlantılı olarak ele alınmaktadır. Merkez-sağ ve merkez-sol partilerin parçalanmışlıkları kitleler için siyasette bir umut boşluğu yaratmış ve RP de bu boşluğu "Adil Düzen" söylemiyle doldurmaya çalışmıştır. Adil Düzen ana ilkeleri itibariyle asırlar boyu insanlık tarihinde zaman zaman o günün şartlarına göre uygulanmıştır. Adil Düzen'in temel ayırım noktası olarak hakkı üstün tutması gösterilmektedir.⁹⁸ RP kurmayı hedeflediği Adil Düzen'de İslami bir proje öngörmemektedir. Hedeflenen İslam motifleriyle tanımlanan kapitalist bir yoldur.⁹⁹

RP'nin yükselişindeki sebepler arasında, 1980'li yıllardaki dönüşüm içinde etkinliğini arttıran dinsel unsurların, merkezi ve yerel iktidarlardan pay talep etmesi ve bu taleplerin merkez sağ partiler tarafından dışlanması önemli bir yer tutar. Adil Düzen söylemiyle partinin, yoksul ve yoksun kesimlere sosyal adaletçi politikalarla

⁹⁵ İhsan Dağı, **Kimlik, Söylem ve Siyaset: Doğu-Batı Ayrımında Refah Partisi Geleneği**, Ankara, İmge Kitabevi, 1998, s. 19.

⁹⁶ Refah Partisi 1998'de laikliğe aykırı eylemlerin odağı olduğu gerekçesiyle kapatıldıktan sonra partinin siyasi yasaklı olmayan isimleri FP'ye geçmişlerdir. Ancak bu parti de kapatılıncaya Milli Görüş çatısı altındaki gelenekçi ve yenilikçi kanat arasındaki bölünme iyice su yüzüne çıkmıştır. Yenilikçi kanadın Erdoğan'ın liderliğinde Milli Görüş Hareketi'nden koptuğu bilinmektedir. Yenilikçi kanadın önde gelen ismi Recep Tayyip Erdoğan (59. ve 60. Hükümetin Başbakanı) Ağustos 2001'de Adalet ve Kalkınma Partisi'ni kurmuştur. Gelenekçiler ise Saadet Partisi çatısı altında siyaset yapmaya devam etmişlerdir.

⁹⁷ İhsan Dağı, **a. g. e.**, s. 20.

⁹⁸ Serdar Şen, **Refah Partisi'nin Teori ve Pratiği: RP: Adil Düzen ve Kapitalizm**, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1995, s. 22.

⁹⁹ **A. e.**, s. 27.

yaklaştığı bilinmektedir. Geçmişte “Ağır Sanayi Hamlesi” sloganıyla dönemin öne çıkan ulusal kalkınmacı görüşü RP ile birlikte bireylerin daha fazla tüketmesine odaklanmıştır.¹⁰⁰

Özal döneminde uygulanan neo-liberal ekonomik politikalar sonucu oluşan yeni imkan alanlarının ve bu alanlardan yararlanan Anadolu burjuvazisinin RP'nin ekonomik söyleminde ve politikalarında değişime neden olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda “Ağır Sanayi Hamlesi”nden neo-liberal ekonomik politikalara geçişin sebeplerinin başında partinin tabanındaki sosyolojik dönüşümü görebiliriz.

RP'nin oylarının düzenli olarak artmasının ana sebeplerinden biri diğer siyasi partilerin toplumun karşılaştığı sorunlar karşısındaki kayıtsızlıklarıdır. Mevcut sistemin tıkanması ve buna yönelik eleştiriler değişim taleplerini tetiklemiştir. 1995 genel seçimlerindeki RP başarısı bu taleplerle bağlantılıdır.

Partinin ideolojisinin muhafazakâr milliyetçi söylemi İslami kavramlarla kurgulayan bir çizgide bulunduğu belirtilmektedir. RP hem muhafazakâr hem milliyetçi hem de İslamcı olarak tanımlanmaktadır.¹⁰¹ Diğer taraftan, tüzük ve programı Kur'an'dan kaynaklanmayan bir parti olarak partinin İslamcı olmadığı görüşü de dillendirilmektedir. Partinin İslamcı kitlelere hitap etmesinin yanında “piyasa ekonomisinin ve anarşik liberalizmin toplumsal sancılarına tercüman olabildiği için yükselişe geçtiği ileri sürülmektedir. RP, İslami değerlere dayanarak kentlerde çözülen ve tekilleşen kimliklere talep ettikleri etnik ya da dini kimlikleri sunmayı vurgulayan bir söyleme sahiptir.”¹⁰² Diğer taraftan partinin kimlik sorununu aşmada tepkiselliği temel alan bir yaklaşıma sahip olduğu gözlenmektedir. Parti kimlik krizini biçimsel değişimlerle aşma yoluna gitmiştir.¹⁰³

1980 sonrası Türkiye’de Siyasal İslam’ın yükselişe geçmesinin ardında yatan sebeplerin başında askeri müdahale sonrası getirilen Türk-İslam Sentezi’nin devlet politikası olarak güç kazanması gelmektedir. Ayrıca siyasal ve ekonomik liberalleşmenin öncülük ettiği Anadolu burjuvazisi ve özel televizyon kanallarının etkisiyle İslamcı aydınların daha fazla seslerini duyurmaya başlamaları da Siyasal

¹⁰⁰ Ruşen Çakır, **Ne Şeriat Ne Demokrasi: Refah Partisi’ni Anlamak**, İstanbul, Metis Yayınları, 1994, s. 75.

¹⁰¹ Hakan Yavuz, **a. g. m.**, s. 600.

¹⁰² Nilüfer Göle, “İslami Dokunulmazlar, Laikler ve Radikal Demokratlar”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı:27, Mart- Nisan 1994, s. 13.

¹⁰³ Serdar Şen, **a. g. e.**, s. 76.

İslam'ın önünü açmıştır. RP İslami grupları siyasal sürece katılmak üzere harekete geçirmek suretiyle, grupların siyasal olarak sosyalleşmesinde kilit rol oynamış ve böylece Türkiye'de siyasal katılımı kolaylaştırmıştır. Örneğin RP, seçmenleri sandık başına kadar ücretsiz taşımış ve oy kullanmalarını teşvik etmiştir.¹⁰⁴

12 Eylül sonrası RP'de somutlaşan İslami kimliğin siyasallaşmasına zemin hazırlayan faktörleri şu şekilde sıralamak mümkün:

- Türk-İslam Sentezi çerçevesinde dinin devlet eliyle desteklenmesi
- Kente göçün artması,gecekondu alanlarının genişlemesi
- Sistemin büyük iş çevrelerini desteklemesi ve KOBİ'lerin buna tepkisi
- Özal yönetimi boyunca İslami sermayenin giderek gücünü arttırması
- Ekonomik ve siyasal liberalleşmeyle farklılaşan toplumsal ve ekonomik aktörlerin taleplerinin merkez partilerce dışlanması
- Merkez sağ partilerin içinde bulunduğu temsil ve meşruiyet krizi

1980 askeri müdahalesinden sonra, sola karşı toplumu birarada tutacak bir kaynaştırıcı olarak dinin devlet tarafından destek görmesi sonrası, dindarların eşit birer vatandaş olduğu ve İslami hareketliliğin meşrulaştığı bir döneme girilmiştir. Bu bağlamda gerek iktisadi gerekse toplumsal düzlemde dini yansımalar içeren oluşumlar meydana gelmiştir. RP'nin yükselişi, 1980 sonrası dine atfedilen bu önem çerçevesinde siyasetteki dini bir yansıma olarak da değerlendirilmektedir.

RP'nin oluşumu, Türkiye'nin toplumsal, ekonomik ve siyasal gelişmesinin özgün dinamiklerinden doğan ve Siyasal İslam'ın 1980'lerde yükselişine salık veren bir hareket olarak da tanımlanabilir. 1990'lı yıllarda artan kimlik taleplerinin mevcut siyasi partiler tarafından dışlanması ve merkez sağ siyasetin aşınması sonucu mevcut koşullardan rahatsızlık duyan birçok kesimin partinin yükselişinde rol oynadığı bilinmektedir. Dini ve etnik kimlik taleplerinin mevcut siyasi partilerce dışlanması ve buna bağlı olarak yaşanan temsil ve meşruiyet bunalımı RP'nin halkın gözünde çözüm üretebilecek bir parti olarak görülmesine zemin hazırlamıştır.

¹⁰⁴ Hakan Yavuz, a. g. e. , s. 292.

Türkiye'deki siyasal İslamın “dini inancın önündeki en büyük tehlike olarak günlük hayatın metalaşmasını”¹⁰⁵ gören düşünceden beslendiği bilinmektedir. RP'nin İslam'ı ise izlediği politikaların da gösterdiği üzere “siyasal değil ama kültürel-popülist bir İslam”¹⁰⁶ olarak ele alınmaktadır. Öte yandan, parti İslam ülkeleriyle ilişkileri güçlendirme yolundaki girişimlerine rağmen, dış politikada MGK engeline takılmıştır.

Diğer taraftan, RP'nin temsil ettiği meydan okumanın ardında sanayileşme, sosyal adalet

ve dürüst yönetim gibi dini ve dini olmayan söylemlerin yattığı söylenebilir. Parti, yükselmek ve daha fazla kazanmak isteyen Anadolu burjuvazisinin isteklerine göre bir siyaset izlerken, ekonomik sistemden olumsuz şekilde etkilenen kesimleri yanına çekecek “adalet” ve “ahlak” gibi kavramlara da yeni anlamlar yüklemiştir. RP'nin farklı sosyal sınıfları bir arada tutacak İslami kimliğe dayalı bir söylem kurarken, siyasi ve ekonomik olarak dışlanmışların partisi olduğunu da vurguladığı kaydedilmektedir.

1990'larda sosyal hareketlere yön veren adalet ve kimlik arayışı partinin yükselen seçim grafiğine yansımıştır. RP'nin İslami kimliğe dayalı söylemini yumuşatması ise 1995 seçimlerinden sonra tabanını genişletmesiyle mümkün olmuştur. Kimilerine göre RP, merkezi tanzim etmek isteyen bir çevre partisi olarak tanımlanabilir. RP çevrenin umudu olmuş ve bu kitleleri aşamalı olarak siyasal alana taşımıştır. Ali Bayramoğlu, RP'yi şu şekilde tanımlamaktadır:

“...RP bugün Türkiye dinamiklerini birebir yansıtan bir siyasi parti haline gelmiştir: Bir yandan, hem toplumsal hakemlik kurumlarının zafiyetine bağlı olarak toplumsal taleplerin devlet karşısında kaotik bir şekilde siyasileşmesi hem de devletçi bir yapılanmanın meşrulaştırılmasının yansıtıcısıdır. Öte yandan farklılığı hem savunup hem reddederek sistem açısından hem bir sübab hem bir dinamit işlevini aynı anda gören siyasi kurumların ölümcül çelişkisinin aynasıdır.”¹⁰⁷

¹⁰⁵ Ümit Cizre, a. g. e. ,s. 129.

¹⁰⁶ Ali Yaşar Sarıbay, “ Refah Partisi'nin Ardındaki Sosyo-Politik Dinamikler”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı:27, Mart- Nisan 1994, s.21.

¹⁰⁷ Ali Bayramoğlu, **Türkiye'de İslami Hareket...**, s. 58.

Diğer taraftan, RP 1994 seçimlerine kadar geçen sürede İslami ve yerel kesimlerin taleplerinin meşru yollardan sisteme ulaşmasına aracılık etmiş ve dini ve milli öğeler arasında bağ kurulmasına yardımcı olmuştur. RP'nin gücünü önemli ölçüde, dindar kesimin kamu alanında görünürlük kazanmasına bağlamanın yanında seçmen taleplerindeki değişimin de partinin oy toplamasında kilit rol oynamış olduğu bilinmektedir. RP diğer siyasi partiler tarafından sistem karşıtı olmakla suçlanmıştır. Söylemi ve dayandığı sosyal tabanı itibariyle çevredeki dışlanmışları temsil etmeye çalışan parti, çevredeki kitlelerin sisteme entegrasyonunu sağlamıştır. RP'nin 1995 seçimleri sonrası İslamcılığı geriye iterek muhafazakar bir milliyetçiliği benimsemiş olduğu bilinmektedir. Ekonomik olarak ise kapitalist sistemi çözüm olarak görmeye başlamıştır. Giderek partinin Siyasal İslam söyleminden sıyrıldığı ifade edilmektedir. Partinin, İslami söylemleri terk ederek muhafazakar bir söylem benimsediği dile getirilmektedir.

RP'nin demokrasi hakkındaki tutumunun ise liberal ve çoğulcu olmaktan ziyade çoğunlukçu olduğu belirtilmektedir. 1996 yılında bir gazeteye verdiği demeçte partinin önde gelen isimlerinden Recep Tayyip Erdoğan, RP için demokrasinin bir amaç değil araç olduğunu dile getirmiştir.¹⁰⁸

Ekonomi konusunda ise partinin “Adil Düzen” görüşünün parti yönetimince “gerçek özel teşebbüs rejimi” olduğu iddia edilmektedir. Bu görüş kapitalizm ve sosyalizmden farklı olarak nitelenmektedir. Süleyman Karagülle ve Arif Ersoy gibi kişiler öncülüğündeki bir çalışma grubu tarafından hazırlanan faizsiz, alternatif bir ekonomik sistem projesi 1985 yılında Erbakan tarafından “Adil Düzen” adıyla parti görüşü olarak benimsenmiştir. 1991 seçimlerinde tüm ülkeye yayılan “Adil Düzen” projesi partili vekillerce bile net bir şekilde tanımlanamamıştır. Adil Ekonomik Düzen sloganıyla merkez partilerin dışladığı kesimlere bu yıllarda hitap edilmeye çalışılmıştır.

Erbakan'a göre 1990'ların başlarında mevcut olan ekonomik sistem çerçevesinde büyük bir çoğunluk gittikçe fakirleşmektedir. Bu durum ise ülkeleri sosyal patlamalara götürmektedir. Huzur ve güvenlik bu sebeple kesintiye uğramaktadır. Oysa Adil Düzen ile birlikte haksızlıklar ortadan kalkacak ve

¹⁰⁸ Ergun Özbudun, a. g. e. , s. 84.

yoksulluk giderilecekti. Adil Düzen'in temel şartı "Ne kadar tüketeceksen o kadar da kendin üreteceksin, başkasının hakkını yemeyeceksin" idi.¹⁰⁹

RP'nin siyasal platformda öne çıkmasına zemin hazırlayan sebeplerden biri de şehirlere göç eden geniş halk kitlelerinin iş ve adalet arayışına çözüm üretebilecek partilerin yokluğudur. Birçok insanın sistemi protesto etmek için partiye oy verdiği ileri sürülmektedir. Öte yandan, partinin İslamcı kimliklerin rahatça yaşanması ve inanç özgürlükleri konusundaki liberal tavrı dindar birçok kimsenin bu yıllarda partiye yönelmesine neden olmuştur. Özellikle 1995 seçimlerinde sistemden memnun olmayan kesimler ve dindar kesimler partiye oy vererek onu iktidara taşımışlardır.

Diğer taraftan, RP'nin, farklılıkları savunmasına rağmen ahlak, yaşam biçimi ve etik gibi kaygılardan beslenmeyen yapay bir politik kimlik üretimine de kapı araladığı bilinmektedir. Dini aidiyetlerin siyasallaşması bu bağlamda partiye oy kazandırmış ancak toplumsal kutuplaşmayı da arttırmıştır, zira İslami kesimlerin talepleri hayata geçerken diğer kesimlerle etkileşimleri azalmaya başlamıştır.

1995 seçimlerinde partinin sağladığı siyasi büyümenin ekseninde merkez siyasi partilerin zaafının yer aldığı bilinmektedir. Din temelli bir toplumsal talebin de bu büyümede etkili olduğu bilinmektedir. RP'nin söylem ve eylemleri, İslami kesimler açısından statükocu-devletçi bir yapılanma karşısında sivil bir hareketlenmeyi ifade ederken; Alevi sorunu gibi meselelerde devletçi bir tavıra karşılık geldiği de bilinmektedir.¹¹⁰

Son tahlilde, RP'nin söyleminin büyük ölçüde dini bir zemine dayanmış olması sebebiyle 1980 sonrası yükselen Siyasal İslam'ı temsil ettiği dile getirilmektedir. Partiye yöneltilen temel eleştiri partinin demokrasiye ve demokrasinin ön koşulu olan laikliğe inanmadığıdır. Kemalist kesim, laikliği Cumhuriyet ideolojisinin özü olarak kabul ettiğinden partinin Cumhuriyet'e de karşı olduğunu öne sürmüştür.

2.5.2. Bölüm Üzerine: Değerlendirme\ Sonuç

¹⁰⁹ Ruşen Çakır, a. g. e. , s.562.

¹¹⁰ A. e. , s. 83.

Bu bölümde 1983'te son bulan askeri ara rejimin ardından yaşanan gelişmeler ekonomi, siyaset ve yönetim ekseninde ele alınmaya çalışılmıştır. 1982 Anayasası'nın çerçevesini çizdiği siyaset ve yönetimin işleyişi incelenmeye çalışılmıştır. Yönetimsel ve siyasal alandaki gelişmeler ele alınırken Silahlı Kuvvetlerin rolüne de odaklanılan bu bölümde değişen ekonomik ve siyasal parametreler ışığında ordunun siyasi rolünün evrimine bakılmıştır.

24 Ocak 1980 sonrası ithal ikameci politikalarla ihracata dönük kalkınma modeline geçişle birlikte devletin ekonomideki rolünün geri çekilmeye başladığı ve küçük ve orta ölçekli işletmelerin (KOBİ) bu yıllarda önem kazandığı bilinmektedir. Sermaye yapısındaki değişiklikleri toplumsal ölçekte de farklı aktörlerin doğuşunun takip ettiği bilinmektedir. Anadolu burjuvazisi kendini güçlendirmeye çalışırken toplumsal ve siyasal alanda Özal'ın politikalarının güç kazandırdığı dini cemaatlerin de bu yıllarda önemli birer aktör haline gelmeye başladıkları bilinmektedir. Toplumsal ve ekonomik aktörlerin çeşitlenmesi görece bir liberalleşme getirirse de 1982 Anayasası'nın siyasette liberal-demokratik normların işleyişine izin vermediğinin de bu bölümde altı çizilmiştir, zira her ne kadar Özal hükümetleri boyunca asker tedrici bir biçimde siyasi roller edinmekten geri dursa da yasal olarak özerkliğini sürdürmüştür.

İncelenen 1980'lerden 1990'lara uzanan süreçte dini kesimlerin kamusal alanda görünürlük kazandığı kaydedilmektedir. Etnik ve dini aidiyetlerin bu dönemde siyasileşmesine tanık olunmuştur. Mevcut siyasi partilerin kimlik taleplerini dışlamaları sonucu merkez sağ ve sol partiler siyasi temsil düzeyinde tıkanıklıklar yaşamışlardır. Merkez siyasetin aşınması, kente olan yoğun göç ve Özal dönemindeki ekonomik liberalleşmeyle güçlenen Anadolu sermayesi gibi faktörler 1990'larda RP'yi iktidara taşımıştır. RP, Siyasal İslam'ın başat aktörü olarak görülmüş ve laikliğe aykırı eylemleri sebebiyle 1998'de kapatılmıştır.

1980'lerden 1990'lara uzanan dönemde değişim süreci toplumsal tabakadaki ve sermaye yapısındaki farklılaşma ile ele alınmıştır. Toplumsal tabakada merkez ve çevre güçler arasındaki mesafe azalmıştır. Toplumsal grupların yalnızca ekonomik taleplerinin değil, kültürel, dini ve etnik taleplerinin de öne çıktığı bu yıllarda KOBİ'lerden oluşan yeni ekonomik aktörler güç kazanmıştır.

Sonuç olarak bu bölümde, tezin asli inceleme konusu olan 28 Şubat Süreci'ne giden yoldaki gelişmelerin arka planı görülmeye çalışılmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÖNCELLERİNDEN FARKLI BİR ASKERİ MÜDAHALE: 28 ŞUBAT SÜRECİ

Bu bölümde ilk olarak asıl inceleme konumuz olan 28 Şubat Süreci'ne zemin hazırlayan koşullar, Refah Partisi'nin (RP) yükselen siyasal grafiğinin sebepleri ve 1994 yerel seçimleri sonrası Refah Partisi'nin yükselişe geçmesinin ardından yaşanan siyasal, ekonomik ve sosyolojik gelişmeler ele alınacaktır. Refah Partisi'nin bu seçimler sonrası güç kazandığı ve Özal yönetimiyle güç kazanan İslami unsurların siyaset ve ekonomide görünürlüğünü arttırdığı bilinmektedir. 1995 genel seçimleri sonrası ise RP'siz bir hükümetin oluşması için, Silahlı Kuvvetlerin siyasi sürece, önceki askeri müdahalelerde olduğundan farklı bir biçimde dahil olduğu üzerinde durulacaktır. 28 Şubat 1997 tarihli MGK toplantısında Refah Partisi ile Doğru Yol Partisi (DYP) ortaklığında kurulan Koalisyon Hükümeti'ne (Refahyol Hükümeti) sunulan on sekiz maddelik kararlar bildirisinin ardında yatan Ordu-hükümet gerilimine zemin hazırlayan faktörler incelenerek, Ordu'nun "sivil" toplum ve medya desteğiyle seçilmiş hükümeti görevden uzaklaştırma eyleminin sebepleri incelenecektir.

İkinci olarak 28 Şubat'a giden yol incelendikten sonra askeri bürokrasinin bu süreçte iç tehdit değerlendirmesinde ilk sırayı irticaya vermesiyle siyasal ve yönetsel alanda etkinliğini çeşitli şekillerde arttırması üzerinde durulacaktır. Bu süreçte "Siyasal İslam" olgusu sebebiyle çeşitli yasal düzenlemelere gidildiği ve Silahlı Kuvvetlerin rejimi muhafaza misyonuyla sivil alana müdahale ederken medya kanalıyla toplumsal meşruiyet arayışı üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda Genelkurmay Brifingleri ile iç ve dış politikada Ordu'nun artan etkinliği ele alınacaktır.

Bölümün bir sonraki kısmında Refahyol Hükümeti'nin sona ermesi ve Ordu'nun vesayeti altında kurulduğu iddia edilen Yılmaz Hükümeti dönemindeki gelişmeler asker-sivil ilişkileri bağlamında ele alınacaktır. Öte yandan 1999 seçimlerinden 2007 seçimlerine kadar geçen süredeki gelişmeler de yine asker-sivil ilişkileri bağlamında incelenecektir.

28 Şubat Süreci'nin merkez sağın yeniden yapılandırılmasında önemli bir rol oynadığı bilinmektedir, zira bu süreçle birlikte RP kapatılmış ve Milli Görüş Hareketi bölünmüştür. Kapatılan RP'nin ardından Milli Görüş Hareketi içindeki yenilikçi kanat, 28 Şubat Süreci'nde okuduğu bir şiir sebebiyle hapse giren Recep Tayyip Erdoğan liderliğinde Adalet ve Kalkınma Partisi'ni (AKP) kurmuştur.

AKP'nin ilk hükümet döneminde yaşanan gelişmeler asker-sivil ilişkileri bağlamında ele alınacaktır. Türkiye'nin 1999'da Avrupa Birliği'ne tam üyelik statüsü kazanması sonrası askeri bürokrasi özerkliğinin güç kaybettiği ve Avrupa Birliği'ne uyum yasaları çerçevesinde asker-sivil ilişkilerinin görece de olsa liberal demokrasilerdeki olağan seyrine evrildiği bilinmektedir. Ancak paradoksal olarak yine bu dönemde 28 Şubat Süreci'nde gözlemlendiği gibi "Siyasal İslam" olgusu çerçevesinde Ordu'nun siyasal sürece müdahil olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda 27 Nisan 2007'de Cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesi laiklik ilkesinin korunmasının altını çizen Genelkurmay'ın internet bildirisi ("e-muhtıra") ele alınarak Ordu'nun yönetim ve siyasette söz sahibi olmayı sürdürdüğü üzerinde durulacaktır.

3.1. 28 Şubat'a Giden Yol

28 Şubat 1997 tarihli askeri müdahaleye giden yol çok boyutlu olarak ele alınmalıdır. Özal ile birlikte başlayan siyasal ve ekonomik alandaki İslami unsurların yoğunluk kazanması ve 1990'lara uzanan süreçte ekonomik temelli kimliklerin yanında etnik ve dini kimliklerin de güç kazanması ve siyasileşmesi, geleneksel seçmen ittifaklarının çözülmesine yol açmış bu ise merkez partilerin oy kaybetmesine koşut olarak Refah Partisi'ne oy kazandırmıştır.

RP'nin ilk büyük seçim başarısına 27 Mart 1994 yerel seçimlerinde kavuştuğu bilinmektedir. Parti bu seçimlerde başta Ankara ve İstanbul olmak üzere hemen hemen tüm büyük şehirlerde yerel seçimleri kazanmıştır. Nilüfer Göle'ye göre RP'nin başarısı yeni toplumsal sınıfların ve İslami kimliğin merkeze taşınmasını

ifade etmektedir, zira bu seçimlerde sağ ve sol merkez partilerin güç kaybetmesi söz konusudur.¹ Göle, RP'nin seçimlerdeki başarısını şöyle değerlendirmektedir:

“Refah Partisi son on yıldır hızlanan piyasa ekonomisinin ve anarşik liberalizmin toplumsal sancularına tercüman olabildiği için kazanmıştır diyebiliriz. Pragmatizm ve manevi değerleri birarada sunmakta, ‘hizmet’ ve ‘sevgi’yi siyasi söyleminin temel taşları olarak kullanmaktadır.”²

RP'nin yükselişini Ali Yaşar Sarıbay ise şöyle ifade etmektedir:

“...RP dinsel ideolojiye sahip bir parti olduğu için oy kazanmamıştır. Tersine modern kent hayatında ideolojisine uygun giderek yaygınlaşan toplumsal bir zemin bulduğu için başarılı olmuştur. Seçim sonuçları RP ile yükselen İslamın siyasal değil, kültürel-popülist İslam olduğunu göstermiştir. RP kent yoksullarından dindar küçük sanayici ve tüccara varıncaya kadar hemen her kesimden insanı popülist söyleme dayanan, sistematik ve etkili olan propaganda çalışmalarısıyla kendi yanına çekebilmiştir.”³

24 Aralık 1995 genel seçimlerinden oyların yüzde 21,4'ünü alarak 158 milletvekili çıkaran RP'nin sandıktan birinci parti olarak çıkmasının kimi asker ve sivil çevrelerde gerilimlere sebep olduğu bilinmektedir. Siyasal literatüre “post-modern”⁴ darbe olarak geçen 28 Şubat Süreci'ne zemin hazırlayan faktörlerin başında Kemalistler tarafından RP'nin demokrasiye ve demokrasinin önkoşulu olan laikliğe inanmadığı tezi ileri sürülmektedir.⁵ Bu tezin yanında 28 Şubat süreci, laik

¹ Nilüfer Göle, “İslami Dokunulmazlar, Laikler ve Radikal Demokratlar”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı:27, Mart- Nisan 1994, s. 13.

² A.y.

³ Ali Yaşar Sarıbay, “ Refah Partisi'nin Ardındaki Sosyo-Politik Dinamikler”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı:27, Mart- Nisan 1994, s.21.

⁴ “Postmodern” darbe nitelmesi için bkz. Hulki Cevizoğlu, **Generalinden 28 Şubat İtirafı: Postmodern Darbe**, İstanbul, Cevizkabağı Yayınları, 2001.

⁵ Hakan Yavuz, “Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, Cilt:6, **İslamcılık**, Haz: Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 600.

kamuoyunun İslami bir partinin arka arkaya kazandığı seçim başarılarından duyduğu endişeyle beslenmiş bir müdahale olarak da yorum bulmaktadır.⁶

Bir başka yaygın görüşe göre ise bu dönemde Ordu, RP'nin artan seçim zaferlerini, Kemalist Cumhuriyet'in temel niteliklerine ve dünya görüşüne karşı tehdit edici bulmaktaydı. Buna karşılık RP'nin bu korkuyu gidermek adına Ekim 1996'daki Beşinci Parti Kongresi sırasında laikliğin teminatı olduklarının altını çizdiği bilinmektedir. Bu kongrede Erbakan, "Biz laikliğin teminatıyız, Türkiye'yi ateizme ve din düşmanlığına götürmek isteyenlerin engeliyiz." demiştir.⁷

Emre Kongar, 28 Şubat'ı bir değişim süreci olarak nitelendirmektedir. Değişim sürecinin Türkiye'de politikacılardan önce askerler tarafından fark edildiğini söyleyen Kongar'a göre 28 Şubat askeri müdahalesi komünizm tehdidinin ortadan kalktığını ve asıl tehdidin şeriatçılık olduğunu ilan etmiştir.⁸

Yazar Ali Bayramoğlu ise 28 Şubat hakkında şu değerlendirmelerde bulunuyor:

"28 Şubat, demokrasinin şekil olarak ve askeri vesayet altında çalışmaya devam eden kurumlarından güç almaya çalışan bir müdahaledir. Bu çerçevede, MGK başta olmak üzere anayasal kurumlara yeni işlevler yükleyip, kullanarak siyasi karar hiyerarşisini bozan, sonuç olarak şekli işleyişine dokunmadığı demokrasiyi 'militarize eden', tekeline aldığı siyaseti savaş ve tehlike mantığına endeksleyen bir niteliğe sahiptir. Bu yönüyle 28 Şubat rejimin militer renginin koyulaşıp, bu koyuluğun süreklilik, kalıcılık ve meşruiyet kazanmasını ifade eder. Başka bir deyişle 28 Şubat modelini farklı kılan, 'süreklilik, kalıcılık ve meşruiyet' üzerine oturan yapısal yönüdür."⁹

28 Şubat Süreci, "çok eksenli ve çok aktörlü karmaşık değişim sürecinin ürettiği sert çatışmaların bir sonucu"¹⁰ olarak da okunabilir. Bu süreçte laikliğin tehdit altında olduğu iddiası seçimler sonrası kimi medya organları aracılığıyla canlı

⁶ Ali Bayramoğlu, **28 Şubat Bir Müdahalenin Güncesi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, s. 13.

⁷ Hakan Yavuz, **Modernleşen Müslümanlar Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve AK Parti**, Çev. Ahmet Yıldız, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005, s. 326.

⁸ Emre Kongar, **28 Şubat ve Demokrasi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, , 2000, s.19.

⁹ Ali Bayramoğlu, "Asker ve Siyaset", **Bir Zümre Bir Parti Türkiye'de Ordu**, Haz. Ahmet İnel, Ali Bayramoğlu, İstanbul, Birikim Yayınları, 2006, s. 97 – 98.

¹⁰ Ali Bayramoğlu, **a. g. e.**, s. 13.

tutulmuştur. Seçilmiş hükümetin görevden uzaklaştırılması için medya ve “sivil” toplum üzerinden laiklik ilkesinin tehdit altında olduğu işlenmiş ve TSK siyasal alandaki etkinliğini oldukça arttırmıştır.

Ali Bayramoğlu 1994 yerel seçimleri sonrası oluşan kriz ortamını ve 28 Şubat tarihli MGK toplantısına giden yolu şu şekilde ifade etmektedir:

“...Askeri otoriteyle hükümet arasında artan gerginlik, hükümete yönelik kampanyalar, İslami kesimin teşhir edilmesi, tehdit ve tehlike fikrinin oluşturulması, kutuplaşmanın yükseltilmesi, siyasi iktidara yönelik dolaylı ve doğrudan uyarılar... İşte bu koşullarda 28 Şubat 1997 günü Milli Güvenlik Kurulu 8 saat süren, ülkenin soluğunu keserek izlediği bir toplantı yapacaktır.”¹¹

Diğer taraftan 1994’teki yerel seçimler sonrası ana akım medyanın RP karşıtı bir söylem benimsemeye başladıkları bilinmektedir. RP’nin rejime tehdit olabileceği üzerine kurulu haberlerin artması da, bu tarihten sonra gözlemlenen bir diğer gelişmedir. Bu bağlamda, ana akım medyanın 28 Şubat’a giden yolda önemli bir rol oynadığı söylenebilir.

3.1.1. 1995 Genel Seçimleri, Hükümet Kurma Çalışmaları ve ANAYOL Hükümeti

24 Aralık 1995’te yapılan genel seçimlere 12 parti katılmıştır. Seçmenlerin yüzde 85.2’sinin sandık başına giderek oylarını kullandığı bu seçimlerde hiçbir parti tek başına hükümet kurabilecek sayıda milletvekili çıkaramamıştır. Seçimlerden RP¹², 158 sandalye ve yüzde 21.4’lük bir oy oranı, ANAP, 132 sandalye ve yüzde

¹¹ A. e.

¹² RP’nin 1994’teki 4. Büyük Kongresi sonrasında hem ekonomik hem de siyasi açıdan yeni bir söylem benimsemiş olduğu dile getirilmektedir. Ekonomik açıdan yükselmek ve daha fazla kazanmak isteyen Anadolu burjuvazisinin isteklerine göre bir siyaset izlemiştir. Siyasal açıdan ise 1980 sonrası yükselen İslamcı kesimlere hitap eden bir söylem sahibi olmuştur. (Hakan Yavuz, a. g. m., s. 597)

19.6'lık bir oy oranı, DYP ise 135 sandalye ve yüzde 18.2'lik bir oy oranı çıkarmıştır.¹³

Sina Akşin, RP'nin seçim zaferinin sebeplerini şöyle açıklamaktadır:

“İslamcı oyların yükselişi öncelikle ‘büyük’ partilerin iş bulma, halka iktisadi ve toplumsal yarar sağlamadaki başarısızlığına karşı protesto ve aynı zamanda İslamcıların bunu sağlayabileceği umuduyla açıklanabilir. İkincisi, şeriatçı yandaşlarının (Türkiye ve Avrupa’da) cömertliği sayesinde büyük paralar toplayabiliyorlardı. Suudi Arabistan ve Libya gibi ülkelerden de mali destek aldıkları ileri sürülmektedir. Üçüncüsü yerel örgütleri çok çalışıyor, kapı kapı dolaşım propaganda yapıyor, birçok kez gıda yardımlarında da bulunuyorlardı. Dördüncüsü kimileri sırf dinsel amaçlarla salt şeriatçı oldukları için bunlara oy vermekteydi”¹⁴

Ömer Laçiner’e göre, RP'nin 1995'teki seçim zaferi 1980'lerdeki çözülüşün bir yansıması olarak okunurken¹⁵ Ümit Cizre'ye göre ise 1995 genel seçimleri, Türkiye siyasetinde RP'nin birinci parti olmasından kaynaklanan endişelerin ya da yeni bir hükümet kurma zorluklarının ötesinde bir belirsizlik tablosunu gözler önüne sermiştir. Bu anlamda 1995 genel seçimlerinin sonuçları¹⁶ merkezin erimesi sürecinde artık bir doruk noktasına ulaşıldığını göstermektedir.¹⁷ Ayrıca, seçimlerden sonra “irticanın tırmanışı” ve “laikliğin tehlikeye düşmesi” gibi konular Türkiye'nin siyasi gündeminin ana maddesi haline gelmiştir.

Ali Bayramoğlu'na göre, seçimlerden sonra ortaya çıkan tablo, toplumda yaşanan tıkanıklığın doğrudan doğruya siyasi temsil mekanizmasına yansıdığı ortaya koymaktadır, zira bu seçimlerde kimlik hareketlerine gösterilen tepkilere endeksli siyasi partiler büyümüşlerdir.¹⁸ Yazar bu seçimleri şöyle değerlendirmektedir:“...24 Aralık seçimleriyle kök, köken, kimlik sorunları

¹³ Hasan Ersel v. d., *Cumhuriyet Ansiklopedisi Cilt : IV \ 1981 – 2000* , İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002, s. 466.

¹⁴ Sina Akşin, *Türkiye Tarihi 5, Bugünkü Türkiye 1980–2003*, Sina Akşin, Bülent Tanör, Korkut Boratav, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, 5. Basım, İstanbul, Cem Yayınevi, 2004, s. 168.

¹⁵ Ömer Laçiner, “Seçim Sonuçları Üzerine” *Birikim*, İstanbul, 1996, Sayı:81, s. 5.

¹⁶ Seçim sonuçları için bkz. (Çevrimiçi) http://www.belgenet.net/ayrinti.php?yil_id=12 (4.4.2009)

¹⁷ Ümit Cizre Sakalhoğlu, “24 Aralık 1995 Alacakaranlık Kuşağı Seçimleri”, *Birikim*, İstanbul, 1996 Sayı: 81, s. 26.

¹⁸ Ali Bayramoğlu, *Türkiye’de İslami Hareket: Sosyolojik Bir Bakış (1994-2000)*, İstanbul, Patika Yayınları, 2001, s. 73.

toplumsal sistemden sonra siyasal sistemi de kuşatmıştır, kuşatmakla da kalmamış tıkamıştır.”¹⁹

Öte yandan, seçimler sonrası RP'nin birinci parti olması sonrası ülkenin çalkantılı bir döneme girdiği bilinmektedir.²⁰ Bu dönemde medyada sandıktan çıkan formülün ANAP ve DYP koalisyonu olması gerektiği işlenirken RP'ye karşı ittifak çağrısı yapıldığı da ifade edilmektedir.²¹ Hükümet kurma çalışmalarında TUSİAD ve TSK ile hareket eden basın RP'li bir hükümete karşı muhalefetin öncülüğünü yaptığı bilinmektedir.²²

Seçimler sonrasında RP-ANAP yaklaşması yaşanmasına rağmen dönemin Genelkurmay Başkanı Orgeneral İsmail Hakkı Karadayı “RP'yi hükümette görmek istemiyoruz.” diyerek ANAP-DYP koalisyonu (ANAYOL) kurulmasını talep ettiği bilinmektedir.²³

Bölünmüş bir meclis tablosu ortaya çıkarıp hiçbir partinin tek başına iktidar olmasına olanak vermeyen seçimlerden sonra Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel hükümeti kurma görevini, 9 Ocak 1996'da mecliste en çok üyeye temsil edilen RP'nin genel başkanı Necmettin Erbakan'a vermiştir. Necmettin Erbakan²⁴ hükümet kurma görüşmelerinden bir sonuç alamayınca DYP lideri Tansu Çiller hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. Bu aşamada merkezin yeniden yapılandırılması sürecinde gerilimin, merkezin laik değerleriyle çatışma halinde olduğu iddia edilen RP'nin iktidara gelmesi olasılığına dayalı olarak laiklik-irtica ekseninde vücut bulduğu dile getirilebilir.

Laik rejimin koruyucu ve kollayıcı gücü olarak TSK'nın seçim sonuçları sonrası meydana gelen belirsizlik ve kilitlenmeden çıkış sürecine seyirci kalmamış

¹⁹ A.e.

²⁰ Haldun Gülalp, **Kimlikler Siyaseti: Türkiye'de Siyasal İslamın Temelleri**, İstanbul, Metis Yayınları, 2003, s. 78.

²¹ Hakan Akpınar, **28 Şubat: Post Modern Darbenin Öyküsü**, Ankara, Ümit Yayıncılık, 2001, s. 25.

²² Hakan Yavuz, “Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek”, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt:6, İslamcılık**, Haz. Tanıl Bora, Murat Gültekinil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 601.

²³ Hakan Akpınar, **a. g. e.**, s.38.

²⁴ Erbakan'ın demokrasi konusunda totaliter eğilimleri olduğu ileri sürülmektedir. Erbakan, 13 Mayıs 1990'da RP yandaşlarına yaptığı konuşmada kalabalık bir kitleye RP'ye hizmet etmedikleri takdirde hiçbir ibadetlerinin kabul olmayacağı yönünde açıklamalarda bulunduğu ifade edilmektedir. (Haldun Gülalp, “The Poverty of Democracy in Turkey: The Refah Party Episode”, **New Perspectives on Turkey**, Güz, 1999, Sayı:21, s. 45.)

olduğu gözlenmektedir. ANAP ve RP koalisyonunun TSK'dan gelen "temenni"lerin etkisiyle son anda engellenmiş olduğu bilinmektedir. Dönemin Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı ve Jandarma Genel Komutanı Teoman Koman'ın bu koalisyon hükümetini TBMM Başkanı Mustafa Kalemli üzerinden engelledikleri ifade edilmektedir. Bu durumun ANAP lideri Mesut Yılmaz'ın "Ordu'nun temennisi ANAYOL'du." sözleriyle doğrulandığı dile getirilmektedir.²⁵

ANAP ve DYP ortaklığında kurulan ANAYOL Hükümeti 12 Mart 1996'da kurulmuştur. Ali Bayramoğlu kurulan ANAP-DYP koalisyonunu askerinin şahitliği altında kıyılan zoraki bir nikah olarak nitelendirmektedir.²⁶ Gazeteci Hakan Akpınar ise, ANAYOL Hükümeti'nin kurulması sonrasında cumhuriyet kültürü ile yetişmiş Kemalist kuşaklardan aydın kesime kadar uzanan geniş bir kitlenin RP'siz hükümetten görece de olsa hoşnut bir durumda olduğunu dile getirmektedir.²⁷

ANAYOL Hükümeti döneminde askeri otoritenin siyasal sürece doğrudan müdahale ettiği bilinmektedir. Bu dönemde dış politika üzerinden askerinin iç siyasete yönelmesine zemin teşkil eden Türkiye-İsrail yakınlaşması bu anlamda önemlidir. İmzalanan Türkiye-İsrail anlaşmasında askeri otoritenin siyasal otoriteyi dışlayarak hareket ettiği gerçeğinin üzerinde durulmamıştır. Bu anlaşma imzalanırken, siyasal otoritenin Ortadoğu politikasındaki tercihlerinin rol oynamadığı o dönemde ana akım medyaya yansımaya sahip bir durumdur. Bu anlaşmanın içeriğinden ve anlaşmanın imzalanacağından siyasal otoritenin haberdar edilmediği ileri sürülmektedir.²⁸

Diğer taraftan, askerlerin bu dönemde Kürt sorununa yönelik tartışmaları yönlendirmeye çalıştığı da bilinmektedir. Ordu-siyaset ilişkilerinin bu dönemdeki seyrinde Ordu'nun dolaylı değil doğrudan bir üslup benimsemiş olmasının ve bunun sistemi etkilemesinin Ali Bayramoğlu'na göre dört önemli göstergesi vardır. Yazar bunları şu şekilde ifade etmektedir:

"1.MGK yanında Genelkurmay Başkanlığı'nın ilk kez siyaset üretimi ve kaynak yönlendirmesi açısından bu denli açık ve kesin bir şekilde devreye girmesi.

²⁵ Ali Bayramoğlu, **28 Şubat Bir Müdahalenin Güncesi**, s. 54.

²⁶ **A. e.**, s. 56.

²⁷ Hakan Akpınar, **a. g. e.**, s. 41.

²⁸ Ali Bayramoğlu, **28 Şubat Bir Müdahalenin Güncesi**, s. 63.

2.Genelkurmay'ın anlaşma imzalamak, silahlanma ve savunma konusunda kaynakları mobilize etmek gibi yetkilerini kullanarak karar mekanizmalarında, siyasi otoriteyi tamamen devre dışı bırakan temel tercihleri belirleyen doğrudan bir etkinliğe yönelmesi.

3.İstenmeyen aktörlerle doğrudan çatışma içine girmesi; başka bir deyişle ya yasal olanaklara ya da iletişim, istihbarat, yayın, basın gibi mekanizmalar üzerinde yönlendirici denetim kurarak bu aktörlere müdahalelerde bulunması.

4.Kürt meselesinde olduğu gibi bazı hayati sorunlara ilişkin reform önerileri konusunda tanımlayıcı önadımlar atması.”²⁹

Bu dönemde Ordu'nun dolaylı değil doğrudan bir üslup benimsemesinin yukarıda belirtilen göstergelerinin yansımalarını şöyle ifade edebiliriz: Siyasi alanın sınırlanması, siyasi iradenin zaafa uğraması, kültürel taleplerin güvenlik meselesi haline dönüştürülmesi ve siyasa üretiminin ana aktörünün Ordu olması. Bu bağlamda sivil siyaset kurumunun zaafa uğraması söz konudur, denebilir.

Çiller'in bu dönemde RP'ye yönelik siyasal stratejisini sert eleştiriler üzerine oturtmaya başladığı bilinmektedir. RP lideri Erbakan'ın ise hükümeti bozmaktan yana bir tavır takınarak Çiller'in Başbakanlığı dönemindeki yolsuzluk iddialarının dosyalarını açıklama yoluna gittiği dile getirilmektedir. Diğer yandan RP, hükümetin 257 kabul oyuyla almış olduğu güvenoyunun anayasanın öngördüğü çoğunluğun altında kaldığı gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi'ne dava açmıştır. Mahkeme RP'nin yaptığı itirazı haklı bularak güven oylamasının iptaline karar vermiştir. Mesut Yılmaz'ın istifasıyla birlikte ANAYOL Hükümeti 6 Haziran 1996'da sona ermiştir.³⁰

3.1.2.Refahyol Hükümeti'nin Kurulması, Söylemi ve Politikaları (Temmuz 1996 – Şubat 1997)

ANAYOL Hükümeti'nin soruşturma önergelerinin etkisiyle sona ermesinin ardından Çiller, 22 Haziran 1996'da hükümeti kurma görevini alan Erbakan ile bir

²⁹ A. e. , s. 61.

³⁰ Hasan Ersel v. d., a. g.e. ,s. 498-499.

araya gelerek RP ile koalisyon hükümeti kurmayı kabul etmiş ve hükümet formülü DYP cephesinde 2 + 2 olarak şekillenmiştir. Buna göre ilk iki yıl Erbakan Başbakanlık yapacak sonraki iki yıl ise görevi Çiller'e devredecektir. Hükümet kurulduğunda Erbakan'ın Başbakan, Çiller'in de Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı olduğu bilinmektedir.³¹

RP ve DYP koalisyonundan oluşan 54. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti³² Erbakan'ın başkanlığında 28 Haziran 1996 günü göreve başlamıştır.³³ 8 Temmuz'da yeni hükümetin güvenoylamasının yapıldığı bilinmektedir. Hükümet 278 kabul oyuna karşılık 265 ret oyu almıştır. DYP Kilis Milletvekili ve Genelkurmay Eski Başkanı Doğan Güreş oylamaya katılmamıştır.³⁴

DYP lideri Çiller seçimlerden sonra RP karşıtı bir söylem benimsemiş olmasına rağmen daha sonra Erbakan ile koalisyon hükümeti kurmayı kabul etmiştir. Hükümetin kurulmasının ardından Çiller'e tepki olarak kimi milletvekillerinin istifası bilinmektedir. Koalisyonun kurulmasında Çiller'in yolsuzluk dosyalarının yargıya gitmemesi için RP ile hükümet ortağı olduğu konusunda iddialar da gündeme gelmiştir. Bu bağlamda kurulan koalisyon hükümetinin ortakları arasındaki ilişkide, uyum, işbirliği ya da ortaklık şeklinde açıklanamayacak türden bir ilişki biçimi ortaya çıkmıştır.³⁵

Refahiyol Hükümeti'nin kurulmasıyla birlikte Cumhuriyet tarihinde ilk kez İslamcı bir partinin liderinin Başbakanlık koltuğuna oturduğu bilinmektedir. Erbakan'ın Başbakan olmasından sonra medyada laiklik ilkesinin tehdit altında olduğuna dair haberlerin yoğunluk kazandığı bilinmektedir. Örneğin Cumhuriyet Gazetesi'nin 8 Temmuz 1996 tarihli manşeti "Türkiye Refah'a teslim" şeklinde olmuştur.³⁶ Hürriyet'ten Oktay Ekşi ise "Bu büyükleri kutlayın." başlıklı yazısında,

³¹ Hakan Akpınar, *a. g. e.*, s. 55-56.

³² Erbakan liderliğinde kurulan bu hükümetin laik ve İslami gruplar arasındaki fay hattını derinleştirdiği ve Alevi cemaatini siyasallaştırdığı ileri sürülmektedir. 1993'teki Sivas Olayları'nın zanlılarının avukatlığını yapmış olan Şevket Kazan'ın hükümet üyesi olarak atanması Alevilerin siyasallaşmasında önemli bir rol oynamıştır. (Hakan Yavuz, *a. g. e.*, s. 327)

³³ İnönü Alpat, *Hamamböcekleri, Ateştopu ve Askerler 28 Şubat Süreci'nde Türkiye*, İzmir, Mayıs Yayınları, 1999, s. 17.

³⁴ Hakan Akpınar, *a. g. e.*, s. 65-66.

³⁵ Gencer Özcan, "Giriş" *Onbir Aylık Saltanat, Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refahiyol Dönemi*, Haz. Gencer Özcan, İstanbul, Boyut Kitapları, , 1998. s. 13.

³⁶ Süleyman Kocabaş, *Refahiyol Hükümeti Sonunun Perde Arkası*, İstanbul, Vatan Yayınları, 1997, s. 55.

Demirel ve Çiller'e yüklenerek RP'nin iktidara gelmesiyle Atatürk Devrimleri'nin ciddi bir tehlike altında olduğuna vurgu yapmış ve Demirel ile Çiller'i de buna sebep olmakla itham etmiştir.³⁷

RP'nin iktidara gelişinin halkın laik kesimini kaygılandırmasının yanında İslami unsurların ekonomik alanda, eğitimde ve yerel yönetimlerde güç kazanmasının askeri ve sivil bürokrasiyi de kaygılandığı bilinmektedir.

Hükümetin kurulduğu ilk günden itibaren laiklik-irtica ekseninde gerilimler yaşandığı bilinmektedir. Bu dönemde sermaye ve medyanın orta-üst sınıfların yaşam tarzına dayalı endişelerine hitap eden bir laikçilik söylemi geliştirildiği öne sürülmektedir.³⁸ Öte yandan Refahyol Hükümeti'nin kurulduğu ilk günden itibaren darbe söylentilerinin var olduğu da bilinmektedir. Ömer Laçiner darbe söylentilerini şöyle dile getirmektedir:

“1996 Ağustos’undaki Askeri Şura’da generaller belki de beklemedikleri kadar uysal bir Erbakan’la karşılaşmışlardı. Onun Ordudaki ‘şeriatçı subaylar’ın tasfiyesi kararı gibi hayli acı bir ilacı bile sızlanmadan içtiğini görmüş, yani ‘laiklik tehlikede’ diyebilecekleri sözü edilir bir bahane bulamamışlardı. Ama buna rağmen Eylül ayında Genelkurmay destekli devlet televizyonu programları hazırlatıp, ‘istek üzerine’ yeniden yayımlatarak ve bizzat Genelkurmay Başkanı’nın ‘şeriat tehlikesi’ temalı vermesiyle zemini yaratılan bir kampanya başlatılmıştı. Önce ‘büyük medya’nın sözcülüğünü yaptığı Ordu destekli bu kampanya Eylül ortalarında ‘darbe ihtimali’nden açık açık söz edilmesiyle zirveye vardı. Bu noktadan itibaren muhalefet partilerinin de harekete geçtiği görüldü... Darbe söylentileri, RP’nin ne denli ılımlı da olsa ‘devlet’ tarafından merkezde istenmediğini, yani ‘iktidar olabilir’ beratının kendisine verilmediğini ve verilmeyeceğini bildirmek için çıkarılmıştı. Amaç gerçekten bir darbe tehlikesinin var olduğunu değil, bu mesajı iletmekti.”³⁹

Kurulduğu ilk günden itibaren darbe söylentilerinin gündemden düşmediği bilinen Refahyol Hükümeti'nin ortağı RP, Haldun Gülalp'e göre ise Türkiye'nin güç odaklarını yatıştırmak ve güvenilir bir merkez partisi olduğunu göstermek için özel çaba sarf etmiştir.⁴⁰ Mim Kemal Öke'ye göre de Erbakan, TSK ile ilişkilerinde hep

³⁷ A. e.

³⁸ Ahmet Özcan, “28 Şubat: Çözülüşün Restorasyonu”, **Birikim**, Sayı:31, Mart 2000, s. 56.

³⁹ Ömer Laçiner, “Erbakan’ın Afrika Seferi ve Türkiye’nin İtibarı”, **Birikim**, Sayı:90, Ekim 1996, s. 3-7.

⁴⁰ Haldun Gülalp, a. g. e. , s. 78.

nazik ve saygılı olmuştur: Askerlere, memurlara verilen zammın iki mislini vermiştir. İrticai faaliyetleri nedeniyle Ordudan ihraç edilen askerlerin listesini de itirazsız onaylamıştır.⁴¹

Öte yandan laiklik ilkesinin tehdit altında olduğu iddiasının hükümetin kurulmasıyla birlikte günden güne güçlenmesiyle birlikte, ilerleyen aylarda meydana gelecek olan seçilmiş hükümeti Ordu öncülüğünde medya ve “sivil” toplum destekli görevden uzaklaştırma eylemi bir asker tarafından şöyle yorumlanmaktadır:

“...Yaşamın akışı içinde laiklik ekseninden uzaklaşılması için, bu ilkenin önemine büyük özen gösterilmeli ve bu konuda **medya ile işbirliği yaparak** her ortamda bilinçlendirme faaliyetlerine kesintisiz devam edilmelidir.”⁴²

28 Haziran 1996 tarihinde kurulan Refahyol Hükümeti Programı⁴³ 8 Temmuz 1996’da kabul edilmiştir. Refahyol hükümetinin programının Anayol hükümeti programına oldukça benzediği iddiasının yok sayılmayacağını dile getiren Kemali Saybaşı’ya göre RP’nin “Adil Düzen” düşüncesi hükümet programına belirgin bir şekilde yansımamıştır.⁴⁴ İzzettin Önder ise Refahyol Hükümeti’nin izlediği ekonomi politikasını şöyle değerlendirmektedir:

“Refah Partisi’nin içte izlediği ekonomi politikaları da yine marjinal değişiklikleri içermemekle beraber, çeşitli kamu kaynaklarının yönlendirilmesi ve kamu politikalarının oluşturulması açılarından kendi grubuna yönelik bir görüntü sergilemiştir...Ekonomide kayıt dışılığın korunması ve hatta yaygınlaştırılması, bir yandan Refah’ın ekonomik tabanını oluşturan orta ve küçük boy ekonomik ünitelerin korunması geliştirilmesine, diğer yandan çeşitli kaynaklardan taraflara akan değerlerin gizlenmesine hizmet etmiştir...Refah Partisi’nin kendi grubuna yönelik

⁴¹ Mim Kemal Öke, **Derviş ve Komutan Özgürlük- Güvenlik Sarkacındaki Türkiye’nin Kimlik Sorunsalı**, İstanbul, Alfa Yayınları, 2004, s. 126 – 127.

⁴² Baskın Özbacı, “İrticai ve Kürtçü Faaliyetlerin Birbiriyle İlişkisi, Bunların Türkiye Üzerindeki Emelleri ve Alınacak Tedbirler”, **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II, Değişen Dünya Dengeleri içinde Askeri ve Stratejik Açından Türkiye**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1997. s. 66.

⁴³ Erbakan Hükümeti Programı için bkz. (Çevrimiçi) <http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/hp54.htm> (7.03.2009).

⁴⁴ Kemali Saybaşı, “Refahyol Dönemi’nde Siyasal Yaşam”, **Onbir Aylık Saltanat, Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refahyol Dönemi**, Haz. Gencer Özcan, İstanbul, Boyut Kitapları, 1998. s. 27.

ikinci politik çizgiyi, küçük ve orta boy işletmeleri de potansiyel oy tabanı olarak görerek, KOBİ mantığının toplumda işlemeye özen göstermesi olmuştur.”⁴⁵

Refahiyol iktidarının uygulamalarının genel olarak hükümetin kurulduğu ilk günden itibaren var olan gerilimleri azaltmamış olduğu bilinmektedir. Siyasal iktidar, izlediği kimi politikalar sebebiyle kendi meşruiyetini zayıflatmış ve 28 Şubat Süreci'nin öncelediği katı ve devletin kontrolünü önceleyen laikliği yeniden diriltme ve siyasal alanın yeniden yapılandırılmasının meşruiyet kazanmasına bir anlamda yardımcı olmuştur.

Necmettin Erbakan'ın Başbakan olduktan sonraki ilk önemli icraatlarından biri İslam ülkeleriyle ilişkileri yeniden canlandırma amacıyla aralarında İran'ın da bulunduğu kimi İslam ülkelerini kapsayan gezisi olmuştur. Anadolu'da güçlenmekte olan İslami sermaye ile Müslüman ülkeler arasında ticari bağ kurmayı amaçlayan Erbakan'ın gezisine MÜSİAD'a üye işadamlarının da refakat ettiği bilinmektedir.⁴⁶ Erbakan'ın İran gezisi sonrası bir orgeneral tarafından, Ordu'nun laikliğin her türlü tehdide karşı korunması azmi içinde olduğuna dair bir açıklamayla uyarıldığı bilinmektedir.⁴⁷

Öte yandan 28 Şubat'a giden yolda Necmettin Erbakan'ın Libya gezisi önemli bir köşe taşı olarak nitelenebilir. 4-6 Ekim 1996 günlerinde Erbakan'ın Libya'ya düzenlediği gezi ülkede büyük tartışmalara neden olmuş, geziye yönelik, medyada Erbakan'ı zor durumda bırakacak haberlere yer verilmiştir. Libya gezisi sonrasında üniversitelerde, medyada ve kulislere RP'nin “beceriksizliği” sergilenerek laiklik ilkesine vurgu yapıldığı bilinmektedir. Erbakan'ın Libya'ya gitmeden önce devlet kurumları ve siyasetçiler tarafından bu ülkeye gitmemesi konusunda uyarılmış olduğu bilinmektedir. Erbakan Libya Devlet Başkanı Kaddafi ile 6 Ekim 1996'da bir araya gelmiştir. Erbakan-Kaddafi görüşmesinde, Kaddafi'nin Türkiye'yi aşağılamış olduğu ve terör örgütü PKK'ya açık destek verdiği iddiaları medyada günlerce işlenmiştir. Gezinin ardından ülkedeki cepheleşme ve politik gerilim artmıştır.

⁴⁵ İzzettin Önder, “Refahiyol'un Ekonomi Anlayışı”, **Onbir Aylık Saltanat, Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refahiyol Dönemi**, Haz. Gencer Özcan, İstanbul, Boyut Kitapları, 1998. s. 125-127.

⁴⁶ Hakan Akpınar, **a. g. e.**, s. 84-85.

⁴⁷ **A. e.**, s. 88.

Erbakan'ın gelişmiş 7 ülkenin bir araya geldiği G-7 zirvesine karşılık D-8 projesine bu geziler ile destek aradığı ileri sürülmektedir.⁴⁸ D-8'in (Kalkınmakta Olan Ülkeler Teşkilatı) tamamen Erbakan'ın kişisel girişimi ve temasları sonucunda oluşturulduğu bilinmektedir.

Refahiyol Hükümeti döneminde İslam ülkeleriyle yakın ilişkiler kurulmaya çalışılırken Batı ülkeleriyle olan ilişkilerde de radikal bir değişikliğe gidilmediği bilinmektedir. Bu bağlamda AB'ye üyelik için gerçekleştirilen girişimler ve Amerika ile sürdürülen Çekiç Güç Anlaşması ve İsrail ile imzalanan savunma sanayine yönelik anlaşma bu duruma örnek olarak verilebilir. Bu dönemde, Bakanlar Kurulu'nun kimi kararların uygulanmasının zamanı ve gereğini tayin yetkisini Genelkurmay Başkanlığı'na devrettiği bilinmektedir. Bu bağlamda Çekiç Güç Hareketi'nin aynı yetkiyle gerçekleştiği bilinmektedir.⁴⁹ Çekiç Güç Hareketi'nin Türkiye'deki faaliyetleri, 1 Mart 2003 tarihinde Bakanlar Kurulu kararıyla bitirilmiştir.⁵⁰

RP'nin bu süreçte, Çekiç Güç'ün uzatılmasına onay vermesi ya da vermek zorunda kalması ise partinin bu süreçte, daraltılmış bir sahada siyaset yapmaya çalıştığına bir işaret olarak görülebilir.

Öte yandan Aralık 1996'da kamuoyuna yansıyan, MGK Genel Sekreterliği tarafından Bakanlıklar arası Takip ve Yönlendirme Kurulu'na sunulmak üzere hazırlanan, ancak daha sonra MGK'ya iade edilen raporla da bu dönemde askeri otoritenin başta Kürt Sorunu olmak üzere, iç ve dış politika konularında söz sahibi olduğu görülmektedir. MGK'nın hazırladığı bu raporla Kürt Sorunu'nun çözümüne yönelik önlemler belirtilmiş ve bu önlemlerin uygulanabilmesi için 'sivil toplum, medya ve üniversiteler aracılığıyla açık, örtülü ve sürekli baskının kurulması gerektiği' belirtilmiştir. MGK tarafından hazırlanan bu raporun gündemde olduğu günlerde askeri otoritenin çalışmalarını konu alan bir söyleşi sırasında dönemin Cumhurbaşkanı Demirel bu kurumun siyasal ve yönetsel yapı içinde edinmiş olduğu ağırlığı şu şekilde ifade etmiştir:

⁴⁸ Şamil Tayyar, *Kıt'a Dur!*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2009, s.36.

⁴⁹ Gencer Özcan, "Doksanlarda Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politikasında Askeri Yapının Artan Etkisi", Haz. Gencer Özcan, Şule Kut *Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*, İstanbul, Boyut Kitapları, 1998, s. 70.

⁵⁰ Bkz. 1 Mart 2003 Tarihli Gazeteler.

“Devletin iyi çalışan kurumları var. Milli Güvenlik Kurulu da bunlardan biridir... Bakanlar Kurulu siyasi bir müessesedir. Ama MGK devlettir. Ve Türkiye'nin en iyi çalışan müessesesidir. Her defasında bir tebliğ verirler. Bunlar fevkalade iyi hazırlanmış tebliğlerdir... MGK çok önemli, ülkenin bütün meselelerinin ele alındığı bir müessese. Bir gün Türkiye MGK zaıtlarını yayınlama imkanına sahip olursa bakın neler oluyor.”⁵¹

Demirel'in bu sözlerinde sivillerin teslimiyetçiliğinin payını görmek mümkün, zira siviller MGK'da askerler ile karar almaktadırlar, ancak son kertede askeri cenahın bu kurulda sözü geçmektedir.

Refahiyol iktidarı dönemine damgasını vuran ve Türkiye genelinde büyük bir tartışma ortamının doğmasına yol açan en önemli olaylardan birinin 3 Kasım 1996 günü Susurluk'ta meydana gelen Susurluk Kazası olduğu bilinmektedir. Bu kazadan yaralı olarak kurtulan DYP'li milletvekillerinden Sedat Bucak'a ait otomobilde, İstanbul eski Emniyet Müdür Yardımcısı Hüseyin Kocadağ, Mehmet Özbay sahte kimlikli ülkücü mafya lideri Abdullah Çatlı ve Çatlı'nın sevgilisi olduğu iddia edilen Gonca Us adlı bir bayan ölü bulunmuştur. Susurluk Kazası karşısında Refahiyol Hükümeti'nin tutumu eleştirilere hedef olmuştur. Ali Akel'e göre hükümetin kazaya yönelik tutumu şu şekildedir:

“Susurluk Kazası ile ortaya dökülen kirli ilişkilerin odak noktasında Refah iktidarının küçük ortağı olan DYP'nin yer alması, RP'nin de, hükümetin devamı için ve ‘Madem ortağız, ortağımızı korumalıyız’ gibi bir anlayışla olayın üzerine gitmemesi; parlamentoda bulunan siyasi partilerin ise, kirli ilişkilerin açığa çıkartılması için çaba sarf edecekleri yere olayı, muhalefet- iktidar ikilemine hapsederek, olaydan siyasi menfaat elde etmeyi amaçlayan politikalar izlemeleri, konunun asıl mecrasından sapsmasına neden oldu.”⁵²

Kaza sonrası medyanın olayın üzerine gittiği bilinmektedir. Hükümetin de konuya gereken önemi göstermemesi sebebiyle suçlamalara maruz kaldığı ve “ Sürekli Aydınlik İçin Bir Dakika Karanlık” adı verilen eylemlerin medyada hükümet

⁵¹ Gencer Özcan, a. g. m. , s. 76.

⁵² Ali Akel, **Erbakan ve Generaller**, İstanbul, Şura Yayınları, 1999, s. 93.

karşıtı bir kampanyaya dönüştüğü bilinmektedir. Bu dönemde kimi DYP'li milletvekillerinin 'devlet-mafya-siyaset' üçgenindeki rolleri gazetelerde geniş yer almıştır.⁵³ Erbakan'ın bu kazayı 'faso fiso' olarak nitelemesi ve dönemin Adalet Bakanı Şevket Kazan'ın Kocaeli'nde Susurluk protestocuları için "Mum söndü oynuyorlar." ifadesi ise bu dönemde büyük tepkilere yol açmıştır.⁵⁴ Susurluk Komisyonu çalışmaları sırasında yaşanan olayların da siyasal iktidarın, kazanın üzerine gitmediği ve konuyu aydınlatmada samimi olmadığı kanaatini güçlendirdiği ileri sürülmektedir. Kaza sonrası 5 Mart 1997 günü toplanan Susurluk Komisyonu'nun, **aralarında 60. hükümeti askeri darbeye devirme amaçlı, yasa dışı, silahlı ve halkı isyana teşvik eden eylemler düzenlemek gibi suçların atfedildiği bir örgüte üye olmaktan tutuklu bulunan Veli Küçük'ün de bulunduğu 8 kişiyi dinleme kararını, Çiller'in muhalefeti nedeniyle Erbakan'ın devreye girmesiyle değiştirmek zorunda kaldığı dile getirilmektedir.**⁵⁵

Refahiyol iktidarının büyük tepkilere yol açan diğer bir eylemi de Başbakan Necmettin Erbakan'ın Başbakanlık Konutu'nda tarikat liderlerine verdiği iftar yemeği olmuştur. Tarikat liderlerine Başbakanlıkta verilen toplu iftar, sakal ve türbanın devlet dairelerinde serbest bırakılması girişimi, üniversitelerde türban yasağının kalkmasına dair girişimler ve karayoluyla hacca gidiş gibi gelişmeler bu dönemde laikliğin tehdit altında olduğuna dair tartışmaları alevlendirmiştir. Refahiyol Hükümeti'nin muhalefete neden olan bir diğer icraatı da basına uygulanan promosyonlara düzenlemeler getirmesi girişimidir. Buna göre gazeteler aynı dönemde üçten fazla promosyon kampanyası yapmayacaklardı. Buna aykırı davranan basın kuruluşları ise para cezasına çarptırılacaklardı. Bu girişimlere yoğun tepki olduğundan 'sansür yasası' olarak bilinen düzenlemeyi hükümet gerçekleştirememiştir.⁵⁶

3.1.3. Kriz Tırman(dırıl)ıyor

⁵³ İnönü Alpat, a. g. e. , s. 17-18.

⁵⁴ Haldun Gülalp, a.g. m. , s. 49.

⁵⁵ Şamil Tayyar, *Kıt'a Dur!*, s. 41.

⁵⁶ Hakan Akpınar, a. g. e. , s. 70.

Tarihi 28 Şubat Toplantısı'ndan önce hükümet-Ordu geriliminin yanı sıra laiklik-irtica eksenli gerilimi arttıran olayların da meydana geldiği bilinmektedir. Bu olaylardan birisi Fadime Şahin Olayı'dır. 1996'nın Aralık ayında Fatih'te ihbar üzerine bir eve baskın düzenlenmiş ve medyada bu baskın, tarikatların kadınlar için tuzak olarak kullanıldığını gösteren haberler olarak yansıtılmıştır. Öte yandan, 11 Ocak'ta Demirel, Genelkurmay Karargahına davet edilmiş ve kendine "irticai" faaliyetlerle ilgili bir brifing verilmiştir. Bu brifingde "irticai" faaliyetlerin yıllara göre seyri grafiklerle verilmiş ve bu faaliyetlerin önüne geçilmezse cumhuriyetin temel niteliklerinin zarar göreceği üzerinde durulmuştur. Bu brifing, emekli Oramiral Salim Dervişoğlu⁵⁷ tarafından 28 Şubat Süreci'nin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.⁵⁸

Gazeteci Şamil Tayyar ise, dönemin Cumhurbaşkanı Demirel'in brifing için Genelkurmay'a davet edildiği günün, Başbakanlık konutunda bazı cemaat liderlerine verilen iftar yemeği ile çakışmasını dikkat çekici olarak görmektedir.⁵⁹ 17 Ocak'ta Demirel'e verilen brifing sonrası Demirel'in 16 Şubat'ta Erbakan'a yazdığı mektupta köktendinci akımlara karşı "fevkalade hassasiyetler" olduğunu belirttiği ve köktendinci akımların devlete sızmasının engellenmesinin altını çizdiği ifade edilmektedir.⁶⁰

Demirel'e verilen irtica brifingin ardından Yargıtay Başsavcısı Vural Savaş da 27 Ocak günü Kayseri'de bazı RP'lilerin tek tip kıyafet giymeleri üzerine Kayseri İl Teşkilatı'nın görevden alınmasını istemiş, bu durumun Siyasi Partiler Kanunu'na

⁵⁷ Salim Dervişoğlu, "Refahyol Hükümeti istifa etmeseydi ne olurdu?" sorusuna şu yanıtı vermiştir: "...Arada bir gerginlik olurdu, Şöyle bir gerginlik; 28 Şubat kararları altına imza atan bir Başbakan, o tepkiyi MGK'da gösterebilir, Kurul'da bakanlarıyla "Ben katılmıyorum bu karara!" derdi. O zaman bu söylediğini yapardı. Olasılık olarak bunu yaptığı zaman iki şey olurdu: Ya halk sokaklara dökülürdü ya da halktan büyük bir tepki gelmezdi, uygulamalarında daha da pervasızca hareket eder, sonunda yine Ordu ile halkın tepkisiyle karşılaşır. Çünkü RP'nin gittiği istikamet istikamet değildi. (Aktaran, Fulya Atacan, " 28 Şubat 1997: Türk-İslam Sentezi'nin Sonu", Haz. Fulya Atacan v.d. , **Mübeccel Kıray İçin Yazılar**, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2000, s.133 – 134)

⁵⁸ Hulki Cevizoglu, **Generalinden 28 Şubat İtirafı: Postmodern Darbe**, İstanbul, Ceviz Kabuğu Yayınları, 2001, s.62.

⁵⁹ Şamil Tayyar, a. g. e. , s. 49.

⁶⁰ Ergun Aksoy, **28 Şubat'tan Balgat'a Mücahit!..** , Ankara, Ümit Yayıncılık, 2000, s. 200

aykırı olduğunu ileri sürmüştür. Bunun üzerine RP Kayseri İl Teşkilatı da istifa etmiştir.⁶¹

28 Şubat Süreci'ne giden yolda hükümet-Ordu gerilimini arttıran bir diğer gelişme de Kudüs Gecesi'dir. Ankara Sincan'da RP'li Belediye Başkanı Bekir Yıldız'ın, İran İslam Devrimi'nin lideri Ayetullah Humeyni'nin işgal altına girmiş olan Kudüs'ü anmak için başlattığı geleneği Türkiye'de uyguladığı bu geceye radikal İslamcı Hamas ve Hizbullah Örgütleri'nin de destek verdiği bilinmektedir. RP'li Belediye Başkanı Bekir Yıldız'ın bu gecede verdiği beyanat ise 28 Şubat öncesi gerilimin iyice büyümesine yol açmıştır. Bekir'in beyanatu şu şekildedir:

“Bizim için vücudumuz, Allah'ın istediği istikamette giderse, şerefini onda bulur. Ama kendi vücudunu bu kadar şerefli görmeyenler varsa, orası bizi ilgilendirmez. Onu peşkeş çekmek isteyen varsa, onların kendi inançlarıdır...Biz elbette ki sancağımızın mücadelesini vereceğiz.”⁶²

Kudüs Gecesi'ne ilişkin Erbakan'ın “Mesele laiklik değil, laikliği din düşmanlığı olarak kullanmak isteyenlerin rahatsızlığıdır. Bunu yapmak isteyenler de bir avuçtur. Onlar da fosil olmuşlardır.”⁶³ şeklindeki açıklaması da 28 Şubat tarihli MGK toplantısı öncesi laiklik-irtica eksenli tartışmaların artmasına zemin hazırlamıştır. Kudüs Gecesi sonrası 4 Şubat 1997 günü Sincan'da Lale Mahallesi'nden 5 tank ve 20 kariyer Sincan'ın merkezine doğru ilerlemiş ve Yenikent Akıncı 4. Ana Jet Üssü'nün tatbikat alanına doğru yönelmişlerdir. 2 tank ise “arızalandığı” gerekçesiyle Sincan'ın merkezinde kalmıştır. Genelkurmay İkinci Başkanı Çevik Bir sonraki günlerde Sincan'daki tatbikat için “Demokrasiye balans ayarı” nitelemesini kullanmıştır.⁶⁴ Bu olay hakkında Orgeneral Çevik Bir'in Washington Post muhabirini verdiği demeç, bu tahlilleri doğrular niteliktedir:

“Biz Silahlı Kuvvetler olarak anti laik akımları yok etmeye birinci öncelik veriyoruz. Bu akımlar orduya bile sızmaya çalışıyor. Laiklik karşıtı tehdit, 12 yıldır

⁶¹ A. e. , s. 50.

⁶² Hakan Akpınar, a. g. e. s. 169.

⁶³ Kemali Saybaşı, “Siyasal Sistem Bunalımı”, **Onbir Aylık Saltanat, Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refahiyol Dönemi**, Haz. Gencer Özcan, Boyut Kitapları, İstanbul, 1998. s. 91.

⁶⁴ Hakan Akpınar, a. g. e. , s. 176 – 178.

süren PKK tehdidinden daha ciddi duruma gelmiştir. MGK kararları üzerinde, MGK'nın bütün üyeleri görüş birliğine varmıştır. Bunlar mutlaka uygulanmalıdır. Aksi halde ülkenin geleceği çok olumsuz etkilenecektir. Askeri darbelerin olumsuz sonuçlar yarattığını biliyoruz. Demokratik kurumların baskısı ile MGK kararlarının uygulanacağına inanıyoruz.”⁶⁵

Bir akademisyene göre ise dönem şu şekilde ele alınmaktadır:

“1997 darbesinin en önemli özelliklerinden biri, tüfekler ve tankların yerine hakimler ve gazeteciler tarafından desteklenmesi ve yürütülmesiydi. Askeri makamlar, hakimleri ve halkı Siyasal İslam ve Kürt etnik milliyetçiliğinden kaynaklanan devletin varlığına yönelik tehdit hakkında bilgilendirmek için, kitle iletişim araçlarının yanı sıra brifingler, konferanslar ve periyodik kamuoyu duyurularını kullandı. Toplumun laik kesiminin desteğini alabilmek için, ordu kamusal alandaki İslami varlığı, tek meşru hayat tarzı olduğunu iddia ettiği Kemalist hayat tarzına bir tehdit olarak sundu.”⁶⁶

Sincan'da tankların yürütülmesinden sonra 7 Şubat'ta İstanbul Üniversitesi'ndeki Kemalist akademisyenler eğitim sistemindeki anti-laik oluşumları protesto amaçlı yürüyüş yapmışlardır.⁶⁷ Türk Anneler Derneği öncülüğünde kimi kadın derneklerinin üyeleri de Anıtkabir'i ziyaret etmişler ve ardından 15 Şubat günü “Şeriata karşı kadın mitingi” düzenlemişlerdir. Atatürkçü Düşünce Derneği ve Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği gibi çok sayıda derneğin bu organizasyonda görev aldığı bilinmektedir.⁶⁸

28 Şubat tarihli kritik MGK toplantısından önce ANAP Genel Başkanı Yılmaz'ın basına yaptığı açıklamaların da gündeme bomba gibi düştüğü bilinmektedir. Yılmaz, açıklamalarında ülkenin üç türlü tehlikeyle karşı karşıya olduğunu belirtiyordu. O'na göre RP içindeki siyasi yozlaşma, hukuksuzluk ve militanlaşma hatta silahlanma ciddi tehlike arz etmekteydi.⁶⁹ Bu bağlamda, muhalefetin de 28 Şubat'a giden yolda gerilimi arttırdıkları bilinmektedir. Muhalefet liderlerinin yanı sıra Erbakan'ın da kritik MGK toplantısından önce basına yansıyan

⁶⁵ Aktaran, Hakan Akpınar, a. g. e., s. 231.

⁶⁶ Hakan Yavuz, a. g. e. s. 330.

⁶⁷ Gareth Jenkins, **Context and Circumstance: The Turkish Military and Politics**, New York, Oxford University Press, 2001, s. 62.

⁶⁸ Şamil Tayyar, a. g. e. , s. 56.

⁶⁹ Aktaran, Kemali Saybaşı, a. g. m., s. 92.

bir demecinde laiklik ile ilgili olarak Mesut Yılmaz'a "Sen kimsin? Yüzde 3. Karışamazsın, din düşmanlığını laiklik diye yutturmaya çalışıyorsun." şeklinde yönelttiği sözler de tansiyonu arttıran bir diğer gelişme olarak kaydedilebilir.

28 Şubat öncesi Kayseri Belediye Başkanı Şükrü Karatepe'nin 10 Kasım 1996'daki törenlere "içi kan ağlayarak katıldığını" belirttiği konuşması da hem askeri kesim de hem de kamuoyunda büyük tepkilere yol açmıştır.⁷⁰ RP kaynaklı bir diğer tepki çeken gelişme de resmi dairelerde Ramazan dolayısıyla mesai saatlerinde düzenleme yapılmasıdır. Ayrıca RP'nin yönetimi elinde bulundurduğu belediyelerde ve bakanlıklarda kadrolaşma çabaları o dönem çok tartışılan konulardan bir diğeri olmuştur. Bu bağlamda yargıda kadrolaşmaya gidildiği iddiası gündeme gelmiştir.⁷¹ Yüksek Askeri Şura kararlarının yargı denetimine açılması yönünde anayasada değişiklik yapmaya yönelik açıklamaların da bu dönemde askeri kesimde tepkiler yarattığı bilinmektedir. Temelde dini faaliyetleri nedeniyle Ordudan ihraç edilenlerin mahkeme yoluyla haklarını aramalarına dönük olan bu açıklamaların da tarihi MGK toplantısı öncesi asker ile sivil kesim arasındaki gerilimi arttırdığı bilinmektedir.⁷²

Ordu-hükümet gerilimine zemin hazırlayan bir diğer gelişme ise Sultanbeyli'ye 2. zırhlı Tugay Komutanı Doğu Silahçioğlu tarafından Atatürk heykeli dikilmesiyle ilgilidir. Resmi bayram kutlamalarının yapıldığı ana cadde üzerinde Atatürk heykeli bulunmaması üzerine Silahçioğlu'nun buraya kendi inisiyatifiyle Atatürk heykeli diktirmesi sonrası dönemin Çalışma Bakanı Necati Çelik'in, "Omzu dolu, elinde silahı olan adam heykeli oraya dikti. Bu kişiye karşı yasalar işletilmeli." dediği öne sürülmüş⁷³ bu ise tepkilere yol açmıştır.

Öte yandan, 26 Ocak 1997'de Gölcük'te toplanan üst düzey askerler dönemin şartlarını incelemişler ve dönemi şu şekilde değerlendirmişlerdir:

"Ve gördük ki hepimiz şunlarda hem fikiriz: Türkiye'de gerçekten "irticai" bir meyil vardır. Yönetim buna reaksiyon göstermediği gibi, bir grubu bunun öncüllüğünü yapmaktadır. Halkta yaygınlaştırılmaktadır bu, eğitim müesseselerine intikal ettirilmekte, gelecek nesiller ipotek altına alınmakta, tarikatlar

⁷⁰ Şamil Tayyar, **Refahiyol Tutanakları**, Ankara, Ümit Yayıncılık, 1997, s. 78.

⁷¹ Kemali Saybaşı, "Kuşatma", Haz. Gencer Özcan, a. g. e. , s. 46-47.

⁷² Yavuz Donat, **Öncesi ve Sonrasıyla 28 Şubat**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1999, s. 302-303.

⁷³ Ali Akel, a. g. e. , s. 97.

yaygınlaşmakta, tarikat başkanları Başbakanın yemeğine gelebilmekte, kılık-kıyafet gibi insanı çok dehşete düşüren gelişmeler olmakta. Bunu insan temel hak ve özgürlükleriyle, temel demokratik düşüncelerle, felsefelerle bağdaştırmak mümkün değil. Görüşülen şey bir endişenin müşterek paylaşılmasıydı. O endişe benim tabirimle irticanın iktidara gelişi. Türkiye'nin temel yöneliminin değiştirilmesi tehlikesidir.”⁷⁴

1996 yılının sonundan itibaren bazı “sivil” toplum kuruluşlarının da hükümet karşıtı mitinglerle bu süreçte rol aldıkları bilinmektedir. TOBB, Türk-İş, DİSK, TESK ve TİSK gibi örgütlerin ilk kez bir siyasal amaç için bir araya geldikleri ifade edilmektedir.⁷⁵ KESK'in 11 Aralık 1996 günü yaptığı iş bırakma eylemi ve Türk-İş'in öncülüğünde 5 Ocak 1997 günü Ankara'da yapılan miting gibi siyasi iktidarı yıpratmaya yönelik birçok protesto eylemi bu dönemde yapılmıştır.

3.2. Siyaset Alanının Daraltılması ve 28 Şubat Tarihli MGK Toplantısı

Ümit Cizre'ye göre 1983'ten günümüze TSK, tarihi/kültürel, yasal/anayasal ve yapısal gerekçelerle politika telkin etmiş ve siyaset alanını daraltan eylem ve söylemlerde bulunmuştur. Siyaset alanının asker eliyle daraltılmasında gözlemlenen olgu ise TSK'nın, sivil otoritenin anayasal denetimi dışında, bir yerden siyasi girişimleri şekillendirme ve veto etmede rol oynamasıdır.⁷⁶ Ayrıca, Cizre, TSK'nın 12 Eylül sonrası liberal demokrasi karşısındaki eski mesafeli duruşunu değiştirmedini ve milli güvenliği temel alan zihniyetten sapmadığını dile getirmektedir.⁷⁷

⁷⁴ Fulya Atacan, *a. g. m.*, s. 128.

⁷⁵ Hakan Akpınar, *a. g. e.*, s. 216.

⁷⁶ Ümit Cizre, *Muktedirlerin Siyaseti: Merkez Sağ- Ordu- İslamcılık*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 60-61.

⁷⁷ *A. e.*, s. 68.

28 Şubat Süreci'nde siyasal ve yönetsel alanda Ordu'nun etkinliğini arttıran yasal düzenlemelerden birisi tarihi MGK⁷⁸ toplantısından önce 9 Ocak 1997'de Resmi Gazete'de yayımlanan "Başbakanlık Kriz Yönetim Merkezi Yönetmeliği"dir. Bu yönetmelikle MGK üzerinden devlet işleyişinin tümüyle askere devredildiği bilinmektedir. Bu yönetmeliğin uygulanmasından Başbakan veya görevlendireceği bir bakan, hizmetlerin yürütülmesinden ise Genelkurmay Başkanı, Bakanlar, MGK Genel Sekreteri ile kurum ve kuruluşların en üst düzey yöneticilerinin sorumlu olduğu belirtilmiştir. Bir görüşe göre⁷⁹ bu yönetmelikle askerler, adeta devlet içinde devlet haline gelmişlerdir. Bu düzenlemeyle Türk siyasal hayatına yerleşmiş olan askeri darbelerin yönetim ve etkisini olağan zamanlara yayma amacını gerçekleştirme hedefine yönelindiği bilinmektedir. Siyasal, toplumsal ve ekonomik konularda görüş bildiren ve askerlerin görüşleri ile önerilerinin ivedilikle ele alındığı böylesi hallerde askeri bir müdahaleye gerek kalmadığının da altı çizilmektedir. Yönetmelikte kriz hali şöyle tanımlanmıştır:

"Devletin ve milletin bölünmez bütünlüğü ile milli hedef ve menfaatlerine yönelik hasmane tutum ve davranışların, Anayasa ile kurulan hür demokrasi düzenini veya hak ve hürriyetlerini ortadan kaldırmaya yönelik şiddet hareketlerinin, tabii afetlerin, tehlikeli ve salgın hastalıkların, büyük yangınların, radyasyon ve hava kirliliği gibi önemli nitelikteki kimyasal ve teknolojik olayların, ağır ekonomik bunalımların ve iltica ve büyük nüfus hareketlerinin ayrı ayrı veya birlikte vuku bulduğu haller"⁸⁰

Ayrıca kriz tanımlanmasında "diğer haller" olarak da normal tedbirlere ilaveten olağandışı tedbirler gerektiren haller kriz tanımı içine konulmuştur. Bu yönetmeliğin, yerini aldığı 1976 tarihli Buhran Değerlendirme Kurulu Yönetmeliği'nin afet, savaş ve seferberlik gibi gerekçelerinden farklı olarak, kriz

⁷⁸ MGK'da alınan kararların niteliğine bakıldığında, yürütmeye ilişkin ikili karar mekanizmasının etkili ayağını MGK'nın diğer ayağını ise Bakanlar Kurulu'nun oluşturduğu görülür. MGK'da alınan kararlar, televizyon kanallarının yayın saatlerinin düzenlenmesi, asker terhislerinin ertelenmesi ve okullarda müfredat belirlenmesi gibi çok çeşitli alanlardaki konuları kapsamaktadır. (A. e. , s. 70)

⁷⁹ Murat Sevinç, " Milli Güvenlik Kurulu ve 1997 Süreci" , **Birikim**, Sayı:131, Mart, 2000, s. 64.

⁸⁰ Abdullah Yıldız, **28 Şubat Belgeler**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2000, s. 120.

tanımlamasında “anayasal ve yasal referansları tümüyle muğlak, tayin ve tespiti sübjektif olan toplumsal hareketleri”⁸¹ yerleştirmekte olduğu bilinmektedir.

Ahmet İnel bu yönetmelikle ilgili şu değerlendirmelerde bulunuyor:

“... fiilen Başbakan’ı Başbakanlık Kriz Merkezi Yönetmeliğini’ne ve askeri hiyerarşi içinde Genelkurmay Başkanına karşı sorumlu kılan, Meclis’in olağanüstü hal ve sıkıyönetim konusunda karar verme yetkisini elinden alan bu yönetmelik, Türkiye’de 12 Eylül benzeri bir askeri darbeye başvurmadan, Ordu’nun gerekli gördüğünde duruma el koymasının ‘yasal’ kılıfını oluşturuyor.”⁸²

İnel, BKYM’ye ilişkin bir diğer değerlendirmesinde, bu organın pretoryen bir idare tarzına zemin teşkil ettiğini dile getirdiği bilinmektedir. Yazar bunu şu şekilde ifade ediyor:

“MGK ve onun sivil idareyi “kriz döneminde” ele alma organı olarak tasarlanan BKYM’yi, pretoryen idarenin sivil idare ve parlamenter rejimden gücünü alan siyasal otoriteyi sürekli denetleme, yönlendirme ve gereğinde hükmetme emelinin uygulamaya geçmesi olarak ele alabiliriz.”⁸³

28 Şubat 1997 tarihli toplantı 8 saat 45 dakika ile MGK tarihinin en uzun süren toplantısı olmuştur. Toplantıda terörle mücadele değerlendirilmiş ve bu mücadelenin, bölünmez bütünlüğe gönülden inanan halkın, basın ve tüm kurum ve kuruluşların ve parlamentonun desteğiyle çok olumlu bir noktaya geldiği üzerinde durulmuştur. Toplantıda ağırlıklı olarak ise, Türkiye Cumhuriyeti’nin temel ilkeleri üzerinde durulduğu bilinmektedir. Toplantıya dönemin cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Başbakan Necmettin Erbakan, Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı, Dışişleri Bakanı ve Başbakan yardımcısı Tansu Çiller, Milli Savunma

⁸¹ Ali Bayramoğlu, **28 Şubat: Bir Müdahalenin Güncesi**, s. 110.

⁸² Ahmet İnel, “MGK Hükümetleri ve Kesintisiz Darbe Rejimi”, **Birikim**, Sayı:96, Nisan 1997, s. 15

⁸³ Ahmet İnel, “Siyasal Rejim Bunalımının Nedeni Olarak Devlet”, **Birikim**, Mart 1997, Sayı:95, s. 78.

Bakanı Turhan Tayhan, İçişleri Bakanı Meral Akşener⁸⁴, Kara Kuvvetleri Komutanı Hikmet Köksal, Deniz Kuvvetleri Komutanı Güven Erkaya, Hava Kuvvetleri Komutanı Ahmet Çörekçi, Jandarma Genel Komutanı Teoman Koman, MGK Genel Sekreteri İlhan Kılıç, MİT Müsteşarı Sönmez Köksal, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Onur Öymen, Emniyet Genel Müdürü, Alaaddin Yüksel, Olağanüstü Hal Bölge Valisi Necati Bilican katılmıştır.⁸⁵

28 Şubat tarihli MGK toplantısı, Cumhurbaşkanı Demirel'in kısa sunuşuyla başlamış ve ardından MİT'in hazırladığı "Radikal Dinci Akımların Rejime Etkileri" başlıklı raporunun sunulmasıyla devam etmiştir. Daha sonra Genelkurmay tarafından hazırlanan kapsamlı bir irtica raporunun kurula sunulduğu bilinmektedir. Raporda Milli Görüş'e yönelik ağır ithamların bulunduğu ve laik rejimin büyük bir irtica tehdidiyle karşı karşıya olduğunun altı çizilmiştir.⁸⁶

Toplantıda hükümetten uygulamaya konulması istenen kararlardan birisinin zorunlu eğitimin 8 yıla çıkarılması konusu olduğu bilinmektedir. Bunun uygulanmasının ise İmam Hatip Okullarının kapatılması anlamına geldiğinden, Erbakan iktidarında bunun uygulanmasının mümkün olmadığı iddia edilmektedir.⁸⁷ Bununla birlikte Erbakan MGK kararlarını 5 Mart 1997'de imzalamıştır. Dönemin Cumhurbaşkanı Demirel ve CHP lideri Deniz Baykal ile ANAP lideri Mesut Yılmaz ise Ordu taraftarı bir diskur benimsemişlerdir.⁸⁸

28 Şubat tarihli MGK toplantısında kamuya duyurulan bildirinin anayasa hukuku ve siyaset bilimi açısından "muhtıra" olarak nitelenmekte olduğu ve MGK bildirisinde yer alan kaygının anayasallık ve demokrasiyle bağdaşmayacağını Mustafa Erdoğan şu şekilde ifade etmektedir:

"Bildirinin müelliflerinin temel kaygısı 'Atatürk milliyetçiliği', 'Atatürk ilke ve inkılapları', 'çağdaş medeniyet', 'rejim aleyhtarı', 'çağdışı uygulamalar', 'devleti güçsüzleştirmeye yeltenmek' gibi ibarelerde yansıyan devletçi-ideolojik bir kaygıdır.

⁸⁴ Meral Akşener'e göre, 28 Şubat Süreci'nde "Monşer"lere karşı "Anadolu İnsanı'nın yükselmesi sorun olmuştur. Bu bağlamda Akşener, 28 Şubat'ı "Anadolu'nun iradesini kırma teşebbüsü" olarak tanımlamaktadır.

(Meral Akşener ile yapılan söyleşi, *Umran Dergisi*, Şubat 2001, Sayı:78, s. 23)

⁸⁵ İnönü Alpat, *a. g. e.*, s. 65-66

⁸⁶ Şamil Tayyar, *Kıt'a Dur!*, s. 66.

⁸⁷ Sina Akşin, *Türkiye Tarihi 5, Bugünkü Türkiye 1980-2003*, Haz. Sina Akşin, 5. Basım, İstanbul, Cem Yayınevi, 2004, s. 171-172.

⁸⁸ Hakan Yavuz, *a. g. e.*, s. 329

...Çağdaşıktan ve çağdaş medeniyetten ayrılma yönündeki eğilimleri yeren ibarelerle birlikte düşünüldüğünde, laikliğin bir yaşam tarzı olduğunun vurgulanması, devletin asıl kaygısının insan hakları, hukuk devleti ve demokrasi olmayıp, belli bir dünya görüşü ve toplum projesini hakim kılmak olduğunu göstermektedir.”⁸⁹

Şaban İba'ya göre de MGK'dan çıkan sonuç bildirgesi hükümete karşı bir muhtıra niteliği taşımaktadır. Bildirge ayrıca önerilen tedbirler paketinin uygulanmaması halinde, mevcut sistem içerisinde askeri müdahale dahil pek çok şeyi içeren “yaptırımları” öngörmektedir. MGK'dan Bakanlar Kurulu'na bildirilmesi kararlaştırılan 18 maddelik tedbirler listesinin ardından, MGK bünyesinde kararların takibi ve uygulanıp uygulanmadığını kontrol için birimler oluşturulmuştur.⁹⁰

MGK toplantısının ardından Erbakan'ın basına tepkili olduğu ve toplantıda bütün konularda askerlerle fikir ve görüş birliği içinde olduklarını belirttiği ifade edilmektedir. Dönemin Genelkurmay Başkanı Genel Sekreteri Erol Özkasnak'ın ise TSK'nın, Atatürk'ün kurduğu laik cumhuriyete ve onun temel ilkelerinin hayata geçirilmesine inananlar ile uyum içinde olduğu, bunlar dışında kimseyle uyum içinde olmadığını altını çizdiği ifade edilmektedir.⁹¹ 28 Şubat müdahalesi, Ümit Cizre'ye göre Siyasal İslam'ın yükselttiği kimlik politikalarına karşı belirli bir yaşam tarzını ve rejim kimliğini ve siyasal partiler düzenini tercih ederek siyasal alanda bir tasfiyeye başvurmuştur. “Devletin laiklik ve kimlik siyasetini, müzakere ve tartışma kapılarını kapatarak sıfır toplamlı bir oyunmuşçasına yeniden formüle etmiştir.”⁹² Dönemin Adalet Bakanı Şevket Kazan'a göre ise, 28 Şubat'ta TSK'nın hedefi İslami kesimlerin fırsat alanlarını kapatarak geriletme olmuştur.⁹³

Erol Özkasnak ise bu döneme dair şu açıklamalarda bulunmaktadır:

⁸⁹ Mustafa Erdoğan, **28 Şubat Süreci**, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 24.

⁹⁰ Şaban İba, **Milli Güvenlik Devleti, Dünyada ve Türkiye'de Belgeleriyle Milli Güvenlik İdeolojisi ve Kurumlaşma**, İstanbul, Çivi Yazıları, 1999, s. 226, 232.

⁹¹ Hakan Akpınar, **a. g. e.**, s. 210.

⁹² Ümit Cizre, “Egemen İdeoloji ve Türk Silahlı Kuvvetleri: Kavramsal ve İlişkisel Bir Analiz”, Haz. Ahmet İnsel, Ali Bayramoğlu, **Bir Zümre Bir Parti: Türkiye'de Ordu**, İstanbul, Birikim Yayınları, 2006, s. 135.

⁹³ Şevket Kazan, **Öncesi ve Sonrasıyla 28 Şubat**, Ankara, Keşif Yayınları, 2001, s. 68.

“...Ülkenin televizyonlarında, ağızlarından adeta salya çıkan “irticai”, mürteci kesimin demeçleri, görüntüleri hiçbir dönemde bu ‘28 Şubat Süreci’ diye anılan dönemde olduğu gibi olmamıştır. O halde, bu süreç içerisinde rol alan insanların gayretleri ve çabaları, ülkemizi irticai bir karanlık batağın içine düşmesini önlemek ve İran benzeri bir Molla Cumhuriyeti haline düşmesine mani olmak içindi.”⁹⁴

MGK toplantısının sonrasında da rejimin laik karakterinin tehdit altında olduğu çeşitli şekillerde vurgulanmıştır. Ergun Özbudun’a göre 28 Şubat tarihli tarihi MGK toplantısına ve sonrasında seçilmiş bir hükümeti görevden uzaklaştırmaya yönelik faaliyetlerde Ordu, sendikalar ve önde gelen sivil toplum örgütleriyle beraber bir baskı grubu olarak çalışmıştır.⁹⁵

Diğer taraftan, bu dönemde, kamusal alanda dinsel öğelerin tasfiyesine dönük düzenlemelerin yapıldığı bilinmektedir. Bu dönemde sadece resmi kurumlarda çalışan başörtülü kadınlar değil, özel dersanelerde öğretmenlik yapan kadınların da istihdam edilmemeleri için yasal ve yasal olmayan düzenlemelere gidildiği bilinmektedir. Yine bu dönemde Yüksek Askeri Şura kararlarıyla savunma hakkı verilmeden Ordudan ihraç edilenlerin sayısında büyük bir artış olduğu gözlenmektedir. Ana akım medyanın hak ihlallerine yer vermemesi de bu dönemde gözlemlenen diğer bir gelişmedir. Bir görüşe göre 28 Şubat’ın Kemalizm ısrarı, “ilke ve inkılapların dışında kalan her şeyin yasaklar indeksine dahil edildiğini” göstermektedir.⁹⁶

Bu süreçte, üniversitelerde yaygın bir akademisyen tasfiyesine de tanık olunmuştur. 12 Eylül sonrası yaşanan tasfiye hareketine benzer bir biçimde özellikle araştırma görevlisi, yardımcı doçent ve doktora öğrencisi, üniversitelerinden atılmış, yüksek lisans için gidenler yurt dışından geri çağırılmış ve akademik hayatları sona erdirilmiştir. Uygulanması üzerinde önemle durulan 28 Şubat kararlarından biri olan 8 yıllık temel eğitimin icra edilmesinin ise İmam Hatip Okullarının orta kısmını tasfiye etme amaçlı olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda kararların ardındaki temel hedefi, İslamcı kesimlerin “kamusal alan”dan tasfiyesi olarak okumak mümkündür.⁹⁷

⁹⁴ Hulki Cevizoglu, a. g. e, s. 56.

⁹⁵ Ergun Özbudun, **Çağdaş Türk Politikası: Demokratik Pekişmenin Önündeki Engeller**, Çev. Ali Resul Usul, İstanbul, Doğan Kitap, 2003, s. 111 – 112.

⁹⁶ Ahmet Çiğdem, “D’nin Halleri: Din, Darbe, Demokrasi”, **Birikim**, Sayı:218, Haziran 2007, s. 31.

⁹⁷ Bekir Berat Özipek, a. g. m., s. 640.

Öte yandan, bu dönemde, askeri otoritenin merkezileşme süreci ve bu süreçte yargının emir-komuta mekanizmasına tabi kılınmasına tanık olunmuştur. Refahyol Hükümeti döneminde TBMM'ye getirilen ve Askeri Ceza Kanunu'nda değişiklik öngören bir yasa tasarısında şu hükümler yer almıştır:

“Askeri savcılar; askeri yargıya tabi bütün suçlar sebebi ile yapacakları soruşturmalarda, suçun ağır cezalı olması veya gecikmesinde sakınca umulan hallerde soruşturmaya başlamadan önce teşkilatında Askeri Mahkeme kurulan kıt'a komutanı veya askeri kurum amirinin sözlü iznini alacaklar, daha sonra yazılı olarak teyit edilmesini isteyeceklerdir. (...) Askeri savcılar hazırlık soruşturması sırasında, soruşturmanın genişletilmesi durumunda genel kurala uygun olarak kuruluşunda askeri mahkeme bulunan kıt'a komutanı veya askeri kurum amirinin yazılı veya sözlü iznini alacaklardır.”⁹⁸

3.3. Refahyol Hükümeti Ordu, Basın ve “Sivil” Toplum Kıskaçında

Tarihi MGK toplantısından sonra Refahyol Hükümeti'nin Ordu öncülüğünde, basın ve “sivil” toplumun baskısıyla görevden uzaklaştırıldığı bilinmektedir. Hükümetin Ordu tarafından baskı altına alınmasında güdümlü sivil toplum örgütlerinin rolü yadsınamaz. Aralık 1996'da Hürriyet Gazetesi'nin Genel Yayın Yönetmeni Ertuğrul Özkök'ün, köşesinde, ismini açıklamadığı iki üst düzey komutanın görüşlerine yer vermiş olduğu bilinmektedir. Komutanlardan birinin darbe söylentilerine dair sorulara “Bu defa işi Silahsız Kuvvetler halletsin.” dediği ifade edilmektedir.⁹⁹ Bu bağlamda 28 Şubat Süreci'nde “sivil” toplum örgütlerinin önemli bir rol oynadığı bilinmektedir.

TOBB, TİSK, TESK ve DİSK imzalarını taşıyan bildirin Refahyol Hükümeti'nin işbaşından uzaklaştırılmasını istediği bilinmektedir. Bildiride yer alan ifadeler şu şekildedir:

⁹⁸ Ali Bayramoğlu, a. g. m., s. 104 – 105.

⁹⁹ A. e. , s. 156.

“Çağdaş hukuk devleti anlayışının yerine çağdışı bir devlet anlayışı egemen kılınmak istenmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kutsal bayrağının yerine yeşil bayrak çekenler, ulu önder Atatürk'ün manevi şahsiyetine, T.C.'nin varlığının temel güvencesi olan ve Anayasa'da güvence altına alınmış temel hak ve ortak değerleriyle saygısızlık yapanlar cesaretlendirilmektedir... T.C.'nin üniter devlet yapısının bütünlüğüne, bağımsızlığına, Atatürk ilke ve inkılaplarına, demokratik, laik, sosyal hukuk devleti anlayışına sahip çıktığımızı kişisel, grupsal ve politik çıkarlardan tamamen uzak olduğumuzu ifade ediyoruz.”¹⁰⁰

Ordu'nun yeni eylem tarzının bu süreçte üç unsur üzerine temellenmiş olduğu bilinmektedir. İlki TSK bünyesinde, siyasi, toplumsal, idari ve ekonomik alanlarda takip mekanizması oluşturmak. İkinci aşamada Silahlı Kuvvetleri siyasi karar yapılarının içine yerleştiren yasal mekanizmalara güç kazandırmak.¹⁰¹ Diğer yandan, Genelkurmay Harekat Başkanlığı bünyesindeki Psikolojik Harekat Şubesi'nin 28 Şubat döneminde Psikolojik Harekat Dairesi'ne dönüşmüş olduğu bilinmektedir. Bu daire tarafından yasal olmayan yollardan yapılan en önemli faaliyetlerin içinde, RP'nin aleyhine haberler hazırlayarak basına vermek ve yayımlanmasını sağlamak ve partinin kapatılması için kampanyalar yapmak olduğu bilinmektedir. Diğer taraftan, kritik MGK toplantısı sonrası 8 Mart 1997 günü Genelkurmay Başkanlığı'ndan yayımlanan bir açıklama Ordu'nun hassasiyetlerini ve üstlendiği görevi vurgulamaktadır:

“Türk Silahlı Kuvvetleri anayasal bir kuruluştur; görev ve yetkileri yasalarla tespit edilmiştir. Türk Silahlı Kuvvetleri geleneksel görev bilinci ve vazife anlayışı gereği, emrinde olduğu yüce milletimizin güvenliği ile anayasanın temel niteliklerinin korunmasında ve yasaların kendisine verdiği yetki ve sorumlulukların hudutlarının tayin ve tespitinde son derece hassastır. Bu hassasiyet Türk Silahlı Kuvvetleri'nin özünde var olan demokrasiye bağlılığından doğmaktadır. Yüce Türk milleti, Atatürk'ün kendilerine emanet ettiği laik ve demokratik cumhuriyetin tüm imkanlarından istifade ederek çağdaş medeniyet yolunda azimle ilerleyecektir. Buna hiç kimse mani olamaz ve olamayacaktır. Hal böyle iken zaman zaman Türk Silahlı Kuvvetleri'ni siyasi polemiklere konu etmek veya şu veya bu şekilde Silahlı Kuvvetleri siyasetin içindeymiş gibi göstermek üzüntü vericidir. Milli Güvenlik

¹⁰⁰ Hakan Akpınar, a. g. e. , s. 287.

¹⁰¹ Ali Bayramoğlu, “Asker ve Siyaset”, Haz. Ahmet İnel, Ali Bayramoğlu, a. g. e. ,s. 98.

Kurulu yasal bir platformdur. Komutanlar görüş ve düşüncelerini Milli Güvenlik Kurulu'nun bir üyesi olarak, burada özgür bir şekilde dile getirmektedir.”¹⁰²

Bu dönemde “Batı Harekatı Konsepti” adlı bir belgeyle “irticai” faaliyetlerin gelecekteki durumlarına dair değerlendirmeler yapıldığı bilinmektedir. Belgede “Demokrasiye geçişi müteakip, her dönemde halkın dini inançlarını, örf ve adetlerini kendi çirkin emellerine alet eden din istismarcısı ‘irticacı’ unsurlarla karşılaşmıştır.” ifadesine yer verilerek “irticai” kesimin din esaslarına dayalı devlet anlayışının kısa, orta ve uzun vadeli çözüm tarzları içeren devlet politikalarıyla önlenebileceği üzerinde durulmuştur.¹⁰³ Genelkurmay Başkanı namına Orgeneral Çevik Bir imzalı belgenin bir bölümünde iç düşman ile mücadeleye verilen önemin altı çizilmiştir. Belgenin “İrticai faaliyetlerin halihazırdaki durumu” başlığıyla verilen birinci bölümünde siyasal İslamcı kümelenmelerin İran benzeri bir rejim özlemi içinde oldukları dillendirilmekte ve bu kümelenmelerin Ordu içine sızmaya çalıştıklarının altının çizildiği bilinmektedir. Belgeye göre, İslamcı kesimler Kürt sorununda da ‘müslüman kardeşliği’ ilkesiyle PKK ile ilişkiye giriyor, din birliğini, dil birliği ve yurt birliğinin önüne çıkarıyordu.¹⁰⁴ Ordu'nun irticaya karşı yapması gerekenleri ise belgenin “Mücadele Esasları” başlığıyla verilen bölümde yer almaktadır. Buna göre:

“...Devletin laik ve demokratik yapısını hedef alan “irticai” faaliyetler ciddi bir tehdit oluşturmaya başlamış ve terörle mücadelede olduğu gibi bu tehdide de Türk Silahlı Kuvvetleri'nin birinci önceliği vererek bilinçli ve kararlı bir mücadele başlatma ve ısrarla sürdürme zaruryeti doğmuştur.”¹⁰⁵

Diğer taraftan, ulusal güvenlik anlayışının yine bu dönemde MGK tarafından değiştirilerek irticanın öncelikli tehdit düzeyine çıkarılmasının ardından. Soğuk Savaş sonrası Türkiye’inde ulusal güvenlik stratejisinin askeri ağırlıklı mimarlarının

¹⁰² “Ordu eleştirilerden rahatsız”, *Cumhuriyet*, 9 Mart 1997.

¹⁰³ Hikmet Çiçek, *İrticaya Karşı Genelkurmay Belgeleri*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1997, s. 71.

¹⁰⁴ İnönü Alpat, *a. g. e.*, s. 98 – 99.

¹⁰⁵ *A. e.*

Türkiye'ye yönelik iç ve dış tehditlerin azalmadığı konusunda birleşmekte oldukları ifade edilmektedir. Milli Savunma Bakanlığı'nın iki yılda bir yayımladığı *Beyaz Kitap*'ta şu ifadeler yer almaktadır:

“Dengelerin değişim sürecinde olduğu Ortadoğu, Kafkaslar ve Balkanlar gibi istikrarsızlık ve belirsizliklerle dolu bir bölgenin ortasında yer alan Türkiye, Soğuk Savaş sonrası dönemde de terörizm ve radikal dinci akımlar, etnik farklılıklardan kaynaklanan bölgesel çatışmalar, kitle imha silahları ile uzun menzilli füzeler gibi risk ve tehditleri dikkate almak zorundadır.”¹⁰⁶

Öte yandan, 1990'da MGK tarafından yayımlanan *Devlet'in Kavram ve Kapsamı* başlıklı kitaba göre bugün “...milli güvenlik, devlet teşkilatının ve konularının tümünde hakim unsur olmuştur. Tabiatıyla bunun sonucu olarak milli güvenlik kavramı, bir devletin ve ulusun varoluşu ile eş değer anlam kazanmıştır. Milli güvenlik kavramındaki bu kapsam genişlemesi, birçok olguları da beraberinde getirerek devlet-millet ve fertlerin yaşamlarını, devamlılığını ve gelişmelerini bütünleştirmiştir.”¹⁰⁷ Bu bağlamdan bakıldığında milli güvenlik kavramındaki genişleme ve bunun devlet-millet yaşamlarıyla ve devamlılığıyla bütünleştirilmesi laiklik-irtica eksenli gerilimin yaşam tarzları üzerinden gerçekleştiğini göstermektedir. Hayatın her alanına yansıyan milli güvenlik kavramındaki kapsam genişlemesine vurgu yapmak bu noktada önem taşımaktadır, zira yemek yenilen restoranlardan, finansal tercihlere dek hemen her şey bu kavramın içinde gösterilmiştir.

31 Mart'taki MGK toplantısının ardından ise Genelkurmay brifinglerinin¹⁰⁸ başladığı bilinmektedir. Brifingler, Genelkurmay Genel Sekreteri Tümgeneral Erol Özkasnak imzasıyla verilmiştir. Brifinglerin amacının kamuoyunu irtica tehlikesi karşısında uyarmak ve irtica ile savaşa halkın da katkısını sağlamak olduğu iddia

¹⁰⁶ Milli Savunma Bakanlığı, *Beyaz Kitap*, Ankara, 2000, s. 1

¹⁰⁷ MGK Sekreterliği Genel Yayınları, *Devletin Kavram ve Kapsamı*, No:1, Ankara, 1990, s. 41.

¹⁰⁸ Güven Erkaya'nın brifingleri, “hükümetin demokratik yolla sona ermesi için kullandıkları yöntemlerden biri” olarak nitelenmiş olduğu dile getirilmektedir. (Seydi Çelik, *Osmanlı'dan Günümüze Devlet ve Asker: Askeri Bürokrasinin Sistem İçindeki Yeri*, İstanbul, Salyangoz Yayınları, 2008, s. 283.)

edilmektedir.¹⁰⁹ Dönemin önemli isimlerinden Güven Erkaya'ya göre ise brifinglerle kamuoyu bilgilendirilmek istenmekteydi. O'na göre sivil kesimde kamuoyu oluşturmak amacıyla brifingler yapılmaktaydı.¹¹⁰ Fulya Atacan'a göre ise 28 Şubat sürecinin tabana yayılmasında ve Refahiyol iktidarına baskı oluşturarak iktidarın sona ermesinde önemle üzerinde durulması gereken, 5 büyük işçi ve iş veren örgütünün oluşturduğu birlikteliktir.¹¹¹ "Sivil" toplum örgütlerinin siyasi iktidar karşıtı duruşları ve buna koşut olarak icra edilen Genelkurmay Brifingleri seçilmiş hükümetin görevinin bitmesinde anahtar rol oynamıştır, denebilir. Brifinglerle TSK'nın, kamuoyundan destek ve genel itibariyle müdahaleye toplumsal meşruiyet aradığını söylemek mümkün. Ömer Laçiner'e göre, 28 Şubat'ın bulabildiği tek toplumsal destek, **belirli bir yaşam tarzı farklılığı üzerine oturması olmuştur.** Laçiner'e göre:

"...Toplumda çağdaş yaşam tarzında yaşayanlar, daha geleneksel ya da dindar bir yaşam tarzına sahip olanların üzerinde bir konuma sahip olduklarını düşünüyor, sadece yaşam tarzından dolayı böyle bir vehimle yaşıyor, yani dini bir yaşantıyı seçen insanların onlarla aynı kamusal alanları paylaşmasını kaldıramıyor...Yani bir çeşit sınıf savaşı söz konusudur. Dolayısıyla imtiyazlarını koruma noktasındaki bu çağdaşçı kesim 28 Şubat'a destek verdi."¹¹²

Ümit Cizre ise bu süreçte Silahlı Kuvvetler'in müdahale sonrası siyaseti yeniden yapılandırma döneminde, siyasi aktörleri bir müttefik olmaktan tamamen çıkarıp topluma dönüş yaptığını söylemektedir.¹¹³ Bu bağlamda kamuoyundan destek edinmek için brifingler düzenlenmiş ve kimi "sivil" toplum örgütleri ile yargı ve medya organlarına brifingler verilmiştir. İlk brifingin medyaya verildiği bilinmektedir. "Siyasal İslam'ın Yayılması" başlıklı bu brifinge İslamcı medyanın çağrılmadığı bilinmektedir. Brifingde Siyasal İslam'ın yayılmasının Milli Eğitim Bakanlığı, Devlet Planlama Teşkilatı gibi kurumların istatistiki kaynaklarından faydalanılarak anlatılmış olduğu bilinmektedir.

¹⁰⁹ Nevzat Bölügiray, **28 Şubat Süreci 2**, İstanbul, Tekin Yayınları, 1999, s. 236.

¹¹⁰ Aktaran, Ali Bayramoğlu, **A.g.m.**, s. 99.

¹¹¹ Fulya Atacan, **a. g. m.**, s. 130.

¹¹² Ömer Laçiner ile yapılan söyleşi (**Umran Dergisi**, Şubat 2001, Sayı:78, s. 85)

¹¹³ Ümit Cizre, **a. g. m.**, s. 151.

29 Nisan 1997 günü başlayan brifingde dinleyicilere iç tehdidin irtica olduğu aktarılmış ve bu doğrultuda Batı Çalışma Grubu'nun (BÇG) oluşturulduğunun ve "irticai" faaliyetleri bu grubun yakın takibe aldığı anlatılmıştır. BÇG'nin irtica ile savaşında TSK'nın aldığı önlemler zincirinin en önemli halkası olduğu ifade edilmektedir. Genelkurmay BÇG'nin kurulmasının amaç ve gerekçesi olarak "irticai" faaliyetlerin iç tehditte bölücü terör ile aynı seviyeye yani birinci önceliğe çıkarılmış olduğunu ve bu duruma bağlı olarak yeni bir teşkilatlanma içinde BÇG'nin oluşturulduğunu açıklamış olduğu bilinmektedir. BÇG'nin merkezinin Genelkurmay Başkanlığı'nda bulunduğu ve grup içinde hukuk, psikolojik hareket, istihbarat gibi birimlerin olduğu bilinmektedir.¹¹⁴

BÇG'nin mimarlarından Güven Erkaya'ya¹¹⁵ göre bu kurum MGK üstü bir anlayışla kurulmuştur:

"...Genelkurmay başkanının odasında şunu savundum: İhtilal için ortam hazırlanana kadar beklensin isteniyorsa o zaman nasıl tayin edilecek? Yani durum ihtilali gerektirecek safhaya geldiğinde neye göre karar vereceksiniz? Buna erken teşebbüs edilirse iç ve dış kamuoyundan tepki gelebilir. Geç kalırsak bu sefer de ihtilal yapılamayacak bir duruma düşülmüş olunabilir... MGK'nın yaptırım gücü yok. MGK'daki gayretlerimize rağmen bir sonuç alınmaz ve işler daha kötüye giderse ne yapacağız? Onun için hazırlıklı olunmalı, bir plan yapılmalı ve çalışmalar bunun üzerine bina edilerek yoğunlaştırılmalı..."¹¹⁶

BÇG'nin kurulmuş olduğunun açıklandığı ilk brifingde şu bilgilere yer verilmiştir:

"Halkın dini duygularını, gelenek ve göreneklerini sömürerek; aidat, yardım ve hibe olarak toplanan trilyonlarca lira, menkul ve gayri menkullere yatırılmaktadır. Bu yardım ve hibeleri yapanların arasında ulusal gelirden en çok pay alan kişiler de yoğun olarak yer almakta, bu durum **ticaret, siyaset ve tarikat üçgeninin** ülkemizde etkin olarak işlediğini göstermektedir. Bu gelirler yurt içinde iş takip büroları,

¹¹⁴ Nevzat Bölügiray, a. g. e. , s. 150-151.

¹¹⁵ 28 Şubat'ın mimarlarından Oramiral Güven Erkaya bir söyleşide, 1980 darbesinin din konusuna yaklaşımı için "12 Eylül ihtilali komünizmin dini reddeden bir rejim olduğu tezini işledi ve halkı dinine sahip çıkmaya teşvik etti. Bunda kantarın topuzu aşırı kaçınca, iyi niyetle başlayan bir hareket, en azından ülkede din istismarcılarının yararlanacağı bir ortamın doğmasına yardımcı oldu." demiştir. (Taner Baytok, **Bir Asker Bir Diplomat**, İstanbul Doğan Kitap, 2001, s. 226.)

¹¹⁶ Taner Baytok, a. g. e., s. 253.

dernekler, şirketler, fabrikalar, holdingler, hacı adayları, kurban derileri ve bankalardan; yurt dışında ise kimi İslam ülkelerinden, irtica örgütlerinden, vakıf, dernek ve şirketlerden Türkiye'nin bölünüp parçalanmasını isteyen ülkelerde kara para aklanmasından, silah ve uyuşturucu kaçakçılığından sağlanmaktadır.”¹¹⁷

Bir diğer brifing ise 10 Haziran 1997 tarihinde yargı mensuplarına sunulan brifingdir.¹¹⁸ Bu brifingde Anayasa'ya ve İç Hizmet Kanunu'na göre bölücü ve “irticai” terörle savaşında görevli olan Ordu'nun bu konudaki değerlendirmeleri anlatılmıştır. Adalet Bakanlığı'nın yok sayıldığının dile getirildiği¹¹⁹ bu brifingin açılış konuşmasını yapan Genelkurmay İstihbarat Daire Başkanı Korgeneral Çetin Saner, TSK İç Hizmet Kanunu'nun “Silahlı Kuvvetlerin vazifesi Türk yurdunu ve Anayasa ile tayin edilmiş olan Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak ve kollamaktır” maddesi ile İç Hizmet Yönetmeliği'nin “Vazifesi Türk yurdu ve Cumhuriyeti'ni içe ve dışa karşı lüzumunda silahla korumak olan silahlı kuvvetlerde her asker kendi üzerine düşeni öğrenmeye ve öğrendiğini öğretmeye ve icabında son kuvvetini sarf ederek yapmaya mecburdur.” maddelerini hatırlatarak, Ordu'nun irtica ile mücadelede silah kullanmaya hazır olduğunu vurgulamıştır. İrticai faaliyetlerle düzenlenmiş video gösterileriyle desteklenen brifingde, irtica ile mücadelede medyadan yardım istenmiştir.¹²⁰ Her ne kadar brifing irtica ve “irticai” sermaye hakkında verilse de bu brifingde adı anılmadan hükümetin politika ve uygulamalarına yönelik saptamalar dikkat çekmektedir.

Bu dönemde, aralarında Ülker ve İhlas grupları ile Kombassan'ın 36 şirketinin de bulunduğu firmaların birçoğu, askerler tarafından “irticai” olarak nitelenmiştir.¹²¹ Mustafa Erdoğan bu sürecin ekonomik arkaplanını şöyle değerlendirmektedir:

“...Eskiden iktisadi hayatın odak noktası İstanbul idi. İstanbul hala merkez ama, Anadolu'nun her yerinde çok farklı kültürel formasyonlardan gelen, farklı

¹¹⁷ Nevzat Bölügiray, a. g. e. , s. 238.

¹¹⁸ Prof. Mustafa Erdoğan'a göre, yargı brifingleriyle yargı siyasallaşmıştır. Genelkurmay Brifinglerinin ardından özellikle RP'nin kapatılması sürecinde bu durum daha açık bir biçimde görülmektedir. (Mustafa Erdoğan, a. g. e. , s. 258)

¹¹⁹ Şamil Tayyar, **Kıt'a Dur!** , s. 96.

¹²⁰ İnönü Alpat, a. g. e. , s. 93.

¹²¹ Hakan Yavuz, a. g. e. , s. 333.

ideolojik, siyasi tercihleri olabilen, alternatif bir sermaye oluşumu başladı. Devlete bağımlı olmayan ve devlete ‘onları kayırma’ demeye getiren, ‘biz eşit olmak istiyoruz’ diyen bir grup olmaya başladı. Bu, Türkiye’nin Özal dönemi dışı açılma politikalarının sonucu meydana geldi... Bu durum öteden beri devletin kotalarıyla, yüksek gümrük duvarlarıyla, teşvikleriyle beslediği bir grup sermayedarın işine gelmedi. Bunu engellemek için doğrudan doğruya ‘bana rakipler geliyor’ diyemediler. Bu Anadolu’dan gelen, çoğunluğunu muhafazakarların oluşturduğu sermaye grubun mürteci olarak damgaladılar. Çağdışı, rejime karşı, tehlikeli bir oluşum olarak algıladılar.”¹²²

Öte yandan, 11 Haziran 1997 tarihli İrtica Brifingi de bu süreçte seçilmiş hükümetin politikalarına ve Cumhuriyet’in temel niteliklerinden olan laiklik ilkesinin tehdit altında olduğuna dair icra olunan bir diğer gelişmedir. Brifingde yer alan ana sorun şöyle özetlenebilir:

“ Siyasal İslam, devleti tehdit etmektedir. Bu akımın yandaşları tüm Cumhuriyet tarihi boyunca çeşitli eylemlere girişmiştir...

Dün olduğu gibi bugün de, bu kesim tüm kurum ve kuruluşlarda taban kadrosu oluşturmaya çabalamaktadır...

Mürteci kesim demokrasi şemsiyesi altında toplum içinde teşkilatlanma çabalarına hız vermiş ve laik devlet olgusu, yasal bir güvence olmasına karşın sulandırılmıştır...

Bireysel köktendinci eylemler cesaretlendirilmiş, otorite boşluğundan yararlanarak ortaya çıkan ayrılıkçı akımlar beslenmiştir.”¹²³

Ahmet İnsel, brifinglerle bu süreçte TSK’nın kendine biçtiği rolün toplum mühendisliği olduğunu söylemektedir:

“Siyasal meşruiyetini önce kendi silahlı konumundan, sonra Türkiye Cumhuriyeti halkı’nın içinde boğulduğu genel güvensizlik ortamından alan bu toplum mühendisliği misyonunu sürdürmek için, ya otoriter bir siyasi rejimin merkezinde yer almak gerekir ya da bir siyasi parti gibi faaliyet göstermek. Birinci şıkta, Meclis, siyasi partiler çağın zorladığı koşullar nedeniyle tahammül edilen bir figüran olurlar. İkinci şıkta ise, Silahlı Kuvvetler Partisi’nin varlığı silahsız kuvvetlere dayanan siyasi oluşumları güdük bırakır, hatta fiilen yok eder. Türkiye’de bir siyaset ve yönetme biçimi olarak yürürlükte olan ulusal güvenlik

¹²² Mustafa Erdoğan, a. g. e. , s. 262.

¹²³ Murat Sevinç, a. g. m. , s. 66 – 67.

rejimi bu iki şıkkın sentezidir. Bu rejimin doğal bir sonucu siyasetin siyasetsizleşmesidir. Silahlı Kuvvetlerin toplum mühendisliği operasyonunun (olayının!!!) sürdürülebilir kalması için siyasetin bir ulusal güvenlik saplantısı içinde gerçekleşmesi gerekir.”¹²⁴

Refahiyol Hükümeti'nin düşmesi için yine bu dönemde medyanın da önemli roller oynadığı bilinmektedir. Silahlı Kuvvetler'in basın üzerinden “andıç”lar¹²⁵ çerçevesinde hükümet karşıtlığını psikolojik hareketlerle derinleştirdiği ve kendine kamuoyundan destek aradığı bilinmektedir. Bu dönemde hükümet karşıtı haberlerin basında sıkça işlenmiş olduğu bilinmektedir. Rejimin tehdit altında olduğu medyada çeşitli şekillerde işlenerek hükümetin yıpratılmaya çalışıldığı bilinmektedir. Şubat ayından itibaren medyada hükümet karşıtı yapılan haberlerde büyük bir artış olduğu gözlenmektedir. Özellikle 28 Şubat tarihli MGK toplantısından sonraki MGK toplantılarına basının büyük ilgi gösterdiği ve hükümet ile Ordu arasındaki gerilimi sürekli gündemde tuttuğu kaydedilmektedir.

Tarihi MGK toplantısından sonra alınan kararların uygulanması ve Ordu tarafından bunun izlenmesi hemen hemen tüm ana akım medyanın gündemini oluşturmakta ve yapılan haberlerle bu durumun meşru hale getirilmiş olduğu bilinmektedir. Örneğin 1 Şubat 1997 tarihli Hürriyet Gazetesi'nde “Özel Korumalar İçin RP'ye Uyarı” başlıklı haberde RP'nin siyasi partiler yasasına aykırı davranış sergilediği belirtilerek, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı'nın partiye kapatma uyarısı yaptığı belirtilmektedir. Bu dönemde kimi basın kuruluşlarının kamuoyuna sundukları söyleşiler, raporlar, yorumlar, anketler ve fotoğraflarla hükümetin halk ve özellikle Ordu nezdinde gözden düşürülmesi ve meşruluğunu yitirmesini amaçladıkları ileri sürülmektedir.¹²⁶

¹²⁴ Ahmet İnsel, “Ulusal Güvenlik Siyaseti ve Silahlı Kuvvetler Partisi”, **Birikim**, Sayı:149, 2001, s. 13.

¹²⁵ “Andıç”, ülkemizin gazetecilik tarihinde önemli bir dönemi anlatmak için kullanılan simge bir kelimedir. Türk Dil Kurumu'nun 2005 yılında yayımladığı Türkçe Sözlük'teki anlamı ise “uyarı ve hatırlatma için yazılan not” olarak tanımlanmıştır. 28 Şubat Süreci'nde Nazlı Ilıcak, Fehmi Kuru, Cengiz Çandar, Ali Bayramoğlu gibi gazetecilerin “andıç” lar çerçevesinde köşelerini kaybettikleri bilinmektedir.

¹²⁶ Levent Ünsaldı, **Türkiye'de Asker ve Siyaset**, Çev. Orçun Türkay, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2008, s. 184.

Akademisyen Özipek, bu süreçte kimi medya organlarının üstlendiği rolü şöyle değerlendiriyor:

“28 Şubat sürecini yaşayanlar, onu gazetelerde, radyolarda ve televizyonlarda sürekli yer alan ‘irtica’ görüntüleriyle, ana haber bültenlerinin neredeyse tamamına yayılan Aczimendiler, cin çıkarma törenleri, gizli çekim ayinler ve RP mensuplarının seçim sırasında yaptıkları sakıncalı konuşmalarla, yeşil bayraklı ve çember sakallı ‘mürteci’ görüntüleriyle hatırlayacaklardır... Toplumun seküler hayat tarzına sahip bireylerinde ciddi bir tehditle karşı karşıya oldukları hissi uyandırıldı.”¹²⁷

Ali Bayramoğlu’na göre, bu süreçte Türkiye’nin karşı karşıya olduğu en önemli sorunlardan birisi, Ordu ile kamuoyunun medya kanalıyla doğrudan bir temas haline girmesi ve askeri müdahalenin doğal ya da sıradan bir siyasi gelişme olduğunu fikrinin yerleşik bir hal alması olarak görülmektedir. Yazar, basının askeri vesayeti habercilik maskesi altında olağan bir siyasi gerçekmiş gibi yansıttığını ve TSK ile RP’ye her ikisi de birer siyasi partiymiş gibi muamele etmesinin bu süreçte gerilimi arttıran önemli bir faktör olduğunun altını çizmektedir.¹²⁸

Öte yandan bu dönemde iç ve dış politikada askerin hükümeti devre-dışı bırakan icraatları olduğu bilinmektedir. İç politikada askerin Kürt meselesiyle ilgili kendi iç bünyesinde ekonomik ve sosyal nitelikli önlem paketi hazırlaması ve İçişleri Bakanlığı’ni atlayarak özellikle valilikler vasıtasıyla MGK kararlarının bir kısmının uygulanmasına ilişkin uygulamaları buna örnek olarak gösterilebilir. Dış politikada ise Türk-Yunan ilişkilerinin merkezde bulunduğu Avrupa ile ilişkiler, Amerika ile ilişkiler ve Ortadoğu ile ilişkiler, özellikle İsrail ile ilişkilerde askerin Dışişleri Bakanlığı ile yakın ilişkiler içinde olduğu bilinmektedir.¹²⁹

Bu dönemde, seçimle gelmiş siyasal iktidarın “sivil” toplum örgütleri tarafından baskı altına alınmasına yeniden dönecek olursak, 26 Mayıs 1997’de “5’li (Sivil) İnisiyatif” ortak planının yapıldığını görürüz. Bu plana göre, işyerlerinde

¹²⁸Bekir Berat Özipek, “28 Şubat ve İslamcılar”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt:6, İslamcılık, Haz. Tanıl Bora, Murat Gültekinil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 641.

¹²⁹ Ali Bayramoğlu, *28 Şubat: Bir Müdahalenin Güncesi*, s. 99 – 100

130 A. e.

üretime bir saat ara verilerek 5'li İnisiyatif'in düşünce ve hedeflerini açıklayan bir bildiri okunacak, daha sonra bu örgütlerin temsilcileri Cumhurbaşkanı'nı ziyaret ederek bilgi verecekti. Dönemin TISK Başkanı Refik Baydur'un, basına yaptığı açıklamada "Ekonomik sıkıntıları bir yana koyduk, rejimin derdindeyiz." dediği kaydedilen bir diğer gelişmedir.¹³⁰

Diğer taraftan, 28 Şubat, dönemin önemli isimlerinden Erol Özkasnak tarafından bir süreç olarak nitelenmekte, ve bu süreç içerisinde rol alan insanların gayretleri ve çabalarının ülkeyi irtica bir karanlık batağın içine düşmesini önlemek ve İran benzeri bir Molla Cumhuriyeti haline düşmesine mani olmak için olduğuna dikkat çekmiştir. Erol Özkasnak, 28 Şubat'ın "post-modern darbe" nitelemesini ise şöyle değerlendirmektedir:

"...Aslında 'post-modern darbe' , bence buna yakıştırılan en iyi isim. Bu post-modern darbe, tereyağından kıl çeker gibi, eski darbelere benzemeyen bir şekilde hiç kan akıtmadan, hiç kimseyi üzmeden, gayet usulüne uygun bir şekilde demokratik uygulamalarla, Milli Güvenlik Kurulu tarafından da benimsenerek, devletin başındaki en büyük insandan ilgili bakanlara kadar hepsi de dahil edilerek, hatta halkımızın ortak edilerek sivil toplum kuruluşları vasıtasıyla, çok başarılı bir şekilde yürütülen bir Süreçtir."¹³¹

Ali Bayramoğlu'na göre ise 28 Şubat ile açılan dönem, ekonomik, kültürel ve toplumsal alanda dinsel görünürlüğü tasfiyesi, İslamcı partilerin tasfiyesi olarak siyaset alanının daraltılması ve nihayet sistemin militarize edilmesi olarak okunmalıdır.¹³²

3.4. Refahiyol Hükümeti'nin Sona Ermesi ve Anadol-D Hükümeti Dönemi

¹³⁰Fulya Atacan, **a. g. m.** , s. 130.

¹³¹Hulki Cevizoğlu, **a. g. e.** , s. 56 –57.

¹³²Ali Bayramoğlu, **Türkiye'de İslami Hareket...** , s. 101 – 102

7 Aralık 1996'da Ankara DGM Başsavcılığı, RP'nin Siyasi Partiler Yasası'na aykırı faaliyetlerine ilişkin olarak hazırladığı bir fezlekeyle Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı'na başvurmuştur. DGM Başsavcısı Nuh Mete Yüksel imzasıyla hazırlanan fezlekedede, RP'li vekillerin çeşitli zamanlarda yaptıkları konuşmalara atıfta bulunulduğu bilinmektedir. RP'ye açılan kapatma davası 16 Ocak 1998'de sonuçlanmıştır. Oyçokluğuyla kapatılmasına karar verilen partinin "laikliğe aykırı faaliyetlerde bulunduğu" gerekçesiyle kapatıldığı bilinmektedir. Kapatma kararını veren Anayasa Mahkemesi laiklik ilkesini şu şekilde tanımlanmaktadır: "Din ve devlet işlerinin ayrılığı biçiminde daraltılmayacak, etki alanı daha geniş bir uygarlık, özgürlük ve çağdaşlık ortamı, Türkiye'nin modernleşme felsefesi, insanca yaşama biçimi ve insanlık ideali"¹³³ RP'nin kapatılmasının hukuki değil siyasi bir karar olduğu ileri sürülmektedir.¹³⁴ Kapatma davasının 28 Şubat'ın bir uzantısı olduğu bilinmektedir.

Dönemin Anayasa Mahkemesi Başkanı Ahmet Necdet Sezer, RP'ye verilen kapatma kararını şu sözlerle açıklamıştır:

"Anayasa'nın 68. maddesinin 4. fıkrasında, 'siyasi partilerin tüzük ve programları ile eylemlerini, devletin bağımsızlığına, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, insan haklarına, eşitlik ve hukuk devleti ilkelerine, millet egemenliğine demokratik ve laik cumhuriyet ilkelerine aykırı olamayacağına, sınıf veya zümre diktatörlüğünü savunmayı ve yerleştirmeyi amaçlamayacakları, suç işlemeyi teşvik etmeyecekleri' öngörülmüştür. 69. maddede de, siyasi partilerin tüzük ve programlarıyla eylemlerinin bu hükümlere aykırılığının saptanması halinde, partilerin kapatılacakları belirtilmiştir. Devletin niteliklerinin belirlendiği Anayasa'nın 2. maddesinde de açıklandığı gibi, Türkiye Cumhuriyeti, Atatürk Milliyetçiliğine bağlı, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletidir. Laiklik, Türkiye Cumhuriyeti'nin temel dayanaklarından birisidir. Bu ilkeye aykırılık, Anayasa ve Siyasi Partiler Yasası'nda, partilerin kapatma nedeni sayılmıştır. Toplanan delillerden, RP'nin laiklik ilkesine aykırı eylemleri saptanmış ve kapatılmasına karar verilmiştir."¹³⁵

Diğer taraftan, RP'nin kapatılmasından önce, Refahyol'un düşmesinin ardından ANAP, DSP ve DYP'den istifa edenlerin kurmuş olduğu Demokratik

¹³³ Hasan Ersel v. d. , a. g. e. , s. 579

¹³⁴ Mustafa Erdoğan, a. g. e. , s. 258 -159

¹³⁵ Ali Akel, a. g. e. , s. 344 – 345

Türkiye Partisi'nin de içinde yer aldığı yeni hükümet 12 Temmuz 1997'de kurulmuştur. Bu hükümet CHP destekli bir azınlık hükümeti olarak tanımlanabilir. Bu hükümetten askerin istekleri arasında 28 Şubat kararları'nın istisnasız uygulanmasının önemli bir yer tuttuğu ileri sürülmektedir. 8 yıllık temel eğitim başta olmak üzere kimi düzenlemelerin bu hükümet tarafından gerçekleştirilmesi istenmiştir. Askerlerin gözünde Anasol-D Hükümeti'nin, bir nevi "ara rejim hükümeti" olduğu da ileri sürülmektedir.¹³⁶

Yeni hükümet kurulmadan kısa bir süre önce 7 Temmuz 1997 tarihinde İçişleri Bakanlığı ile Genelkurmay Başkanlığı arasında Emniyet Asayiş Yardımlaşma (EMASYA) isimli bir protokol imzalanmıştır. İmzalanan bu protokol ile temel olarak mülki otorite ve askeri otorite arasındaki ilişki ters yüz edilmiştir.¹³⁷ Ali Bayramoğlu'na göre bu protokol ile:

"...Her ilde askeri bir birim içinde oluşturduğu 'Asayiş Güvenlik Merkezleri' sivil emniyeti ve mülki amiri istihbarat, değerlendirme ve planlama açısından askere bağımlı kılınmıştır. Tüm toplumsal bilgiler, istihbarat bilgileri askerin elinde birikmekte, fişleme doğal bir işlem haline gelmiştir... Bu durum yaygın, tehlikeli ve 'sıradan' bir askerileşme sürecine işaret etmektedir... Tedbir alma gerekçesiyle askeriye merkezli fişleme, istihbarat ve operasyonlar böyle yaygınlaşmıştır..."¹³⁸

Öte yandan, yeni hükümetin ilk önemli icraatı, 8 yıllık temel eğitim ile ilgili kanun çıkarmak olmuştur. Bu hükümet döneminde "Rejim aleyhtarı irticai faaliyetlerle mücadele" için Başbakanlık bünyesinde "Başbakanlık Uygulamayı Takip ve Koordinasyon Kurulu" ya da kamuoyunda bilinen adıyla Sivil Çalışma Grubu kurulmuştur. Bu grup illerden ilçelere kadar örgütlenerek "irticai" faaliyetlerin takibi için çalışmıştır. Ara rejim hükümeti olarak tabir edilen Yılmaz hükümeti döneminde 8 yıllık temel eğitim dışında Kuran kursları ve vakıf yurtlarının yönetiminin Milli Eğitim Bakanlığı'na devredildiği bilinmektedir. Camilerin yapım, yönetim ve denetiminde Diyanet'in belirleyici olması için yönetmelikler çıkarılırken, kamu kuruluşlarında çalışanlar için kılık-kıyafet genelgesinin yürürlüğe konulduğu

¹³⁶ Şamil Tayyar, **Kıt'a Dur!**, s. 107.

¹³⁷ Ali Bayramoğlu, **28 Şubat: Bir Müdahalenin Güncesi**, s. 16.

¹³⁸ A. e.

bilinmektedir. “Siyasi simge” olarak gösterilen türbanın Yılmaz hükümeti döneminde yasaklandığı da bilinmektedir.¹³⁹

Ali Bayramoğlu'na göre milli irade karşısında devlet iradesiyle kurulan Yılmaz hükümeti, askeri vesayet rejimi altında faaliyet gösterecek bir ara dönem hükümeti olmuştur.¹⁴⁰ Bunun yanında Yılmaz Hükümeti zamanında “irticai” olarak nitelenen kurum, kuruluş ve sermayeye karşı önlem alınmaması üzerine askeri otorite tarafından 28 Şubat kararlarının tam olarak uygulanmadığı görüşü üzerinde durulduğu bilinmektedir. Yılmaz'ın BÇG'nin lağvedilmesini isteyerek irtica ile mücadele hükümetin işidir.” dediği buna karşın Silahlı Kuvvetler'in yayımladığı bir bildiriyle Anayasa ve yasaların kendisine verdiği görevleri yerine getirmekte olduğu ve BÇG'yi lağvetmediğini dile getirdiği bilinmektedir.¹⁴¹

Anadol-D Hükümeti döneminde MGK'nın ekim ayındaki toplantısında Milli Güvenlik Siyaset Belgesi'nin¹⁴² (MGSB) değiştirilmesi kararının alındığı bilinmektedir. Hükümet ile Genelkurmay'ın ortak çalışması sonunda 4 Kasım 1997 günü nihai şekli verilen yeni belgede irtica ve aşırı milliyetçilik kavramları ile bölücü terör gibi tehdit unsurlarının yer aldığı bilinmektedir. Uygulanacak politikaların bu belge üzerinden belirlenmesi, yasama icra ve idari faaliyetlerin bu belgeyle uyum taşınması zorunluluğu, askerinin meclis iradesine karşı doğrudan ve sistematik bir müdahalesi olarak görülmektedir. İçinde tehdit değerlendirmelerinin yer aldığı Milli Askeri Stratejik Konsept Belgesi'nin (MASK)¹⁴³ hazırlanarak Askeri Şura'ya getirilmesi ve tekrar başbakanın onayına sunulması sonrası Milli Güvenlik Siyaset Belgesi'ne dönüştüğü bilinmektedir. Kamuoyunda “gizli anayasa” olarak tanımlanan bu belgede irtica birincil tehdit konumuna yükseltilmiştir. Hiçbir genelge, yönetmelik ve yasanın da bu belgeye aykırılık taşımayacağı bilinmektedir. 31 Ekim 1997 tarihindeki MGK'da değiştirilen Milli Güvenlik Siyaset Belgesi'nin gazetelerde yayımlanan özet metni şu şekildedir:

¹³⁹ Hakan Akpınar, a. g. e. , s. 331-332.

¹⁴⁰ Ali Bayramoğlu, **28 Şubat: Bir Müdahalenin Güncesi**, s. 211

¹⁴¹ Hakan Akpınar, a. g. e. , s. 335.

¹⁴² (Çevrimiçi) http://www.mgk.gov.tr/Turkce/sss.html#soru_29 (8.4.2009)

¹⁴³ MASK, ilk kez 1974 yılındaki Kıbrıs Barış Harekati'nin hemen ardından hazırlanmıştır. 1983 sonrası belgenin içeriği ve kapsamı genişlemiştir. Bir din için kutsal kitaplar ne anlam ifade ediyorsa ordular için de MASK'ın bu anlamı taşıdığı dile getirilmektedir. (Mehmet Ali Birand, **Emret Komutanım**, İstanbul, Milliyet, 1986, s. 355)

1. Bölücü ve "irticai" faaliyetler eşit ve birinci derecede önemlidir.
2. Siyasal İslam Türkiye için tehdit unsuru olmaya devam etmektedir.
3. Türk milliyetçiliği bazı kesimlerce ırkçılığa dönüştürülmek istenmektedir. Ülkücü mafya bundan yararlanmak istemektedir. Bu da bir tehdit unsuru oluşturmaktadır.
4. Aşırı sol yine tehdit unsuru olmaya devam etmektedir. Ancak bir yumuşama içinde olduğu görülmektedir.
5. Yunanistan'la ilişkilerde tehdit algılanmasına dikkat edilmelidir. Türkiye'nin bir tercihi olmamasına karşın, Yunanistan ile bir çatışmanın çıkabileceği gözden kaçırılmamalıdır.
6. Yunanistan ile çıkabilecek bir çatışma halinde Suriye de Türkiye ile çatışmaya girebilir.
7. Türkiye'nin komşusu olan ülkelerle ilgili önceki değerlendirmeler aynen korunmalıdır.
8. Kamusal alana kaymamak koşuluyla mahalli ve kültürel özelliklerin geliştirilmesine yönelik düzenlemeler yapılmalıdır.
9. Adalet ve devletin yönetim sistemindeki eksiklik ve aksaklıkları acilen giderilmelidir.
10. Türkiye'nin Batı'ya dönük yüzünde hiçbir değişikliğe gidilmemelidir.
11. Türkiye'nin AB'ye tam üyelik konusundaki hedefi korunmalıdır. Ancak bazı Avrupa ülkelerinin bu konudaki olumsuz tutumları göz ardı edilmemelidir.
12. Bu madde devletin hassas ve çok gizli bir kararı olması gerekçesiyle gazete tarafından yayımlanmamıştır.
13. Türkiye'nin dünya ile bütünleşmesine yönelik, özelleştirme de dahil ekonomik çabalar artırılmalıdır.
14. Türk Cumhuriyetleri'yle ilişkiler güçlendirilmeli ve bu ülkelerin yönetimlerinin gücünün korunmasına destek olunmalıdır..."¹⁴⁴

28 Şubat'ta yapılan MGK toplantısı sonrasında MGK Genel Sekreterliği'nin yaptığı açıklama çizilen çerçevenin ne denli açık olduğunu gözler önüne seriyordu:

"Türkiye'nin 1997 yılı içinde, AB'ne tam üye olacak ülkeler listesine girmeyi öncelikli bir hedef olarak sürdürdüğü böyle bir dönemde resmi ve sivil kurum ve kuruluşların bu sürece katkıda bulunması gerekli olduğu, bu sebeple; Demokrasimiz hakkında kuşkulara yol açacak, Türkiye'nin yurtdışındaki imajını ve itibarını zedeleyecek her türlü spekülasyona son vermek gerektiği, Türkiye Cumhuriyeti'nin laik, demokratik, insan haklarına saygılı, sosyal bir hukuk devleti olduğu yönündeki temel ilkelerinin Anayasa'mızın ve Devletimizin teminatı altında olduğu, rejimin kendisine ve geleceğine yönelik tartışmaların, içinde bulunduğumuz ortamda Türkiye'ye yarardan çok zarar (...) değerlendirilmiş [b]u konuda alınacak ve

¹⁴⁴ Aktaran, Ali Bayramoğlu, a. g. m. , s. 90.

alınması gereken tedbirler uygun bulunarak bu tedbirlerin Bakanlar Kurulu'na bildirilmesine karar verilmiştir.”¹⁴⁵

Öte yandan RP henüz iktidardayken hakkında açılan kapatma davasının Ocak 1998'de sonuçlandığı bilinmektedir. Ömer Laçiner'e göre hükümetten çekilmeye zorlanan RP, buna aktif bir karşılık vermemiş ve sonunda kapatılmaktan kurtulamamıştır.¹⁴⁶ Parti kapatılırken Necmettin Erbakan, Şevket Kazan, Hasan Hüseyin Ceylan ve Şükrü Karatepe gibi isimlere 5 yıl süreyle siyaset yasağı getirilmiştir.¹⁴⁷ “Ara rejim hükümeti” döneminde yaşanan bir diğer gelişme de Tayyip Erdoğan'a getirilen yasaktır. Ordu-hükümet tartışmalarının gerilmeye başladığı günlerde 3 No'lu Devlet Güvenlik Mahkemesi 5 Aralık 1997 günü Siirt'teki mitingde Ziya Gökalp'in “Minaremiz süngü, kubbemiz miğfer, camiler kışlamız...” şiirini okuyan dönemin İstanbul Büyükşehir Belediyesi Başkanı Recep Tayyip Erdoğan'ı 10 ay hapis cezasına çarptırdığı bilinmektedir.¹⁴⁸

Diğer taraftan, Ordu-siyaset ilişkileri açısından bu dönemde gerilimli günlerin yaşandığı bilinmektedir. Mart 1998'de dönemin Başbakanı Mesut Yılmaz gazetecilere verdiği bir demeçte, köktendincilikle mücadelenin seçilmiş hükümetin görevi olduğu terörizmle mücadelenin ise askeri kesimin görevi olduğunu belirtmiştir. Bu demeçten sonra dönemin Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı ise Ordunun köktendincilikle mücadeleyi kararlılıkla sürdüreceğini açıklamıştır.¹⁴⁹

Anasol-D Hükümeti yalnızca 1.5 yıl yaşayabilmiştir. Türkbank ihalesine fesat karıştırdığı iddiasıyla Başbakan Yılmaz hakkında verilen gensoruya CHP destek verince hükümet düşmüştür. 17 Mart günü Kıvrıkoğlu'nun seçimlerin ertelenmesinin

¹⁴⁵ İnönü Alpat, *a. g. e.*, s. 67 – 68.

¹⁴⁶ Ömer Laçiner, “‘28 Şubat Süreci’ Vesilesiyle Tarih ve Toplumumuza Dair Notlar”, **Birikim**, İstanbul, Sayı: 131,2000, s. 15 – 21.

¹⁴⁷ Şamil Tayyar, **Kıt'a Dur!**, s. 118.

¹⁴⁸ *A. e.*, s. 133.

¹⁴⁹ Linda Michaud-Emin, “ The Restructuring of the Military High Command in the Seventh Harmonization Package and its Ramificaions for Civil-Military Relations in Turkey”, **Turkish Studies**, C.8, Sayı:1, Mart 2007, s. 37.

kaosa yol açabileceğini söylediği bilinmektedir.¹⁵⁰ Ecevit'in başbakanlığındaki DSP azınlık hükümeti ise Türkiye'yi 18 Nisan 1999 erken genel seçimlerine taşımıştır.¹⁵¹

28 Şubat Süreci'nde TSK'nın konumuna ve üstlendiği role dair Ali Bayramoğlu'nun görüşleri şu şekildedir:

“...Ordunun geleneksel ‘siyaset üstü’ konumu, ‘siyaset dışı’ olmasının değil, tersine siyaseti denetleyen, temel ilke ve kurallarını koyan bir rol üstlenmesinin altını çizmektedir. Yeni yapılanma ise, Silahlı Kuvvetler’in bu konumunun doğrudan bir nitelik kazanarak genişlemesini ifade ediyor. Başka bir deyişle denetim işlevinin ötesine geçerek, siyasi alanda doğrudan planlayıcı ve zımni uygulayıcı olmasını. Söz konusu gelişmenin tayin edici dört önemli sonucundan söz edilebilir. Birinci sonuç, birçok kez vurguladığımız gibi, TSK'nın girdiği siyasi alanı ve konuyu sterilleştirerek, ‘milli devlet alanı’ ilan etmesidir... İkinci sonuç, orduyu siyasi karar yapılarının içine yerleştiren yasal mekanizmalara toplumsal anlamda yeni bir hayatiyet kazandırılmasıdır... Üçüncü sonuç, Silahlı Kuvvetler’in Refahiyet hükümeti sırasında uygulamaya başladığı, benimsediği ve toplumsal meşruiyeti kaçınılmaz kılan ve yeni rol; medya üzerinden, doğrudan girişim ve önlemlerle kamuoyu oluşturmak, kamuoyundan gelen cevapla siyasetçiye ve siyasi alana yönelmek...”¹⁵²

3.5. 28 Şubat'ın Ardından Ordu-Siyaset İlişkileri (1999-2007)

“Gerekirse 1000 yıl süreceği söylenen”¹⁵³ 28 Şubat sürecinin ardından¹⁵⁴ 1999 seçimlerinden Demokratik Sol Parti (DSP) 136 milletvekiliyle birinci parti olarak çıkarken Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ise 129 milletvekiliyle 2. parti olarak çıkmıştır. Seçimlerden sonra Ecevit'in başbakanlığında DSP-MHP-ANAP koalisyon hükümeti¹⁵⁵ kurulmuştur. 1999 seçimlerinden sonra da Ordu'nun yönetim ve siyasete

¹⁵⁰ Gareth Jenkins, a. g. e. , s. 71.

¹⁵¹ Hakan Akpınar, a. g. e. , s. 332–333.

¹⁵² Ali Bayramoğlu, **28 Şubat Bir Müdahalenin Güncesi**, s. 317 – 318

¹⁵³ 3 Eylül 1999'da gazetecilere verdiği uzun bir brifingde dönemin Genelkurmay Başkanı Hüseyin Kıvrıkoğlu askerlerin köktendinciliğe karşı mücadeleyi sürdürmede kararlı olduklarını 100 gerekirse 1000 yıl süreceğinin altını çizdiği ifade edilmektedir. (Aktaran, Gareth Jenkins, a. g. e. , s. 65)

¹⁵⁴ 28 Şubat sürecinin ardından dönemin İçişleri Bakanı Meral Akşener “Birileri durumdan vazife çıkardı, birileri de durumdan soygun çıkardı.” diyerek bu dönemde yolsuzlukların artış gösterdiğini ifade etmiştir. Öte yandan, Temmuz 2003'te yapılan bir MGK toplantısında, hükümetin sunduğu 140 sayfalık bir raporda yolsuzluğun 28 Şubat'tan sonra ivme kazandığı belirtilmiştir. (Mim Kemal Öke, a. g. e. , s. 305)

¹⁵⁵ 1999-2002 yılları arasında görev yapan Ecevit-Bahçeli ve Yılmaz koalisyon hükümeti döneminde Ordu ile siyasal iktidar arasındaki ilişkiler gergin bir seyir izlememiştir. Ordu, kimi zaman siyaset

müdahil olması devam etmiştir. Demirel'in görev süresi dolmuş ve cumhurbaşkanlığı makamına geçmesi için aday arama süresi başlamıştır. Aday aranırken dönemin Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hüseyin Kıvrıkoğlu'nun bu makama gelecek kişinin ciddi, şaibesiz ve dürüst biri olması gereğinin altını çizmesi de bu dönem için dikkat çekici bir husustur. Bu bağlamda Yılmaz'ın bu makama gelebileceği haberlerine karşılık Genelkurmay'ın sert bir açıklama yaptığı kaydedilmektedir. Açıklama şu şekildedir:

“Haber, Silahlı Kuvvetlerin ülke sorunlarının tamamen dışında olduğu gibi kamuoyunu yanlış bilgilendirici ve yönlendirici bir içerik taşımaktadır. Silahlı Kuvvetler Anayasa ve kanunlarımız çerçevesinde ülkenin yüksek menfaatlerini ve gelişmeleri değerlendirmekte, görüş ve önerilerini doğrudan ilgili kişi ve makamlara ifade etmektedir.”¹⁵⁶

Genelkurmay açıklamalarının yanında, TSK'nın günlük siyasi konularda da fikir beyan etmesine 2001'deki Cumhuriyet Bayramı sebebiyle basın mensuplarına verilen brifingde tanık olunmuştur. 29 Ekim 2001 tarihinde, dönemin komuta düzeyindeki kimi isimlerin dönemin Başbakanı olan Bülent Ecevit'in hasta olması sebebiyle makamını bakanlarından biri olan Hüsamettin Özkan'a vermesinin uygun olacağını belirttikleri dile getirilmektedir.¹⁵⁷ Silahlı Kuvvetler'in komuta kademesinden bir ismin, günlük siyasi meselelere ilişkin bir diğer (sözlü) müdahalesi de, Tayyip Erdoğan'ın kurduğu AKP'nin 2002 seçimlerinden¹⁵⁸ galip çıkması olasılığının güçlendiği dönemlerde CHP'nin başına Kemal Derviş'in geçmesi gereğini beyan etmesidir. Bu iki örnek Ordunun demokrasiye aykırı hareket ettiğini göstermektedir.¹⁵⁹ Ayrıca bu tarihten önce de (Şubat 2000 tarihinde) Kürtçe dilde eğitim ve yayın yasağının kalkmasına yönelik girişimlerin TSK tarafından sert bir

alanına müdahil olmuş ancak bu, gerginlik arz etmemiştir. (Metin Hepar, “The Justice and Development Party Government and the Military in Turkey”, *Turkish Studies*, C.6, No:2, Haziran 2005, s. 216)

¹⁵⁶ Şamil Tayyar, *Kıt'a Dur!*, s.158.

¹⁵⁷ Fikret Bila, *Sivil Darbe Girişimi ve Ankara'da Irak Savaşları*, Ankara, Ümit Yayınları, 2003, s. 24.

¹⁵⁸ 2002 seçimlerinde AKP oyların yüzde 34.26'sını ve parlamentodaki 550 sandalyenin 363'ünü alarak birinci parti olmuştur. CHP ise oyların yüzde 19.40'ını alarak parlamentoda 178 sandalye elde etti. (Hakan Yavuz, a. g. e., s. 346)

¹⁵⁹ Tuncay Kardaş, “Security Governmentality in Turkey”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Britain, University of Wales, 2005, s. 208

biçimde uyarı yoluyla engellendiği bilinmektedir. Genelkurmay, bu dönemde Kürtçe yasağının kalkmasının ayrılıkçı akımları destekleyeceğini belirttiği bir rapor kaleme almıştır.¹⁶⁰

Öte yandan, 28 Şubat'ın Milli Görüş içinde bölünmelere yol açtığı bilinmektedir. Milli Görüş içindeki yenilikçi kanat 3 Kasım 2002¹⁶¹ seçimlerinden galip çıkmıştır. Gelenekçi kanat ise Saadet Partisi'ni kurmuştur. Yenilikçilerin kurmuş olduğu AKP'nin iktidara gelmesinin, 1999'da Avrupa Birliği'ne tam üyelik statüsü sonrası askeri bürokrasisinin görece de olsa liberal demokrasilerdeki olağan rolüne evrilmesine ve askeri bürokrasinin sistem içindeki özerkliğini zayıflatan gelişmelere zemin hazırladığı bilinmektedir. Özellikle 2003'ten sonraki düzenlemeler sistemin kısmi de olsa sivilleşmesine önemli katkılarda bulunmuştur.

Keskin bir ideolojiye sahip olmaktan uzak ve merkezdeki partilerden kopanları kendine çeken bir kitle partisi olarak tanımlanan AKP, ekonomide liberal; toplumsal konularda muhafazakar ve dış politikada ise AB'ye katılımı odak noktaya yerleştiren siyasalar izlemektedir. Laiklik ilkesine karşı asker ve sivil bürokrasi tarafından potansiyel bir tehdit olarak görülen AKP'nin, Türkiye'nin AB'nin bir parçası olması için şimdiye dek en fazla çaba gösteren parti olduğu bilinmektedir.¹⁶²

Diğer taraftan, 2002 seçimleri öncesi asker-sivil ilişkilerinin seyrine ve yapılan yasal düzenlemelere bakacak olursak 2001 tarihinde gerçekleşen, 1982 Anayasası'nın 37. maddesini içeren en kapsamlı anayasa değişikliği çerçevesinde, MGK'nın yapısı ve faaliyetlerini düzenleyen 118. maddenin elden geçtiğini görürüz. Bu düzenlemeyle askeri kesimin sayısal üstünlüğü siviller lehine bozulmuştur. Öte yandan maddenin ikinci fıkrasındaki, MGK'da alınacak kararların "Bakanlar Kurulu'nca öncelikle dikkate alınacağı" şeklindeki ifade yerini "Bakanlar

¹⁶⁰ Gareth Jenkins, a. g. e. , s. 70.

¹⁶¹ "Bu tarihten itibaren Ordu, o zamana kadar –darbe\dikta dönemleri hariç- dolaylı biçimde, ilgili devlet kurumları vasıtasıyla denetlemeye çalıştığı kamusal-toplumsal alana giderek daha da doğrudanlaşan müdahale teknik ve araçları kullanan, buralarda onun özel amaç ve stratejileri doğrultusunda çalışan yasal\sivil, illegal\ paramiliter örgütlenmeler üzerinden 'politika yapan' adeta bir 'parti' konumuna koymuştur. Yasal\sivil örgütlenmeler faslında, daha önce kurulmuş ADD ve ÇYDD vb. oluşumları bu 'politika'ya yönlendirme çabalarına ağırlık verirken milliyetçi akımların gençlik, şehit aileleri gibi örgütlenmeleri içinde de etkili olma girişimleri ihmal edilmemiş; illegal\paramiliter örgütlenmeler bahsinde ise, başta ünlü 'Ergenekon'un yanı sıra çoğunlukla emekli subayların yönetim ve inisiyatifinde ajitatif faaliyetlerde ve kitle hareketi organizasyonlarında kullanılacak kadrolar oluşturmaya hız verilmiştir." (Ömer Laçiner, "Bir Parti Olarak Ordu", **Birikim**, Sayı:230, 2008, s. 4.)

¹⁶² Levent Ünsaldı, a. g. e. , s. 116 – 118

Kurulu'nca değerlendirilir" ibaresine bırakmıştır. Böylelikle 1961 Anayasası ile başlayan MGK'nın görev ve yetkilerinin genişletilmesinin güç kaybettiği bilinmektedir.

Ali Bayramoğlu'na göre, 1982 Anayasası'nın 118. maddesinde yapılan değişiklikler, asker- sivil dengelerinin fiili durumunda herhangi bir değişikliğe yol açmamıştır. Kurulun, askeri kesimi siyasi kararlara dahil eden ana yapısı değişmemiştir. Anayasa değişikliği sonrasında da MGK, siyaset ve hükümeti tamamen ikame eden ve devlet siyasalarını temsil eden karar metinleri yayımlamıştır. Bu bağlamda fiili olarak askeri bürokrasinin özerkliğinin AB'ye uyum çerçevesinde yasalar çıkarılsa da aslında devam ettiği söylenebilir. Bayramoğlu'na göre, Anayasa değişikliğinin sonrasında da MGK, 2001 Haziran, Kasım, Aralık ayı toplantılarında da "hükümete tavsiye niteliğinde kararlar" ötesinde içeriği ve üslubuyla Türkiye'yi, Avrupa Birliği'ni ve Kıbrıs meselesinin taraflarını muhatap alan temel siyasi kararları alabilmiştir.¹⁶³

Haziran 2001 tarihli MGK toplantısının karar metnindeki şu iki paragraf gerek içerikleri gerekse üslupları açısından açık örnek oluştururlar: "AB'nin NATO talepleri, ulusal çıkarlarımız çerçevesinde, NATO kararlarına uygun olarak tek tek değerlendirilecektir. Türkiye AB'nin yetersiz olan bazı politikalarının iyileştirmesini istemeye devam edecektir..." Aralık 2001 toplantısında ise, kurul Hazine müsteşarını ve devlet bakanı Kemal Derviş'i dinlemiş, ekonomik önlemler üzerinde durmuştur.¹⁶⁴ Bu gelişmelere bakacak olursak, yasal değişiklikler olmasına rağmen askeri bürokrasinin sistem içindeki özerk konumunun pek güç kaybettiği söylenemez. Huntington'a göre, "objektif sivil kontrol" ya da sivillerin askerler lehine güçlenmesi durumu yavaş yavaş oluşan bir sosyo-politik olgudur; yasal düzenlemelerle hemen bu kontrol biçimi sağlanamaz.¹⁶⁵ Bu noktada AB'ye uyum kapsamında yapılan yasal düzenlemelerin fiili durumu neden değiştirmedini anlamak mümkündür.

Öte yandan dönemin asker-sivil ilişkilerinin kimi zaman gergin olduğu bilinmektedir. Bunun somut bir örneği şu olaydır: 23 Nisan 2003 tarihli dönemin

¹⁶³ Ali Bayramoğlu, *a. g.m.*, s. 107 – 108

¹⁶⁴ *A.y.*

¹⁶⁵ Samuel Huntington, *Asker ve Devlet: Asker-Sivil İlişkilerinin Kuram ve Siyaseti*, Çev.Kazım Kızılarlan, İstanbul, Salyangoz, 2004, s. 83 – 85

Meclis Başkanı Bülent Arınç'ın düzenlediği Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı resepsiyonuna Genelkurmay Başkanı'nın, Arınç'ın türbanlı eşinin de katılması sebebiyle gitmediği bilinmektedir. Ayrıca, 5 Mayıs 2003 tarihinde de Silahlı Kuvvetler, bir basın açıklamasıyla laik, demokratik ve sosyal hukuk devletinin en büyük güvencesi olduğunu ifade etmiştir. Aynı yılın Ekim ayında ise General İlker Başbuğ'un basına sunduğu bir açıklamada her yıl İmam Hatip Liselerinden 25000 öğrencinin mezun olduğu, ancak Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 5500 din görevlisi atadığını belirttiği bilinmektedir.¹⁶⁶

Bu dönemde, asker-sivil ilişkilerindeki anti-demokratik uygulamaların düzeltilmesine yönelik icraatların meydana geldiği de bilinmektedir. Mayıs 2003'te Avrupa Birliği 6. uyum paketinde gerçekleştirilen bir değişiklikle Radyo Televizyon Üst Kurulu'ndaki MGK temsilcisi devre dışı bırakılmıştır. 30 Temmuz 2003 tarihinde ise TBMM'den geçen Avrupa Birliği'ne ilişkin 7. Uyum Paketi içeriğiyle asker-sivil ilişkilerini siviller lehine çevirmeyi hedefleyen önemli adımlardan birisi atılmıştır. 7. Uyum Paketi'nin askeri sahayla ve MGK ile ilgili düzenlemelerine ilişkin genel gerekçesi yapılan değişikliklerin bağlamı ve itici gücü şu şekilde tanımlanmaktadır:

“...Avrupa Birliği tarafından hazırlanan gözden geçirilmiş Katılım Ortaklığı Belgesinde, Milli Güvenlik Kurulu'nun işlevinin askeri kurumlar üzerinde sivil denetimin sağlanması bakımından Avrupa Birliği üyesi ülkelerdeki uygulama ile uyumlaştırılmasının öngörülmüş olması doğrultusunda Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliğinin görevleri ve işleyişi ele alınmaktadır. Güncellenmiş Ulusal Programda, “Yürütmenin İşlevselliği” başlığı altında, Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliğinin işlevlerinin Anayasanın 4709 sayılı Kanunla değişik 118. maddesi çerçevesinde ve ilgili yasa değişiklikleriyle yeniden tanımlanan nitelikleriyle uyumlaştırılması öngörülmektedir. Bu Tasarıdaki düzenlemeyle, Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliğinin görevleri ve işleyişi Anayasanın 118. maddesine uygun hale getirilmektedir. Milli Güvenlik Kurulu ve Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliğine geniş icra görev ve yetkileri veren hükümlerinin, anılan Genel Sekreterliğin yapısını, görevlerini ve işleyişini Milli Güvenlik Kurulu'nun Anayasada tarif edilen danışma organı niteliklerine paralel bir sekreteryaya birimine uygun hale getirecek şekilde değiştirilmesi öngörülmektedir...”¹⁶⁷

¹⁶⁶ Aktaran, Gareth Jenkins, “Continuity and Change: Prospects for Civil-Military Relations in Turkey”, *International Affairs*, Sayı:83, 2007, s. 350.

¹⁶⁷ Ali Bayramoğlu, a.g.m., s. 109.

Diğer taraftan MGK Genel Sekreteri'nin siviller arasından da tayin edilebilmesi ve sekreterin seçilmesinin Başbakan'a devredilmesi de sivilleşme yönünde kaydedilen bir diğer gelişmedir. Kurulun ayda bir yapılan toplantıları iki aylık periyotlara çevrildiği de bilinmektedir. Kurulun icracı yetkilerinin kaldırılması da sivilleşme yönünde önemli bir adım olarak görülmektedir. 7. Uyum Paketi askeri harcamalar ve mallara yeni hükümler getirerek mutlak denetimsizlik rejimini değiştirmeyi de hedeflemiştir. Böylelikle sembolik de olsa askeri harcamalar hem siyasi hem de hukuki olarak denetime açık hale gelmişlerdir.

Ağustos 2006'da Orgeneral Yaşar Büyükanıt'ın Genelkurmay Başkanı olmasının asker- sivil ilişkilerinde yeni bir döneme işaret ettiği ileri sürülmektedir, zira Orgeneral Hilmi Özkök'ün siyasete - Büyükanıt'a kıyasla- görece daha az müdahil olduğu bilinmektedir.¹⁶⁸ Özkök'e göre askeri müdahaleler sorgulanmalı ve çözüm demokraside aranmalıdır:

“Ordu 27 Mayıs'ta [1960], 12 Mart'ta [1971] ve 12 Eylül'de [1980] müdahale etti. Bu müdahaleler başarılı mıydı? Hayır! Eğer başarılı olsalardı siyasi yasak alan politikacılar siyasete geri dönemezlerdi. Siyasi yasak alanlar daha sonra Başbakan veya Cumhurbaşkanı oldular. Bu gösteriyor ki askeri müdahaleler çare değil. Şimdiden sonra halkın iradesine daha çok güvenmeliyiz.”¹⁶⁹

1999 yılında başlayan ve 2002 sonrası ivme kazanan asker-sivil ilişkilerinin görece demokratikleştirilmesine rağmen “Cumhuriyet'in ve temel niteliklerinin kurucu ve kollayıcı aktörü” olarak TSK'nın, siyaset alanına müdahaleleri son bulmamıştır. Bunun açık bir örneği 27 Nisan 2007 tarihli Genelkurmayın, Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yapıldığı gece kurumun resmi internet sitesinden yayımladığı bildiriyle¹⁷⁰ vücut bulan müdahalesidir. Halkın din duygularının istismar edildiğinin öne sürüldüğü bildiriye, Şanlıurfa'da başörtülü küçük kız çocuklarının ilahi söylemesi ve Kutlu Doğum Haftası etkinliklerine katılmaları yönünde talimat

¹⁶⁸ Gareth Jenkins, a.g.m., s. 339.

¹⁶⁹ Metin Heper, a. g. m. , s. 217.

¹⁷⁰ Bildiri metni için bkz. (Çevrimiçi)http://www.tsk.mil.tr/10_ARSIV/10_1_Basin_Yayin_Faaliyetleri/10_1_Basin_Aciklamalari/2007/BA_08.html (24.04.2009)

verilmesi gibi olaylardan hareketle rejimin irtica tehdidi altında olduğunun söylenmesinin altındaki asıl hedefin Cumhurbaşkanlığı seçim sürecine müdahale olduğu ileri sürülmektedir.¹⁷¹

Mithat Sancar'a göre, 27 Nisan muhtırasının arkasında yatan ana sebep Cumhurbaşkanlığı seçimleridir¹⁷² Cumhurbaşkanlığı makamını "cumhuriyet düşmanları" na kaptırmama gibi sınırlı bir hedefle başlamış görünen son iktidar operasyonu ise Abdullah Gül'ün Çankaya'ya çıkmasıyla asli hedefine ulaşmamıştır, denilebilir.

Hürriyet Genel Yayın Yönetmeni Ertuğrul Özkök Genelkurmay'ın internet bildirisinden iki gün sonra köşesinde 28 Şubat sürecini başlatan "Silahsız Kuvvetler" tabirine atıfta bulunarak "Türkiye'nin Sivil 28 Şubat süreci başlamıştır." diye yazmış olduğu bilinmektedir. Bekir Coşkun da bu muhtırayla askerinin Çankaya'yı dincilere bırakmayacağını ve aksini ise Atatürkçülüğe ihanet olarak kabul edeceklerini kaleme aldığı bir yazı yazdığı bilinmektedir.¹⁷³

"Siyasal İslam" tehdidiyle siyaset alanına bir internet bildiriyle müdahale edilmesinin ardından Cumhurbaşkanlığı seçimleri için Anayasa Mahkemesi'nden "367 kararı"nın çıktığı bilinmektedir. Cumhurbaşkanlığı seçim sürecinde Atatürkçü Düşünce Derneği Genel Başkanı Orgeneral Şener Eruygur, Jandarma Genel Komutanı'yken güçlendirdiği Cumhuriyet Çalışma Grubu'nu devreye sokmuştur. Bu dönemde Eruygur'un en yakın çalışma arkadaşının ise Hürşit Tolon olduğu ileri sürülmektedir.¹⁷⁴

Yine bu dönemde, çeşitli "sivil" toplum örgütleriyle düzenlenen Cumhuriyet mitinglerinde "laiklik ilkesinin tehdit altında olduğu" mesajı üzerinden Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarını yıkmak\yıpratmak amacıyla "Ordu görev!" yazılı pankartların taşınmasının da dikkat çekici olduğu iddia edilmektedir.¹⁷⁵ Mim Kemal Öke'ye göre bu pankartların taşınması ya da 1960 Darbesi'ndeki "ordu-millet elele" sloganı ile açığa çıkan zihniyette sivillerin askerleri kendilerinden üstün gördükleri

¹⁷¹ Şamil Tayyar, **Kıt'a Dur!**, s. 286-287.

¹⁷² Mithat Sancar, "Hangi Darbe Nasıl Bir Demokrasi?", **Birikim**, Sayı: 218, Haziran 2007, s. 25.

¹⁷³ Şamil Tayyar, **Kıt'a Dur!**, s. 288.

¹⁷⁴ A. e. , s. 232 – 233

¹⁷⁵ A. e. , s. 296.

gerçeği yatmaktadır.¹⁷⁶ Yazar'a göre, "ordu-millet geleneği", Türk siyasal kültüründe yozlaşarak bir tür "sivil pretoryenizm"e dönüşmüştür. Bu bağlamda, 28 Şubat Süreci'ndeki "Silahsız Kuvvetler" tabiri "sivil pretoryenizm" olgusuna ışık tutar niteliktedir.

Diğer taraftan, 28 Şubat'ın ardından asker-sivil ilişkileri 1999 sonrası kısmen normalleşmeye başlasa da Milli Görüş Hareketi'nden gelen bir isim olan Abdullah Gül'ün Cumhurbaşkanı seçilmesi öncesi tekrar gerilimli bir seyre kaymıştır. Siyaset alanına internet bildirisi kanalıyla müdahale eden TSK, rejimin özünü oluşturduğuna inandığı laiklik ilkesinin tehdit altında olduğunu öne sürerek bu hareketini meşrulaştırmaya çalışmıştır.

Askeri bürokrasinin siyaseti etkilemek için kullandığı doğrudan yöntemlerden¹⁷⁷ birinin basın açıklamaları yoluyla olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda 27 Nisan 2007 gecesi Genelkurmay'ın resmi internet sitesinde yayımladığı basın açıklaması, Cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesi siyasal alana bir müdahale olarak görülmüş ve "e-muhtıra" olarak isimlendirilmiştir.

Ahmet İnel 28 Şubat ile 27 Nisan'ı şu şekilde mukayeseli bir değerlendirmeye tabi tutuyor:

"28 Şubat'ta 'sivil toplumun hareketlendirilmesi mitinglerle değil, doğrudan MGK'ya ve Genelkurmay Başkanlığı'na kişi ve kuruluşların çağrılarak, durum hakkında bilgilendirmeleri biçiminde hayata geçirilmişti. O dönemde sivil toplum kuruluşlarının, sendikaların, meslek odalarının, gazetecilerin, işadamlarının, yükseköğrenim camiasının brifing almak için Ankara'da MGK ve Genelkurmay'ın, bazı illerde garnizonların önünde kuyruğa girmelerine şahit olmuştuk.

...27 Nisan muhtırasının dahil olduğu, cumhurbaşkanlığı seçimlerinin askıya alınmasına giden süreç, farklı biçimde tezahür etti. Bu kez sivil toplum mobilizasyonu, askeri brifingler aracılığıyla değil, bir gazete, bir televizyon ve birkaç derneğin desteğiyle ve Cumhuriyet mitingleri yoluyla sağlandı."¹⁷⁸

Metin Heper'e göre, 1997'den bu yana Ordu, rahatsızlığını ya kapalı kapılar ardından ya da kamuoyu önünde dile getirmektedir. Heper, 28 Şubat sonrası Ordu'nun artık darbe yapmaya hevesli olmadığını belirterek kimi zaman sunduğu

¹⁷⁶ Mim Kemal Öke, a. g. e. , s. 258 – 259.

¹⁷⁷ Bu yöntemler için bkz. Seydi Çelik, a. g. e. , s. 280 – 288

¹⁷⁸ Ahmet İnel, " Pretoryen Devlet ve Sahipleri", **Birikim**, Sayı:218, Haziran 2007, s. 18.

beyanatlarla Ordu'nun "Merak etmeyin, biz buradayız." demek istediğini belirtmektedir.¹⁷⁹

Sonuç olarak 1999'da Türkiye'nin AB'ye tam üyelik statüsüne hak kazanması sonrası demokratikleşme ve ordu – siyaset ilişkilerinin liberal demokrasilerdeki ordu – siyaset ilişkilerinin seyrine evrilmesi özellikle 2001 ve 2003'te yapılan yasal ve anayasal düzenlemelerle ivme kazanmıştır. Ancak bu durum, fiili olarak gereken sivilleşmeye zemin hazırlamamıştır, zira seçilmiş hükümetin emrinde olması gereken askeri bürokrasi hala fiili özerk bir yapıya sahiptir.

3.6. III. Bölüm Üzerine: Değerlendirme\Sonuç

Bu bölümde tezimizin asıl inceleme konusu olan 28 Şubat Süreci ele alınmaya çalışılmıştır. 1980 sonrası etnik ve dini kimlik taleplerinin artmasına bağlı olarak ve sağ siyasal yelpazedeki partilerin, seçmenlerin bu taleplerine yönelik siyasalar üretememesi gibi nedenlerle 1995 genel seçimlerinden RP birinci parti olarak çıkmıştır. Cumhuriyet tarihinde ilk kez İslamcı bir liderin Başbakan olması ise laik çevreleri, askeri ve sivil bürokrasiyi kaygılandırmıştır. Bu bağlamda Refahiyol Hükümeti'nin kurulması sonrası ana akım medya, büyük iş çevreleri ve kimi "sivil" toplum örgütlerinin, Ordu öncülüğünde siyasal iktidar karşısı bir duruş sergilemiş oldukları ve hükümetin yaklaşık 11 ay sonra Erbakan'ın istifasıyla görevinin sona ermesine zemin hazırladıkları bilinmektedir.

DYP-RP ortaklığında kurulan Refahiyol Hükümeti'nin TSK, medya ve "sivil" toplum aracılığıyla görevden uzaklaştırılmasında, siyaset alanının asker eliyle Çalışma Grupları, Andıçlar, ve irticanın iç tehdit olarak ilk sıraya yerleştirilmesiyle daraltıldığı bilinmektedir. Bu bağlamda 1990'ların ikinci yarısında siyasal ve yönetsel alandaki başat aktör TSK olmuştur, denilebilir.

Öte yandan, 2002 genel seçimlerinden, RP geleneğinden gelen ve bu süreçte hapse mahkum olan Recep Tayyip Erdoğan liderliğinde kurulan AKP zaferle

¹⁷⁹ Metin Heper ile söyleşi, *Anlayış Dergisi*, Haziran 2008, Sayı:63, s. 59.

ayrılmıştır. AKP'nin 2002-2007 yılları arası AB'ye uyum kapsamında sistemin sivilleşmesine yönelik önemli adımlar attığı bilinmektedir. Ancak buna rağmen, TSK'nın "rejimi koruma ve kollama" göreviyle sivil alana müdahale etmesi bu dönemde gözlemlenen bir diğer olgudur. Milli Görüş Hareketi'nden gelen Abdullah Gül'ün Çankaya'ya çıkması öncesinde Genelkurmay'ın bir internet bildiriyle seçim sürecine müdahil olması bunun açık bir örneğidir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Türkiye'nin siyasal ve yönetsel yaşamında 28 Şubat Süreci'nin yerini incelemeye çalıştığımız bu çalışmanın amacı, yönetsel ve siyasal alanda konumlanmış olan Silahlı Kuvvetler'in rejimi korumak ve kollamak adına sivil alana müdahalesinin Cumhuriyet'in kendi temel tasarımlarından olan Avrupalılaştırma'ya uyumu \ uyumsuzluğunu incelemek ve askeri bürokrasi özerkliğini sürekli kılan yapısal unsurların değerlendirilmesi oluşturmaktadır.

Çalışmamızda Osmanlı'dan günümüze asker-sivil ilişkilerinin seyri özellikle 1960, 1971 ve 1980 müdahaleleri özelinde detaylı bir biçimde ele alınmış ve asker-sivil ilişkilerinin dayandığı yasal ve yapısal temeller ele alınmaya çalışılmıştır. 1960, 1971 ve 1980 askeri müdahalelerinin sert ve ani darbeler oldukları bu sebeple de 28 Şubat 1997 tarihli müdahaleden ayrıldıkları bilinmektedir. 28 Şubat Süreci'nde TSK, öncellerinden farklı bir müdahale tarzı benimsemiş ve hayatın her alanına -idari,siyasi ekonomik, sosyal- müdahil bir konum almıştır.

Diğer taraftan, yönetsel ve siyasal alanda konumlanan TSK, incelemeye çalıştığımız bu süreçte “sivil” toplum örgütlerinin, sendikaların, işçi ve işveren örgütlerinin ve medyanın baskısıyla meşru yollardan iş başına gelmiş olan Refahiyol Hükümeti'ni görevinden uzaklaştırmış ve bu süreçte medyaya ve yargıya sunduğu brifinglerle kamuoyundan da meşruiyet aramaya çalışmıştır. Refahiyol'un kurulmasından itibaren irtica ve irticai sermayenin büyüyen tehlike oluşturduğunu savunan TSK, Nisan 1997'den itibaren medya, “sivil” toplum ve yargı organlarına bu konularda brifingler vermiştir. Ordu tarafından sunulan brifinglerde Ordu'nun Cumhuriyet'i koruma ve kollama görevleri hatırlatılarak gerekirse silah ile mücadeleye hazır olduğunun da vurgulandığı bilinmektedir. Bu dönemde kurulan Batı Çalışma Grubu (BÇG) ise bu süreçte Ordu'nun farklı bir halkla ilişkiler çalışması yolunu izlediği sonucunu çıkarmamıza neden olmaktadır.

Öte yandan, 1990'lı yılların sonrasında güvenlik politikalarında değişiklik olduğu ve doğabilecek bir tehlikenin İslami yönünün vurgulanmaya başlamış olduğu ileri sürülmektedir. 1995 genel seçimlerinden birinci parti olarak çıkan RP'nin taşıdığı İslami vurgunun da bu dönemde tehdit olarak algılandığı bilinmektedir.

RP'nin iktidara gelmesiyle birlikte askeri bürokrasinin tehdit olarak gördüğü bir diğer gelişme de İslami sermayenin yükselişine ilişkindir. İstanbul sermayesinin elinde bulunan ana akım medya kuruluşları da bu konuya önem göstermiş ve TSK ile birlikte bu yükselişe “Dur!” demeyi kendilerine görev edinmişlerdir, denilebilir.

Bu süreçte ekonomik ve siyasi olarak bağımsız sayılamayacak ve sermaye ve siyaset sınıfı ile kol kola giden ana akım medya “laiklik elden gidiyor” saikiyle hareket etmiş ve herhangi bir sorgulamaya girmeksizin tavrını resmi ideolojinin korunmasından yana koymuştur. Refahyol Hükümeti'nin attığı her adımın ana akım medya tarafından sorgulanmış olmasına rağmen Ordu'nun bu süreçteki duruşunun sorgulanmaksızın meşru kabul edilmesi ise dikkate değer bir başka gelişmedir.

İncelemeye çalıştığımız bu süreçte, ana akım medyanın kamuoyunu yönlendirmeye çalışarak TSK'ya destek verme yolunu seçtiği bilinmektedir. Bunun yanında “Silahsız Kuvvetler” olarak adlandırılan “sivil” toplum kuruluşlarının bu süreçte Ordu'nun dolaylı müdahalesinin “halk tarafından” kabul gördüğü izlenimini doğrulama amaçlı yürüyüşler ve mitingler düzenledikleri de bilinmektedir. TSK'nın özellikle 28 Şubat Süreci olarak adlandırılan müdahale sonrası siyaseti yapılandırma döneminde, siyasi arenadaki aktörleri bir müttefik olmaktan tümüyle çıkararak topluma dönüş yaptığını gözlemek mümkün.

Bu süreçte, “devlet işleyişinin askerileşmesi” kaydedilen bir diğer gelişmedir. Askeri otorite çeşitli yasalar ve yönetmeliklerle sivil alanda etkin bir konum elde etmiştir. Aşırı yetkili ancak sorumsuz bir askeri otoritenin varlığını bu dönemde gözlemlemek mümkün.

İncelemeye çalıştığımız 28 Şubat Süreci'nde dikkate değer bir diğer husus da aydınların ve kimi askerlerin bu süreçte yaşanan gelişmeleri göz önünde bulundurarak bu sürece “post-modern” nitelmesini yakıştırmalarıdır. Toplarla, tanklarla değil; basın ve yargı ile ana akım medya üzerinden vücut bulan bu askeri müdahalede kamuoyundan meşruiyet arandığı bilinmektedir. 28 Şubat 1997 tarihli MGK toplantısından sonra alınan kararlar ve bu kararların uygulanmasının ordu tarafından denetlenmesi ve ordunun medyaya, yargı mensuplarına ve “sivil” toplum kuruluşlarına verdiği brifinglerle Refahyol Hükümeti'nin siyasal etkinliğini sonlandırdığı bilinmektedir.

Türkiye, Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana yüzünü Batı'ya dönmüş olan bir devlet olarak asker-sivil ilişkilerinde liberal-demokratik modeli benimsemek durumundadır. Bu modelde ise askerler seçilmiş hükümetin emrinde çalışan memurlar olarak görülürler. Ancak Türkiye'de Bakanlar Kurulu, Cumhurbaşkanı ve "gölge kabine" olarak nitelenen Milli Güvenlik Kurulu (MGK) ile yürütmenin üç başlı olduğu bilinmektedir. Bu ise demokratik düzene aykırı olarak addedilmektedir. 28 Şubat ile birlikte üç başlı olan yürütmeye ek olarak hayatın tüm alanlarından İslami tezahürlerin tasfiyesine yönelik bir hareketin başlamış olduğu bilinmektedir. Bu ise ekonomik, sosyal ve idari mekanizmaların askerileşmesine kapı aralamıştır. Silahlı Kuvvetler'in bu süreçte, sivil otoritenin anayasal denetimi dışında bir yerden siyasi girişimleri şekillendirme ve veto etmede rol oynama yoluna gittikleri de bilinen bir diğer gerçektir.

Soğuk Savaş sonrası dünyasında askeri bürokrasi üzerinde sivil siyaset sınıfının, onun üzerinde de toplumun demokratik denetimi esas olmuş ve askeri bürokrasinin siviller aleyhine politik bir konum edinmeleri çok zor olmasına rağmen Türkiye'de bu sürecin tersinin hüküm sürdüğü bilinmektedir. 28 Şubat 1997 askeri müdahalesinde bu durum açıkça gözler önüne gelmiştir. Demokratik yollarla işbaşına gelmiş bir hükümet, Anayasa'ya dayanılarak askeri otorite tarafından görevinden edilmiştir.

Gerekirse 1000 yıl süreceği belirtilen 28 Şubat Süreci sonrası Türkiye'de demokratik siyasal sistemin ciddi bir sarsılma yaşaması ve Siyasal İslam'ın rejime yönelik birincil tehdit unsuru olduğu tezi devamlı surette beslenmiştir. Kamusal alandan İslami tezahürlerin tasfiyesinin bu süreç ve sonrasında demokratik düzene büyük bir darbe indirmiş olduğunu söylemek yanlış olmaz. 28 Şubat 1997 müdahalesinin Siyasal İslam'ın yükselttiği kimlik politikalarına karşı belli bir hayat tarzını tercih ettiği bilinmektedir. "Laik, çağdaş, modern" olarak tanımlanabilecek bu hayat tarzına sahip ol(a)mayan bireylerin bu süreç sonrası dışlanmış oldukları ileri sürülmektedir.

Öte yandan, TSK'nın rejimi koruma ve kollama rolünün Türk siyasetinin hareket alanını daralttığı ve bu hareket alanının büyük ölçüde askerler tarafından belirlendiğini göz önünde bulundurursak demokratik sistemlerin başat unsurlarından olan "sivillik" nosyonunun ülkemizde güçlü olmadığını –hatta çok

kırılgan olduğunu- söyleyebiliriz. TSK'nın siyasal belirleyiciliğinin Osmanlı'dan devralınan tarihsel ve kültürel mirasa dayandığı ve bunun toplu bilincinde içselleştirildiği ve sorgulanmadığı bunun ise demokrasinin önündeki en büyük engellerden biri olduğu dile getirilmektedir.

İncelemeye çalıştığımız 28 Şubat'ın meşruluk kaynağının rejimin kurucu ideolojisi yani Kemalizm olduğu bilinmektedir. Kemalist devlet kavrayışı ile demokratik devlet kavrayışının arasındaki gerilimin ele alınması ise 28 Şubat sonrası, Türkiye'deki demokratikleşme hareketlerinin analizi için anahtar role sahiptir, denebilir. Türkiye'de modern topluma özgü demokratik siyasi süreç özelliklerinin Kemalizm\ Atatürkçülük sınırı içinde meşru görülmekte olduğu bilinmektedir. Bu da tek bir ideolojinin içine hapsedilmiş toplumsal hareketlerin demokratik sistemlerdeki hareketlere göre daha cılız kalmasına zemin hazırlamaktadır. İslamcı siyasetin, Kürt Sorunu vb. sorunların demokratik bir zeminde çözülememesinin ardında da resmi ideolojinin yattığı bilinmektedir.

28 Şubat Süreci'nde tıpkı 27 Mayıs 1960'ta olduğu gibi laik Cumhuriyet'in "çifte direkleri" olarak tabir edebileceğimiz kimi asker – sivil bürokratların (devlet elitleri olarak tanımlayabileceğimiz bir kesimin) RP – DYP ortaklığındaki siyasi elitlere karşı cephe aldığı bilinmektedir. Bu süreçte de Cumhuriyet tarihinin ilk müdahalesinde olduğu gibi Ordu'yu müdahaleye iten asli unsurların başında sözünü ettiğimiz -ayrıcılıklı konumlarını kaybetmek istemeyen- kesimin rolü yadsınamaz.

Öte yandan, 2003 yılındaki AB'ye uyum yasaları çerçevesinde ise MGK Sekreterliği'nin yetkilerinin kısıtlandığı ve askeri harcamalara denetim kapısının açıldığı bir döneme girildiği bilinmektedir. MGK Genel Sekreteri'nin siviller arasından da tayin edilebilmesi ve bu yolla askere olan fiili bağımlılığın ortadan kalkması demokratikleşme yönünde önemli bir adım olarak değerlendirilmektedir. Kurulun ayda bir yapılan toplantılarının iki aylık periyotlara çevrilmesi de bu hususta ele alınması gereken bir diğer yeniliktir.

2002 seçimlerinde "Milli Görüş"ün yenilikçi kanadının önde gelen isimlerinden olan Recep Tayyip Erdoğan önderliğinde kurulan AKP'nin seçim zaferi sonrası, AB'ye uyum yasalarına rağmen askerlerin 27 Nisan 2007'de bir internet bildirisiyle siyasi alanına müdahale ettiği bilinmektedir. Sivil siyasetin bu tarihte

askıya alınması çabaları ise 28 Şubat'ın aksine -sivil toplum, medya ve halkın sivil siyaseti desteklemesi nedeni ile- başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 27 Nisan 2007 tarihli e-muhtıraya giden sürecin 28 Şubat Süreci'nde gözlemlenen biçimden farklı bir biçimde tezahür ettiği bilinmektedir. Bu kez "sivil" toplumun yönlendirilmesinin askerlerin verdiği brifingler aracılığıyla değil, kimi gazete, televizyon kanalı ve Cumhuriyet mitingleri yoluyla vücut bulduğu bilinmektedir.

Öte yandan, Türkiye'de demokratik gelişmenin önündeki en büyük engellerden birini hükümet ile devlet iktidarlarının arasındaki ayrışmanın oluşturduğu bilinmektedir. "Devlet İktidarı" anlayışıyla millet iradesinin 28 Şubat'ta hiçe sayılarak seçilmiş hükümetin görevine son verildiği bilinmektedir. Ancak Türkiye'de siyasal sistemin gerçek anlamda demokratikleşmesi en azından liberal demokrasilerdeki kurumsal, siyasal ve yönetsel konumlanışa sahip olabilmesi, tek başına Ordunun müdahale ya da müdahalesizlik konumuyla açıklama bulamayacaktır şüphesiz.

Demokratikleşme daha geniş anlamda siyasal sistemin alt unsurları, siyasal parti rejimi, siyasal katılım, siyasal kültür gibi belirleyicilerle de açıklanmalıdır. Bu anlamda daha geniş bir demokratikleşme hamlesine ihtiyaç vardır, bunun için de Ordunun sistemde liberal demokrasilerdeki yerini alması temenni edilir.

Sonuç olarak, Türkiye'nin siyasal ve yönetsel yaşamında 28 Şubat Süreci'nin yerini incelemeye çalıştığımız bu çalışmada ele alınan askeri müdahalenin öncellerinden farklı olarak kalıcılık ve meşruiyet eksenli bir uzantısının olduğu göze çarpmaktadır. İncelenen süreç sonrasında demokratik karar mekanizmalarında sivil aktörlerin rolü askerlere nispeten zayıflamıştır.

Diğer taraftan bilindiği üzere İç Hizmet Kanunu, MGK, Sıkıyönetim Kanunu ve Olağanüstü Hal Kanunu gibi yasa ve tüzüklerle siyasi karar süreçlerine katılma imkânı bulan Silahlı Kuvvetler, yukarıda sözü edildiği gibi 2000'li yılların başında AB'ye uyum yasaları çerçevesinde siyasetteki etkin rolünü yitirmeye başlamıştır. Bu ise asker – sivil ilişkilerindeki liberal – demokratik model için olmazsa olmaz bir koşuldur. Bu sebepten ötürü 28 Şubat ile ivme kazanan askeri vesayet sistemi büyük ölçüde zayıflamıştır.

EK

28 ŞUBAT 1997 TARİHLİ MGK KARARLARI

1. Anayasamızda Cumhuriyet'in temel nitelikleri arasında yer alan ve yine Anayasa'nın 4'üncü maddesi ile teminat altına alınan laiklik ilkesi büyük bir titizlik ve hassasiyetle korunmalı, bunun korunması için mevcut yasalar uygulamada yetersiz görülüyorsa yeni düzenlemeler yapılmalıdır.
2. Tarikatlarla bağlantılı özel yurt, vakıf ve okullar devletin yetkili organlarınca denetim altına alınarak Tevhidi Tedrisat Kanunu gereği Milli Eğitim Bakanlığı'na devri sağlanmalıdır.
3. Genç nesillerin körpe dimağlarının öncelikle Cumhuriyet, Atatürk, Vatan ve Millet sevgisi, Türk milletini çağdaş uygarlık düzeyine çıkarma ülkü ve amacı doğrultusunda bilinçlendirilmesi ve çeşitli mihrakların etkisinden korunması bakımından:
 - a. 8 yıllık kesintisiz eğitim, tüm yurtda uygulanmaya konulmalı
 - b. Temel eğitimi almış çocukların, ailelerinin isteğine bağlı olarak, devam edebileceği Kuran kurslarının Milli Eğitim Bakanlığı sorumluluğu ve kontrolünde faaliyet göstermeleri için gerekli idari ve yasal düzenlemeler yapılmalıdır.
4. Cumhuriyet rejimine ve Atatürk ilke ve inkılaplarına sadık aydın din adamları yetiştirmekle yükümlü Milli Eğitim kuruluşlarımız, Tevhidi Tedrisat Kanunu'nun özüne uygun ihtiyaç düzeyinde tutulmalıdır.
5. Yurdun çeşitli yerlerinde yapılan dini tesisler belli çevrelere mesaj vermek amacıyla gündemde tutularak siyasi istismar konusu yapılmamalı, bu tesislere ihtiyaç varsa bunlar Diyanet İşleri Başkanlığı'nca incelenerek mahalli yönetimler ve ilgili makamlar arasında koordine edilerek gerçekleştirilmelidir.

6. 677 sayılı yasa ile men edilmiş tarikatların ve bu kanunda belirtilen tüm unsurların faaliyetlerine son verilmeli, toplumun demokratik, siyasi ve sosyal hukuk düzeninin zedelenmesi önlenmelidir.
7. İrticai faaliyetleri nedeniyle Yüksek Askeri Şura kararları ile TSK'dan ilişkileri kesilen personel konusu istismar edilerek TSK'yı dine karşıymış gibi göstermeye çalışan bazı medya gruplarının silahlı kuvvetler ve mensupları aleyhindeki yayınları kontrol altına alınmalıdır.
8. İrticai faaliyetleri, disiplinsizlikleri veya yasa-dışı örgütlerle irtibatları nedeniyle TSK'dan ilişkileri kesilen personelin diğer kamu kurum ve kuruluşlarında istihdam ile teşvik unsuruna imkan verilmemelidir.
9. TSK'ya aşırı dinci kesimden sızmaları önlemek için mevcut mevzuat çerçevesinde alınan tedbirler; diğer kamu kurum ve kuruluşları, özellikle üniversite ve diğer eğitim kurumları ile bürokrasinin her kademesinde ve yargı kuruluşlarında da uygulanmalıdır.
10. Ülkemizi çağdışı bir rejimden ve din istismarının sebep olabileceği muhtemel bir çatışmadan korumak için, İran İslam Cumhuriyeti'nin ülkemizdeki rejim aleyhtarı faaliyet, tutum ve davranışlarına mani olunmalı, bu maksatla İran'a karşı komşuluk münasebetlerimizi ve ekonomik ilişkilerimizi bozmayacak, fakat yıkıcı ve zararlı faaliyetlerini önleyecek bir tedbirler paketi hazırlanmalı ve yürürlüğe konulmalıdır.
11. Aşırı dinci kesimin Türkiye'de mezhep ayrılıklarını körüklemek suretiyle toplumda kutuplaşmalara neden olacak ve dolayısıyla milletimizin düşmanca kamplara ayrılmasına yol açacak çok tehlikeli faaliyetler yasal ve idari yollarla mutlaka önlenmelidir.
12. T. C. Anayasası, Siyasi Partiler Yasası, Türk Ceza Yasası'na ve bilhassa belediyeler yasasına aykırı olarak sergilenen olayların sorumluları hakkında gerekli yasal ve idari işlemler kısa zamanda sonuçlandırılmalı ve bu tür olayların tekrarlanmaması için her kademedeki kesin önlemler alınmalıdır.
13. Kıyafetle ilgili kanuna aykırı olarak ortaya çıkan ve Türkiye'yi çağdışı bir görünüme yöneltecek uygulamalara mani olunmalı, bu konudaki kanun ve Anayasa Mahkemesi kararları taviz verilmeden öncelikle ve özellikle kamu kurum ve kuruluşlarında titizlikle uygulanmalıdır.

14. Çeşitli nedenlerle verilen, kısa ve uzun namlulu silahlara ait ruhsat işlemleri polis ve jandarma bölgeleri esas alınarak yeniden düzenlenmeli, bu konuda kısıtlamalar getirilmeli, özellikle pompalı tüfeklere olan talep dikkatle değerlendirilmelidir.
15. Kurban derilerinin, mali kaynak sağlamayı amaçlayan ve denetimden uzak rejim aleyhtarı örgüt ve kuruluşlar tarafından toplanmasına mani olunmalı, kanunla verilmiş yetki dışında kurban derisi toplattırılmamalıdır.
16. Özel üniforma giydirilmiş korumalar ve buna neden olan sorumlular hakkında yasal işlemler ivedilikle sonuçlandırılmalı ve bu tür yasa dışı uygulamaların ulaşabileceği vahim boyutlar dikkate alınarak, yasa ile öngörülmemiş bütün özel korumalar kaldırılmalıdır.
17. Ülke sorunlarının çözümünü “Millet Kavramı Yerine Ümmet Kavramı” bazında ele alınarak sonuçlandırmayı amaçlayan ve bölücü terör örgütüne de aynı bazda yaklaşarak onları cesaretlendiren girişimler yasal ve idari yollardan önlenmelidir.
18. Büyük kurtarıcı Atatürk’e karşı yapılan saygısızlık ve Atatürk aleyhine işlenen suçlar hakkında 5816 sayılı kanunun istismar edilmesine fırsat verilmemelidir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Ahmad, Feroz: **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul, Kaynak, 2007

Ahmad, Feroz: **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, Çev. Nuran Yavuz, İstanbul, Kaynak, 1986

Ahmad, Feroz: **İttihatçılıktan Kemalizme**, Çev. Fatmagül Berktaş, İstanbul, Kaynak, 1985

Ahmad Feroz: **Demokrasi Sürecinde Türkiye**, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Hil, 1994.

Akel, Ali: **Erbakan ve Generaller**, İstanbul, Şura, 1999.

Akpınar, Hakan: **28 Şubat: Postmodern Darbenin Öyküsü**, İstanbul, Metis, 2003

Akşin, Sina v. d.: **Türkiye Tarihi 5: Bugünkü Türkiye 1981-2000**, 5. Basım, İstanbul, Cem Yayınevi, 2002.

Aksoy, Ergun: **28 Şubat'tan Balgat'a Mücahit**, Ankara, Ümit, 2000.

Alkan, Ahmet Turan: **II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset**, İstanbul, Ufuk Kitapları, 2001

Alpat, İnönü: **Hamamböcekleri, Ateştopu ve Askerler: 28 Şubat Süreci'nde Türkiye**, İzmir, Mayıs, 1999.

Balcı, Muharrem: **MGK ve Demokrasi: Hukuk Ordu Siyaset**, İstanbul, Yöneliş, 1997.

Barlas, Mehmet: **Turgut Özal'ın Anıları**, 2.Baskı, İstanbul, Sabah, 1996

Başkaya, Fikret: **Yediyüz Osmanlı Beyliği'nden 28 Şubat'a: Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi**, Ankara, Maki Basın Yayın, 2004

Bayramoğlu, Ali: **28 Şubat: Bir Müdahalenin Güncesi**, İstanbul, İletişim, 2007.

Bayramoğlu, Ali: **Türkiye’de İslami Hareket: Sosyolojik Bir Bakış**, İstanbul, Patika, 2001

Bayramoğlu Ali, Ahmet İnel (Haz): **Bir Zümre, Bir Parti Türkiye’de Ordu**, İstanbul, Birikim, 2006.

Belge, Murat: **12 Yıl Sonra 12 Eylül**, İstanbul, Birikim, 1992.

Bila, Fikret, **Sivil Darbe Girişimi ve Ankara’da Irak Savaşları**, Ankara, Ümit, 2003.

Birand, Mehmet Ali: **Emret Komutanım**, İstanbul, Milliyet, 1986.

Birand, Mehmet Ali, Bila, Hikmet, Akar, Rıdvan: **12 Eylül Türkiye’nin Miladı**, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 1999.

Birand, Mehmet Ali, Soner Yalçın: **The Özal: Bir Davanın Öyküsü**, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 2001

Boratav, Korkut: **1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm**, 2. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi, 2005

Bozdoğan, Sibel, Kasaba Reşat: **Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

Bölügiray, Nevzat: **28 Şubat Süreci 2**, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1999.

Cemal, Hasan: **Özal Hikayesi**, 8. Basım, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1990

Cevizoğlu, Hulki: **Generalinden 28 Şubat İtirafı: Postmodern Darbe**, İstanbul, Cevizkağu, 2001.

Cizre, Ümit: **Muktedirlerin Siyaseti: Merkez Sağ – Ordu – İslamcılık**, İstanbul, İletişim, 1999.

Çakır, Ruşen: **Şeriat Ne Demokrasi: Refah Partisi’ni Anlamak**, İstanbul, Metis, 1994.

Çavdar, Tevfik: **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1950–1995)**, Ankara, İmge Kitabevi, 1996

Çelik, Seydi: **Asker ve Devlet: Osmanlı’dan Günümüze Askeri Bürokrasinin Sistem İçindeki Yeri**, İstanbul, Salyangoz, 2008

Çiçek, Hikmet: **İrticaya Karşı Genelkurmay Belgeleri**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1997.

Dağı İhsan, İhsan Sezal (Haz): **Kim Bu Özal: Siyaset, İktisat, Zihniyet**, İstanbul, Boyut Kitapları, 2003

Dağı, İhsan: **Kimlik, Söylem ve Siyaset: Doğu-Batı Ayrımında Refah Partisi Geleneği**, Ankara, İmge Kitabevi, 1998.

Dodd, H. Clementine: **Democracy and Development in Turkey**, Washington, Eothen Press, 1976.

Dodd, H. Clementine: **The Crisis of Turkish Democracy**, 2. Baskı , Wistow, Eothen Press, 1990

Donat, Yavuz: **Öncesi ve Sonrasıyla 28 Şubat**, Ankara, Bilgi, 1999.

Donat, Yavuz: **Özallı Yıllar (1983–1987)** , Ankara, Bilgi Yayınevi, 1984

Dursun, Davut: **27 Mayıs 1960 Darbesi: Hatıralar, Gözlemler, Düşünceler**, İstanbul, Şehir, 2001

Dursun, Davut: **12 Mart Darbesi: Hatıralar, Gözlemler, Düşünceler**, İstanbul, Şehir, 2003

Dursun, Davut: **Belgesel- Ertesi gün: Demokrasi Krizlerinde Basın ve Aydınlar**, İstanbul, İşaret, 2000.

Emin, Fatih: **Turgut Özal**, İstanbul, Risale, 1993

Erbakan, Necmettin: **Adil Ekonomik Düzen**, Ankara, Semih Ofset, 1991.

Erdoğan, Mustafa: **28 Şubat Süreci**, Ankara, Yeni Türkiye, 1999.

Erdoğan, Mustafa: **Rejim Sorunu**, Ankara, Vadi, 1997.

Erim, Nihat: **12 Mart Anıları**, Haz. Raşit Cavaş, İstanbul, Yapı kredi Yayınları, 2007.

Erkanlı, Orhan: **Anılar..., Sorunlar..., Sorumlular...**, İstanbul, Baha, 1972.

Eroğul, Cem: **Demokrat Parti, Tarihi ve İdeolojisi**, Ankara, İmge, 1990.

Ersel, Hasan v. d. : **Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000 Cilt:4**, İstanbul, Yapı Kredi, 2002

Evren, Kenan: **Anılar**, Cilt 1, Cilt 2, İstanbul, Milliyet, 2001.

Finer, Samuel: **The Man on Horseback: The Role of the Military in Politics**, London, Pall Mall Press, 1962.

- Gökmen, Yavuz: **Özal Sendromu**, Ankara, Verso, 1992
- Gülalp, Haldun: **Kimlikler Siyaseti: Türkiye’de Siyasal İslamın Temelleri**, İstanbul, Metis, 2003
- Hale, William: **Türkiye’de Ordu ve Siyaset**, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Hil, 1996.
- Hanioğlu, M. Şükrü: **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Zihniyet, Siyaset ve Tarih**, İstanbul, Bağlam, 2006.
- Heper, Metin: **Türkiye’de Devlet Geleneği**, Çev.Nalan Soyak, Ankara, Doğu Batı, 2006.
- Huntington, Samuel P.: **Political Order in Changing Societies**, New Haven, Yale University Press, 1968.
- Huntington, Samuel P.: **Asker ve Devlet: Asker-Sivil İlişkilerinin Kuram ve Siyaseti**, Çev.Kazım Kızıllar, İstanbul, Salyangoz, 2004.
- İhcak, Nazlı: **12 Mart Cuntaları: Demokrasinin Sırtındaki Hançer**, İstanbul, Timaş, 2001.
- İba, Şaban: **Milli Güvenlik Devleti: Dünyada ve Türkiye’de Belgeleriyle Milli Güvenlik İdeolojisi ve Kurumlaşma**, İstanbul, Çivi Yazısı, 1999.
- İba, Şaban: **Ordu, Devlet, Siyaset**, İstanbul, Çivi Yazısı, 1994.
- Janowitz, Morris: **Military Institutions and Coercion in the Developing Nations**, Chicago, Chicago Press, 1977.
- Jenkins, Gareth: **Context and Circumstance: The Turkish Military and Politics**, New York, Oxford University Press, 2001
- Kansu, Aykut: **1908 Devrimi**, Çev. Ayda Erbal, İstanbul, İletişim, 1995.
- Karabekir, Kazım: **İttihat ve Terakki Cemiyeti**, İstanbul, Emre, 1993.
- Karal, Enver Ziya: **Osmanlı Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1996.
- Kayalı, Kurtuluş: **Ordu ve Siyaset: 27 Mayıs – 12 Mart**, İstanbul, İletişim, 1994.
- Kazan, Şevket: **Öncesi ve Sonrasıyla 28 Şubat**, Ankara, Keşif, 2001.
- Keyder Çağlar: **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, 13. Baskı, İstanbul, İletişim, 2008.
- Keyman, Fuat: **Türkiye ve Radikal Demokrasi**, İstanbul, Bağlam, 1999.

- Kocabaş, Süleyman: **Refahiyol Hükümeti Sonunun Perde Arkası**, İstanbul, Vatan, 1997.
- Kongar, Emre: **28 Şubat ve Demokrasi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2000
- Koçak, Cemil: **Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İstanbul, İletişim, 2006.
- Landau, Jacob M.: **Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi**, Çev: Meral Alakuş, İstanbul, Sarmal, 1999.
- Lipson, Leslie: **Siyasetin Temel Sorunları**, Çev. Figen Yavuz, İstanbul, Türkiye İş Bankası 2005.
- Mahçupyan, Etyen: **Yönetemeyen Cumhuriyet**, İstanbul, Yol, 1999.
- Mercan, Faruk: **Apolet, Kılıç ve İktidar: Orduda Yirmi Yılın Olayları ve Komutanların Savaşları**, 2. Baskı, İstanbul, Doğan Kitap, 2004.
- Mercan, Faruk: **Turgut Özal**, İstanbul, Zaman Kitapları, 2001.
- Mert, Nuray: **Merkez Sağın Kısa Tarihi**, 2. Baskı, İstanbul, Selis Kitapları, 2007
- Nordlinger, Eric: **Soldiers In Politics : Military Coups and Govenments**, Prentice Hall, New Jersey, 1977.
- Öke, Mim Kemal: **Derviş ve Komutan Özgürlük-Güvenlik Sarkacındaki Türkiye'nin Kimlik Sorunsalı**, İstanbul, Alfa, 2004.
- Örs, Birsen: **Türkiye'de Askeri Müdahaleler [Bir Açıklama Modeli]**, İstanbul, Der, 1996.
- Özbudun, Ergun: **Çağdaş Türk Politikası: Demokratik Pekişmenin Önündeki Engeller**, Çev. Ali Resul Usul, İstanbul, Doğan Kitap, 2003.
- Özdağ, Ümit: **Atatürk ve İnönü Dönemlerinde Ordu -Siyaset İlişkileri**, Ankara, Gündoğan, 1991
- Özdemir, Hikmet: **Rejim ve Asker**, İstanbul, Afa, 1989.
- Özdemir, Hikmet: **Devlet Krizi \ T.C. Cumhurbaşkanlığı Seçimleri**, İstanbul, Afa, 1989.
- Özdemir, Hikmet: **Ordunun Olağandışı Rolü**, İstanbul, İz, 1994.
- Özel, Mustafa: **Refahlı Türkiye**, İstanbul, İz, 1997.

Öztuna, Yılmaz, Gökdemir Ayvaz: **Türkiye’de Askeri Müdahaleler**, İstanbul, Tercüman Basımı, 1987.

Öztürk, Metin O: **Ordu ve Politika**, Ankara, Gündoğan, 1993.

Parla, Taha: **Türkiye’nin Siyasal Rejimi**, İstanbul, Onur, 1986.

Parlar, Suat: **Silahlı Bürokrasinin Ekonomi Politikası**, İstanbul, Bibliotek, 1997.

Perlmutter, Amos: **The Military and Politics in Modern Times: On Professionals, Praetorians and Revolutionary Soldiers**, New Haven, Yale University Press, 1977.

Polatcan İsmet, **Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu ve Yönetmeliği ve Askeri Ceza Kanunu**, İstanbul, Arpaz, 1986

Safi, İsmail: **Türkiye’de Muhafazakâr Siyaset ve Yeni Arayışlar**, Ankara, Lotus Yayınevi, 2007

Sakallıoğlu, Ümit Cizre: **AP-Ordu İlişkileri: Bir İkilemin Anatomisi**, İstanbul, İletişim, 1993.

Sartori, Giovanni: **Demokrasi Teorisine Geri Dönüş**, Çev. Tunçer Karamustafaoğlu, Mehmet Turhan, Ankara, Yetkin, 1996.

Şen, Serdar: **Silahlı Kuvvetler ve Modernizm: Cumhuriyet Kültürünün Oluşumunda Bir İdeolojik Aygıt olarak Ordu**, İstanbul, Sarmal, 1996.

Şen, Serdar: **Refah Partisi’nin Teori ve Pratiği: RP: Adil Düzen ve Kapitalizm**, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1995

Tanör, Bülent: **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, 14. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi, 2006.

Tanör, Bülent, Necmi Yüzbaşıoğlu: **1982 Anayasası’na Göre Türk Anayasa Hukuku**, İstanbul, YKY, 2001

Tayyar, Şamil: **Kıt’a Dur!**, İstanbul, Timaş, 2009.

Tayyar, Şamil: **Refahyol Tutanakları**, Ankara, Ümit, 1997.

Tunçay, Mete: **Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması**, Ankara, Tarih Vakfı Yurt, 1981.

Turhan, Talat: **27 Mayıs 1960’tan 28 Şubat 1997’ye: Devrimci Bir Kurmay Subayın Etkinlikleri**, İstanbul, Sorun, 2001.

Türkeş, Alpaslan: **27 Mayıs ve Gerçekler**, Ankara, Berikan, 2000

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: **Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1984.

Ünsaldı, Levent: **Türkiye’de Asker ve Siyaset**, Çev. Orçun Türkay, İstanbul, Kitap, 2008.

Üskül, Zafer: **Siyaset ve Asker: Cumhuriyet Tarihinde Sıkıyönetim Uygulamaları**, Ankara, İmge, 1997.

Weiker, F. Walter: **The Turkish 1060-1961 Revolution: Aspects of Military Politics**, Washington, Brookings, 1963.

Yavuz, Hakan: **Modernleşen Müslümanlar Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve AK Parti**, Çev. Ahmet Yıldız, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005

Yazıcı, Serap: **Türkiye’de Askeri Müdahalelerin Anayasal Etkileri**, Ankara, Yetkin, 1997.

Yıldız, Abdullah: **28 Şubat Belgeler**, İstanbul, Pınar, 2000.

Zürcher, Eric Jan, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İstanbul, İletişim, 2007.

Makaleler

Akça, İsmet: “Kolektif Bir Sermayedar Olarak TSK”, **Bir Zümre, Bir Parti, Türkiye’de Ordu**, Haz. Ahmet İnel, Ali Bayramoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006. s. 145- 163.

Aktan, Coşkun Can: “Turgut Özal: Liberal Reformist Miydi?”, **Yeni Türkiye**, Ocak-Şubat 1999, Yıl:5, Sayı:25, s. 450 – 461

Akyaz, Doğan: “Ordu ve Resmi Atatürkçülük”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt:2 Kemalizm**, Haz. Ahmet İnel, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 187- 195.

Aral, Berdal: “Özal Döneminde İç ve Dış Siyaset: Süreklilik Ya da Kopuş”, **Kim Bu Özal: Siyaset, İktisat, Zihniyet**, Haz. İhsan Dağı, İhsan Sezal, İstanbul, Boyut Kitapları, 2003, s. 200 – 231.

Atacan, Fulya: “ 28 Şubat 1997: Türk-İslam Sentezi’nin Sonu” , **Mübeccel Kıray İçin Yazılar**, Haz. Fulya Atacan v. d., İstanbul, Bağlam, 2000, s. 113 – 138.

Bora, Tanıl: “Ordu ve Milliyetçilik”, **Bir Zümre, Bir Parti, Türkiye’de Ordu**, Haz. Ahmet İnel, Ali Bayramoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları,2006. s. 163 – 178.

Bora, Tanıl: “Turgut Özal”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-Liberalizm**, Haz. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, Cilt:7, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 589–601.

Başkaya, Fikret:“Türkiye’nin 1980 Dönemeci” **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt: 14**, İstanbul, İletişim Yayınları,1995, s. 991.

Bayramoğlu, Ali: “Asker ve Siyaset” **Bir Zümre, Bir Parti, Türkiye’de Ordu**, Haz. Ahmet İnel, Ali Bayramoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları,2006. s. 59- 118.

Cizre, Ümit: “Egemen İdeoloji ve TSK: Kavramsal ve İlişkisel Bir Analiz”, **Bir Zümre, Bir Parti, Türkiye’de Ordu**, Haz. Ahmet İnel, Ali Bayramoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları,2006. s. 145- 163.

Çadırcı, Musa: “II. Abdülhamit Dönemi’nde Osmanlı Ordusu” (Çevrimiçi) <http://www.ata.boun.edu.tr> (10. 10. 2007)

Çakır, Ruşen: “Milli Görüş Hareketi”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt:6, İslamcılık**, Haz. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 544 – 575

Çiğdem, Ahmet: “D’nin Halleri: Din, Darbe, Demokrasi”, **Birikim**, Haziran 2007, Sayı.218, s. 27 – 33.

Dağı, İhsan: “Özal’lı Yıllarda Türk Siyaseti: İnsan Hakları, Demokrasi ve Avrupa Birliği”, **Kim Bu Özal: Siyaset, İktisat, Zihniyet** Haz. İhsan Dağı, İhsan Sezal, İstanbul, Boyut, 2003.

Demirel, Tanel: “Türk Silahlı Kuvvetleri’nin Toplumsal Meşruiyeti Üzerine”, **Toplum ve Bilim**, Yaz 2002, 93, s. 44- 50.

Demirel, Tanel: “Civil-Military Relations in Turkey: Two Patterns of Civilian Behaviour Towards the Military”, **Turkish Studies**, C:4, Sayı:3, Güz 2003, s. 1- 25

Duran, Lütfi: “Askeri İdarenin Yargısal Görev ve Yetkisinin Sınırları”, **Onar Armağanı**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 193 – 251.

Erdem, Fazıl Hüsnü: “Liberal-Demokratik Kuram Bağlamında Sivil-Asker İlişkileri”, **Yeni Türkiye, Liberalizm Özel Sayısı**, Yıl:5, Sayı:25, s. 145-165

Erdoğan, Mustafa: “Türk Politikasında Bir Reformist: Özal” , **Kim Bu Özal: Siyaset, İktisat, Zihniyet** Haz. İhsan Dağı, İhsan Sezal, İstanbul, Boyut, 2003, s. 18- 29

Ergil, Doğu: “ Identity Crisis and Political Instability in Turkey”, **Journal of International Affairs**, Sayı:1,Güz 2000, s. 43 – 62

Evin, Ahmet: “Demilitarization and Civilianization of the Regime”, **Politics in the Third Turkish Republic**, Haz. Ahmet Evin, Metin Heper, USA, Westview Press, 1994, s.25 – 33

Gökmen, Özgür: “28 Şubat: ‘Bir Batılılaşma Restorasyonu’ Mu?”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık**, Haz. Uygur Kocabaşoğlu C:3, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 347 – 350

Göle, Nilüfer: “İslami Dokunulmazlar, Laikler ve Radikal Demokratlar”, **Türkiye Günlüğü**, Nisan 1994, Sayı:27, Mart, s. 13- 19

Göle, Nilüfer: “Otoriter Laisizm ve İslamcı Politikalar: Türkiye’de Durum”, **Yeni Türkiye, Sivil Toplum Özel Sayısı**, Kasım-Aralık 1997, Yıl:3, Sayı:18, s. 250 – 259.

Görmüş, Alper: “1990’ların Başındaki Liberal Kıvılcım: YDH”, Haz. Tanıl Bora, Murat Gültekingil **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-Liberalizm Cilt:7**, İstanbul, İletişim Yayınları,2005, s. 602–619.

Gülalp, Haldun: “The Poverty of Democracy in Turkey: The Refah Party Episode”, **New Perspectives on Turkey**, Güz, 1999, Sayı:21, s. 35 – 59

Gülalp, Haldun: “Whatever happened to Secularization? The Multiple Islams in Turkey”, **The South Atlantic Quarterly**, Bahar 2003, Sayı:102, s. 381 – 395

Heper, Metin: “The Justice and Development Party Government and the Military in Turkey”, **Turkish Studies**, C.6, No:2,Haziran 2005, s. 215 – 231.

Heper, Metin: Transition to Democracy in Turkey: Toward a New Pattern”, Metin Heper, Ahmet Evin , **Politics in the Third Turkish Republic**, USA, Westview Press, 1994, s. 18 – 25

İnsel, Ahmet: “Pretoryen Devlet ve Sahipleri” , **Birikim**, Haziran 2007, Sayı:218, s. 177 – 22

İnsel, Ahmet: “The AKP and Normalizing Democracy in Turkey” , **The South Atlantic Quarterly**, Bahar 2003, Sayı:102, s. 293 – 308

İnsel, Ahmet: “Siyasal Rejim Bunalımının Nedeni Olarak Devlet”, **Birikim**, Mart 1997, Sayı:95, s. 74-78.

İnsel, Ahmet: “Cumhuriyet ve Demokrasi”, **Birikim**, Kasım 1998, Sayı:115, s. 33-40.

İnsel, Ahmet: “MGK Hükümetleri ve Kesintisiz Darbe Rejimi”, **Birikim**, Nisan 1997, Sayı:96, s. 15 – 18.

İnsel, Ahmet: “Ulusal Güvenlik Siyaseti ve Silahlı Kuvvetler Partisi”, **Birikim**, Eylül 2001, Sayı:149, s. 8 – 13.

Jenkins, Gareth: “Continuity and Change: Prospects for Civil-Military Relations in Turkey”, **International Affairs**, 2007, Sayı.83, 339-355.

Kalaycıoğlu, Ersin: “Turkish Democracy: Patronage versus Governance”, **Turkish Studies**, C:2, Bahar 2001, s. 54-70

Keyder, Çağlar: “Cumhuriyet Devleti Ne Kadar Güçlüydü?” **Uluslararası Atatürk ve Çağdaş Toplum Sempozyumu**, Haz. Mürşit Balabanlılar, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2002, s. 328 – 342.

Keyman, Fuat E: “Türkiye’de Yönetebilirlik ve Meşruiyet Krizi”, **Düşünen Siyaset**, Şubat 1999, s. 77- 83.

Kıvanç, Ümit: “ Sahibinden Devletin Kavram ve Kapsamı”, **Birikim**, Ocak 1997, Sayı: 93 , s. 27-46.

Knudsen, Bertil Videt: “The Role of the Military In Turkish Politics”, (Çevrimiçi)<http://www.videt.dk/miliduty.pdf> , (3.12.2008)

Laçiner, Ömer: “Seçim Sonuçları Üzerine”, **Birikim**, Ocak 1996, Sayı:81, s. 3 – 10.

Laçiner, Ömer: “Erbakan’ın Afrika Seferi ve Türkiye’nin İtibarı” **Birikim**, Ekim 1996, Sayı:90, s. 3 – 7.

Laçiner, Ömer: “ ‘28 Şubat Süreci’ Vesilesiyle Tarih ve Toplumumuza Dair Notlar” **Birikim**, 2000, Sayı: 111, s. 15 – 21

Laçiner, Ömer: “Bir Parti Olarak Ordu”, **Birikim**, Haziran 2008, Sayı:230, s. 3 – 7.

Margulies, Roni: “ Göz Gözü Görür Oldu! Ordu, din ve soldaki bölünme”, **Birikim**, Ağustos 2008, Sayı: 232, , s. 29 – 32

Mert, Nuray: “Siyasi Kriz ve Kriz Siyasetleri” **Düşünen Siyaset**, Şubat 1999, s.111-114.

Michaud-Emin, Linda: “ The Restructuring of the Military High Command in the Seventh Harmonization Package and its Ramifications for Civil-Military Relations in Turkey”, **Turkish Studies**, C.8, Sayı:1, Mart 2007, s. 25- 42.

Oktay, Cemil: “27 Mayıs Tahlili İçin Anahtar” , **Siyaset Yazıları (Hum Zamirinin Serencamı ve Diğerleri)**, İstanbul, Der Yayınları, 1998

Öğün, Süleyman Seyfi: “Milliyetçilik Demokrasinin Kriz Kaynağı mı?” **Düşünen Siyaset**, Şubat 1999, s. 65 – 70.

Önder, İzzettin: “Refahyol’un Ekonomi Anlayışı”, **Onbir Aylık Saltanat, Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refahyol Dönemi**, Haz. Gencer Özcan, İstanbul, Boyut Kitapları, 1998. s. 120 – 129

Özbalcı, Baskın: “İrticai ve Kürtçü Faaliyetlerin Birbiriyle İlişkisi, Bunların Türkiye Üzerindeki Emelleri ve Alınacak Tedbirler”, **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II, Değişen Dünya Dengeleri içinde Askeri ve Stratejik Açından Türkiye**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1997, s. 66 – 71

Özcan, Gencer: “Giriş” **Onbir Aylık Saltanat, Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refahyol Dönemi**, Haz. Gencer Özcan, İstanbul, Boyut Kitapları, , 1998. s. 13 – 19

Özcan, Gencer: “Doksanlarda Türkiye’nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politikasında Askeri Yapının Artan Etkisi”, **Türkiye’nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar**, Haz. Gencer Özcan, Şule Kut, İstanbul, Boyut Kitapları, 1998, s. 5 – 10.

Özipek, Bekir B.: “ 28 Şubat ve İslamcılar”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, Cilt:6, İslamcılık, Haz. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 640 – 651.

Özkan, Cemal: “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Ordu” , **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Büyük Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985.

Özkazanç, Alev: “Türkiye’nin Neo-Liberal Dönüşümü ve Liberal Düşünce”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-Liberalizm** Cilt:7, Haz. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 640- 652

Polat, Rabia K: “The 2007 Parliamentary Elections in Turkey: Between Securitization and Desecuritization”, **Parliamentary Affairs**, C. 62, Sayı: 1, 2009, s. 129 – 148

Rustow, Dankwart A.: “The Army and the Founding of the Turkish Republic”, **World Politics**, C: 11, Temmuz 1959, 513 – 552

Sakallıoğlu, Ümit C.: “Ordu ve Siyaset” **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt: 14**, İstanbul, İletişim yayınları, 1995, s. 1001- 1007

Sancar, Mithat: “Hangi Darbe, Nasıl bir Demokrasi?”, **Birikim**, Sayı: 218, Haziran 2007, s. 22 – 26

Sarıbay, Ali Yaşar: “Refah Partisi’nin Ardındaki Sosyo-Politik Dinamikler”, **Türkiye Günlüğü**, Mart 1994, Sayı:27, s. 19 – 23

Saybaşı, Kemali: “Refahyol Dönemi’nde Siyasal Yaşam”, **Onbir Aylık Saltanat, Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refahyol Dönemi**, Haz. Gencer Özcan, İstanbul, Boyut Kitapları, 1998, s. 25 – 33.

Sevinç, Murat: “Milli Güvenlik Kurulu ve 1997 Süreci” , **Birikim**, Sayı:131, Mart, 2000, s. 60 – 71

Yavuz, Hakan: “Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt:6, İslamcılık**, Haz: Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 591 – 603

Yayla, Atilla: “Özal, Özal Reformları ve Liberalizm”, Haz. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-Liberalizm Cilt:7**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 580

Tezler

Aknur, Müge: “Civil-Military Relations In Turkey: Analysis of Civilian Leaders”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, McGill University, Montreal, 2005

Kardaş, Tuncay: “Security Governmentality in Turkey”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Wales, Britain, 2005

Elektronik Kaynaklar

27 Nisan 2007 tarihli “elektronik-muhtıra” hakkında köşe yazıları (18.10.2008)
(Çevrimiçi).<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=219781>
(Çevrimiçi)<http://yenisafak.com.tr/yazarlar/?t=30.04.2007&y=YasinAktay>

1995 Genel Seçimleri Sonuçları (4. 4. 2009)
(Çevrimiçi) http://www.belgenet.net/ayrinti.php?yil_id=12

Erbakan Hükümeti Programı (7. 3. 2009)
(Çevrimiçi) <http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/hp54.htm>

Milli Güvenlik Siyaseti Belgesi’ne neden ihtiyaç vardır? (8. 4. 2009)

(Çevrimiçi) http://www.mgk.gov.tr/Turkce/sss.html#soru_29

“E-muhtıra” \ 27 Nisan 2007 tarihli Genelkurmay internet bildirisini metni (24. 04. 2009)

(Çevrimiçi)http://www.tsk.mil.tr/10_ARSIV/10_1_Basin_Yayin_Faaliyetleri/10_1_Basin_Aciklamalari/2007/BA_08.html

23 Aralık 2008 tarihli Şehit Kubilay’ı Anma Günü Mesajı (14. 05. 2009)

(Çevrimiçi)http://www.tsk.tr/10_ARSIV/10_1_Basin_Yayin_Faaliyetleri/10_1_8_Mesajlar/2008/sehit_kubilay_mesaji_22122008.html

Avrupa Birliği 2004 Yılı İlerleme Raporu (5. 5. 2009)

(Çevrimiçi) www.dpt.gov.tr/DocObjects/Download/2994/ilerle04.pdf

Resmi Yayınlar

Milli Savunma Bakanlığı, **Beyaz Kitap**, Ankara, 2000

MGK Genel Sekreterliği Yayınları, **Devlet’in Kavram ve Kapsamı**, No:1, Ankara, 1990.

Milli Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği, **12 Eylül Öncesi ve Sonrası**, Ankara, TTK Basımevi, 1981.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı, **Cumhuriyetimizin 75. Yılında Türk Silahlı Kuvvetleri**, y. y. , 1998.

Diğer

Ahmet Turan Alkan ile söyleşi, **Anlayış Dergisi**, Temmuz 2007, Sayı: 50, s. 24 – 27

Ali Bayramoğlu ile söyleşi, **Kürsü Dergisi**, Mayıs 2008, Sayı:1, s. 28 – 31.

Meral Akşener ile söyleşi, **Umran Dergisi**, Şubat 2001, Sayı:78, s. 23

Metin Heper ile söyleşi, **Zaman Gazetesi**, 12 Ağustos 2004, s. 3.

Metin Heper ile söyleşi, **Anlayış Dergisi**, Haziran 2008, Sayı:63, s. 58 – 62.

Ömer Laçiner ile söyleşi, **Umran Dergisi**, Şubat 2001, Sayı:78, s. 85.

Cumhuriyet Gazetesi, 21 Nisan 1965

Cumhuriyet Gazetesi, 11 Kasım 1968

Cumhuriyet Gazetesi, 12 Eylül 2000

Hürriyet Gazetesi, 15 Ocak 2001 (Paşaların Darbe Tartışması)

Milliyet Gazetesi, 20 Aralık 1996. (Altan Öymen, “ Refahlaştırmak”)

Nokta Dergisi, Mart 2007, Yıl:1, Sayı:19, s. 8 – 9 (Ahmet Altan, “Aaaa, darbeciye bak...”)

Sabah Gazetesi, 10 Temmuz 1997 (Fatih Çekirge, “Yalan Söylüyor”)

Sabah Gazetesi, 16 Ocak 2001 (Gülay Göktürk, “ Darbenin ‘Post’u da ‘Dost’u da Olmuyor”)

Turkish Daily News, “Military Document: New War of Liberation Against Islamists”, 9 Ocak 1999.